

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

КНИЖКА XII.

За грудень 1902 року.

ЗМІСТ

дванацятої книжки за грудень 1902 року.

	Стор.
Із поезій Ковачки: I. Зісланому борцеві за робітницьку справу; II. З приводу розрухів	175—176
Три сонети Гіркого. (Із посмертних поезій): I. До К., II. До В. О. А. Ш... і III.	176—177
Із поезій Павла Грабовського: На позичені мотиви	177—178
На старі теми, Івана Франка	179—180
Різдвяний вечір, оповідане Гната Хоткевича	181—193
Сільські звіздарі, спомини Стефана Ковальова	194—219
З життя духовної особи, оповідане Лісака Тамаренка	220—245
Правда, виїмки з остаточної повісті Еміля Золя, переклад Івана Франка	246—256
Із поезій Конрада Ф. Маєра, переклад Івана Франка: I. Тесезій (мотив із Плютарха); II. Шіллерів похорон; III. Нідерландський маляр	257—258
Українське письменство 1866—1873 років, недрукована праця М. Драгоманова, перек. М. П.	121—143
Рудольф Вірхов — громадський діяч, з приводу його смерті подав Сергій Павленко	144—159
Над свіжими могилами:	
I. Памяти Тадея Рильського, Ів. Фр.	160—161
II. Спомини про О. Я. Кониського, П. С.	162—167
III. Памяти Остапа Терлецького, Я. О—ського	167—175
В справі „Академічного Дому“, М. Грушевського	176—178
Хроніка і бібліографія	29—46

ІЗ ПОЕЗИЙ КОЗАЧКИ.

I. Зісланому борцеві за робітницьку справу.

Дивлюсь я на тебе, приборканий орле,
Тай думаю думу свою :
Чи є-ж то на світі яка небудь сила,
Щоб силу зломити твою ?
Чи можуть кати такі замислити муки,
Которих би ти не стерпів
І їм покорив ся? Все стерпиш, могутній,
Та згідно сьмієш ся з катів.
Тебе розлучають із тим, кого любиш,
За кого дати душу-б ти рад...
Але хоч їх муки і рвуть твоє серце,
Й для них ти не звернеш назад.
Тебе наче дикого звіря ганяють,
В тюрмах, казематах гноять, —
Але за братів своїх бідних-незрячих
До смерті ти будеш стоять.
За людські права, за братерство, за рівність
Жити молоде віддаєш !
До віку не згодиш ся ти із урядом,
Пред ним голови не пігнеш.
Вловили тебе супостати прокляті,
В неволю тяжку завдали —
Та гордої сили твої молоді
Зломити нічим не змогли.
І в'язиці так само як перше на волі,
Навчаш ти темних людей
З катами боротись, і сієш так само
Ти зерна великих ідей.
Настане година, зростуть тії зерна
І плід свій жаданий дадуть :
Устануть раби і розібють кайдани
І вільними грудьми зітхнуть.

II. З приводу розрухів.

Знов ляска нагайка, знов шаблі бряжчать,
 Знов лесь неповинная кров.
 Над краєм нещасним знов стогін луна —
 Бенкетує тиранія знов.
 Бенкетуйте, кати! бенкетуйте бучнійш!
 Хай луна розлягаєсь по сьвіту!...
 Чим гучнійш ваш бенкет, то тим швидче проснесь
 І устане народ недобитий.
 Встане він проти вас, як один чоловік,
 Віковії зламає кайдали,
 І за муки свої, за образи тяжкі
 Він сторицею 'ддасть вам, тирані!

ТРИ СОНЕТИ ГІРКОГО.

(Із посмертних поезій).

I. До К...

Давно покинув я свою родину,
 І сёрденька жалём роздерті рани
 Подав на острі сьвіта гурагани, —
 І так я з болем далі йшов без впину.
 І всюди бачив я лише чужіну,
 І всюди здибав я лише обмани,
 І всюди стрітив я лише догани, —
 І вже прокляв сто раз мою годвну!
 І вже хотів людям сказати: „Ви звіри,
 Що пете з серць останню краплю крови!“
 І мести каменем на них кидати. —
 Та в тім почув від тебе братню мову;
 І камінь той спустив на землю знову, —
 І сів на нім, щоб сили в путь набрати...

II. До В. О. А. Ш...

Ще раз я став серед доріг розстайних,
 Ще раз крізь сльози глянув там з тугою,
 Де мрів мій дім за містом, вкритий тьмою, —
 Де я оставив цьвіт хвилини розмайних.

Не вільно там, в городі щасть безкрайних
 Мені зривати плоди втіх рукою!
 Не вільно й тут тулити сиротою
 Хоча листок до серця дум потайних. —

Вже зникло місто за могили боком;
 Над мною сум літав, мов яструб дикий, —
 Та в грудь мою знай глинав задрим оком.

Не знав я, що чужий — знайду родину;
 Не знав, що в тобі, отче, Бог великий
 Мені вітця дасть у благу годину...

III.

О осени, яка мені ти рідна!
 То сонце втіх в очах твоїх заблисне,
 То хмара смутку на чолі зависне, —
 То дика в вихрах ти, то знов погідна.

О осени, моїх розважань гідна!
 Тремтиш сполохана, як буря свисне, —
 Мовчиш, як лиш тебе мороз потисне, —
 Тремтиш, мовчиш і — гинеш згодом, бідна!

І я — то раз лице веселе маю,
 То знов неначе тіль сиуюсь журлива,
 То в серці злість, то знов любов ховаю.

Лякаюсь дум, — а годжу ся з судьбою;
 Умру, як ти, — та наша смерть щаслива:
 І я і ти — воскресемо весною!

ІЗ ПОЕЗИЙ ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО.

На позичені мотиви.

. I.

Він скутий був; заліза пов'їдались
 Йому до ніг;
 Розбити їх, щоб з тіла покидались,
 Давно вже-б зміг.

Так ні: все ляк і туга в його зорах,
 Як і колись;

А руки й раз розвіяти той порох
Не піднялись.

Він нарікав, не пробуючи сили,
На цілий сьвіт;
Не знав, що вже кайдани перетліли
Від довгих літ.

II.

Ні, не спинять серця втрати,
Не убють найкращих сил;
Грім ворожої гармати
Не злякає буйних крил.
Як що будем всі труситись,
Хто вступить рідний край?
Ти боєць — повинен битись;
Ти співець собі — співай!

Пронесуть ся бурі ночі,
Прийдуть тихі, ясні дні, —
Усьміхнуть ся смутні очі,
З уст посиплють ся пісні.
Мов цілющою росою
Знов душа напелеть ся в-край...
Не згинай ся-ж під грозою,
А співай собі, співай!

III.

Хай темніють видноколи,
Хай страшнійш гримлять громи, —
Не зверну я в бік піколи,
Не піддам ся силі тьми.
Збережу я віру сьвітлу,
Не зречусь надій сьвятих,
Не хилити-мусь по вітру
Раз до сих, а раз до тих.
Знаю: згине все погане,
Не подужа зло добра;
Рід людський за правду встане,
Хоч неправді й потура.

IV.

Нема в сьвіті милійшого нам,
Як та воля, те любе кохання,
Життя вільне та вільне обрання;
За кохання життя я віддам,
А за волю віддам і кохання.

НА СТАРІ ТЕМИ.

VIII. Лисиці крешть на червоні щити.

Вийшла в поле руська сила,
Корогвами поле вкрила;
Корогви як мак леліють,
А мечі як іскри тліють, —
Не так тліють, іскри крешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Вийшла в поле руська сила
Не щоб брата задусила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну нам тешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Не чужого ми бажаєм,
Тай своє не зневажаєм;
Тай не пень ми деревляний,
Щоб терпіти стид і рани,
Поки нас граблями чешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Брешуть на щити червоні,
Як брехали во дни оні,
Як щитами руські сили
Степ весь перегородили,
Мов червоная пожежа
Степ увесь перемережа
З краю в край з одного маху!
Завдали-ж лисицям жаху
Ті щити! І доси снить ся
Ім та руськая вольниця,
Те гулящее юнацтво,
Те козацтво, гайдамацтво,
Що не знало волі вину,
Що боролось до загину,
І пройшло як море крові,
Як пожежа по степови,
По історії України..
Навіть згадки, навіть тіни
Тих великих мар до нині
Страшно виплодам яскині,
І огню зубами крешуть,
На щити червоні брешуть.

**IX. Аще и языки аггельскими глаголю, а любви
не имамъ, какъ ми естъ польза?**

Антошкови П. (Ізъ Покоя).*)

Диялект, чи самостійна мова?
Найпустійше в сьвітї се питанє.
Міліонам треба сього слова,
І гріхом усяке тут хитанє.
Міліонам треба сьвітла, волї,
Треба вміти, як їх добивать ся.
Поки стогнуть кволї, мерзнуть голї,
Нам в Параски ласки дожидать ся?
Як твій брат із голоду вмирає,
А його ти накормити вступиш,
То чи ждеш, аж срібну ложку купиш,
Чи береш букову, що він має?
Як твоя у річці тоне мати,
І кричить; „Ратуй мене, Антошку!“
Будеш ти на гарний човен ждати,
Чи їй кинеш першу-ліпшу дошку?
Зви се диялектом, зви жаргоном —
Тую дошку, ту букову ложку, —
А вона лунає відгомоном
В міліонах серць живих, Антошку.
Хай та мова вбога в славнім родї,
Хай московська, польська, чеська краца, —
Поки служить Матери в пригодї,
То вона в культурї не пропаца.
Хоч в сусїда там пиха богацька,
У порфирї сьєє та атласї, —
На чуже богацтво ми не ласї, —
Ласа лиш твоя душа жебрацька.
Бідні ми, як конї на припонї, —
Збогатить нас труд на рідній цивї:
В диялектї чи хоч би в жаргонї
Будемо богатї і щасливї.
Диялект — а ми його надишем
Міцю духа і огнем любви,
І нестертий слїд його запишем
Самостійно між культурні мови.

15/XI 1902.

Іван Франко.

*) Див. його статью в «Галичанинѣ», ч. 222, с. р.: «Тщетная работа сепаратистовъ».

РІЗДВЯНИЙ ВЕЧІР.

ОПОВІДАННЯ

Гната Хоткевича.

Різдвяна вечеря в маленькому дідичному будинкові скінчила ся, і всі, що сиділи за столом, подякувавши пані й господареві, перейшли в теплу вітальню доказувати й дослухувати, що розпочалось за вечерю.

Сама газдиня, висока, огрядна запрохувала гостей сідати, як хто міг і хотів. Привітом, щирістю дихнуло на всіх, коли вони увійшли до на-пів темної вітальні, освіченої лише лампадою та полум'ям коминка, що був розпалений і прискав тисячею искор... Щось ніби знайоме, навіть рідне вбачається у всіх цих старих горницях з полинялими кріселками, з великими дзигарями, що тихо і поважно дзенькають, доки не прийде їм час бити: тоді вони звенацька зашиплять, задзвжчать, ніби там цілий стовп цв'іркунів сидів, хрипло пробють раз, ніби задумують ся, чи бити ще... у друге, у третє і т. д. Все таке просте, стародавнє — і кличе до прислухання ударів власного серця, до роздумування над власним існуванем. В мирі, в усьому останньому мирі інтриги, політика, ідеї, вязниці, жандари, плач і скрегіт зубовний — а тут тихо-тихо, мов на дні моря...

От і тепер. За стінами вив і стогнав вітер, шуміли садові дерева, якась неприкріплена ставня стукала десь — а у цій кімнаті здавалось ще тепліше, ще приємніше. Щось зупинило розмову... ніби ангел зими і бурь, ангел непощадного палючого вітру, наметених снігових гір і тріскучого морозу запанував на хвилину над усіма цими людьми.. Нікому не хотіло ся першому підіймати балачки. Тіло ніжило ся, гарно було простягти руки до палаючого

коминка; а все-ж таки вите, що доносилося зі двору, ця глуха шумлява десь-то на верху брали своє... Але загавкала чогось здорова собака, мабуть з ланцюга рвучись — і тиша пропала...

— Так от я й вийшла за нього, — почала перервану кінцем вечері розмову Ольга Семеновна, худа жінчина з білим-білим волоссям. — Всі і Боже як мене одмовляли, розказували про нього, який він: як він над підданими своїми знущається, як він, мов султан турецький, цілі гареми у себе держить, як він розпорів живіт одному з своїх доїзжачих за те тільки, що той не зумів задротити зайця — багато дечого розказували... Так щож? З'явиться він було до нас на своїому чорному як ворон коневі, підперезаний срібло-кованим поясом, у синій суконній чумарці, у високій шапці... з'явиться покірний, з ласкою в очах, почне сам каятись у всіх своїх провинах — і я все забуду... Бач, тепер аж чудно, а тоді як задивився було на карі очі та на чорний вус... — і старенька лукаво підморгнула на молоду внучку газдині, котра про віщось тихо шепотіла ся з юнаком, якого по тину і складу всієї його постаті зараз можна було назвати сином благословенного півдня Росії.

— Це вже в мій огород камінець, — підхопила Маня, ані трошечки не змішавшись. — Встаньте, Юрку, і з глибоким поклоном дякуйте всю спілку високодобродійних жінок за те, що вони спустились аж до нас, о стільки були добрі.

І молода пара глибоко уклонила ся усій громаді, викликавши цим веселий сьміх на всіх цих добрих старих обличчях.

— Та ти від цілої юрми собак одбрешеш ся, а не тільки від кого небудь з нас, — весело промовила Ольга Семеновна. — А тільки натякне хто про страшне що, то зараз: „Ой боюсь! Ой боюсь!“ Попоклянеш ся тоді, аби хто ліг у твоїй кімнатці.

— Побачимо.

— Ну, й побачимо. Так от, кажу, не послухала я нічиєї ради, вийшла заміж за чорний вус та за козачу постать. Ну, щож?... Перший місяць і справді був медовим. Мій Степан цілував, милував мене, корив ся мені в усьому; йому, бачте, подобалось покорюватись мені. Йому, котрий ніколи не знав, що таке „не можна“, котрий не хотів і чути ніколи про перешкоди своїйому „я бажаю“ — йому, кажу, якось любо було, що от біля нього знаходить ся, живе з ним людина, котра теж чогось хоче і котрій приємно буває догодити. І варт мені було забажати чого — все

з'являлось передо мною. Віп і людей уже більше не бив, але не тим, сказати-б, що ніби-то подобрійшав і побачив усю мерзоту цього дикого права, а просто через те, що це мене дуже вражало і він здавав ся мені тоді якимсь звірем, а не моїм коханим.

„Таким робом я була играшкою задля нього — і, як играшка, скоро надокучила. І справді: що могла я, зріши між тихими, спокійними стінами батюшчиної халупчини, серед праці фізичної і моральної, серед ласкавих ідеалів мирного родинного життя — що могла, кажу, я дати йому, вільному і буйному як вітер, деспотичному в душі з-за дідів і прадідів?... Він уже в крові носив усю столітню владу над людьми; вона, ця власть карати й милувати, влила ще в душу його предків краплю отрути; ще в утробі матери вони вже панували, згибом брів привчались наводити острах на людей. Виростали вони з нагайкою та рушницею в руках, їли м'ясо, нічого вищого власних пристратій не знали ніколи, мисль аві разу не оковувала їх мізку, і увесь природний розум ішов лише на те, щоб як бучнійше прожити, як похитрійше викрасти дівчину з села...

„І ясною стала мені вся моя несила перед ним. Хиба можна тихій вівиці заспокоїти лютого вовка? Нехай би хоча час який за все своє існування пожив він думкою — тоді-б ще можна було надіятись. А то темнота і темнота без кінця, без краю — щож проти неї поробиш?...

„Знов почались перервані веселі бенкети, знов полились соромні речі, знов заграла музика і знов гуділа долівка від тупоту п'яних ніг. Багато разів я, збуджена рукою якого небудь доїзжачого, повинна була одягтись у коштовний жупан, чіпляти намисто на себе і виходити частувати п'яних гостей, вітаючи кожного поцілунком. Сльози наворачались у мене на очі, а я під тренькіт домашньої музики витанцьовувала козака, метелиці...

„А тут іще бачу я, що погано дивлять ся на мене чісь очі. То був приятель мого чоловіка, теж дідич, на прізвище Якір. Чорний був увесь, родом із Сербів, здаєть ся; страшний такий, деспот і злодюга вже з самого вигляду свого. І як піде було танцювати зо мною, то так міцно притулить у танцях до себе, що аж страшно. Боялась я його — так і крий Мати Божа як... А одмовитись не можна, бо зараз Степан за нагайку і чистить мене по чому доведеть ся, тут же, при всіх... А Якір — страшний він навіть і в коханні був — не кицеть ся, як иньші, обо-

роняти, а ще стоїть серед кімнати і регоче, регоче, за боки узявшись. Він завжди ходив у черкеському, обвішаний усякою зброєю...

„Ото раз — я саме була важкою тоді — будить мене в ночі дід Евмен. Добрий такий, гарний був дідок, царство йому небесне. Будить, кажу...

— Вставайте, — каже крізь двері, — вставайте, Ольго Семеновно: пан кличуть. Та надівайте, кажуть, що найгарнійше, що найдорожче...

— Евменику, голубчику, — кажу я йому. — Підіть, скажіть панови, що я прошу його не займати мене хоч сьогодні. Скажи, що я слаба і важко мені піднятися...

— Пануню, серденько... Про мене — я піду й скажу, та тільки напевне знаю, що з цього нічого-сінько не буде, бо дуже вже п'яні пан. Одягайтесь краще, серденько...

— А може, дідусю... Підіть, підіть...

— Та я то піду, сказав, та нічого-ж не буде. — І пішов, чую, від дверей.

„А я лежу, не одягаюся. Хоч і знаю, напевне знаю, що буде так, як дід сказав, але все-ж надія не вмірає, все здасться: „а може? а може?..." Коли чую — іде впять, але не дід уже Евмен, човгаючи постолами, а хтось у кованих чоботях. Підійшов, дьоргонув двері — думав ото увійти, але двері були заперті. Чую голос Стецька, прихвостня панового.

— Степан Степанович приказали, щоби я зараз же привів вас. Чуєте?...

— Зараз, — одмовила я і встала. — Іди, я зараз сама прийду.

— Ні, я вас одведу.

Одягаюся я, а серце щось недобре віщує. Так не хочеться, так не хочеться, як умерти. І не надівала я розкішних жупанів, дорогого намиста, а накинула на себе що попало під руку: все думала: умолю, щоб не танцювати. Вийшла.

— Щож ви, пані, не одяглися, — ценоважно спитав мене Стецько.

— Не твоє діло. Іди.

„Прикро мені стало, що вже й пастух який небудь, а трохи що не кричить на мене. Пішли ми ото у-двох.

Гульня була у великій клуні, що стояла геть серед двору. Клуня ця тільки зверху була клунею, а в середині була убрана як розкішний палац. Наслана була дошками долівка, розвішані

і розстелені коштовні килими, звірячі шкури, рушниці, шаблі, пістолі...

„Шумом, горілкою, паленим чимсь дихнуло на мене, коли я відчинила двері. Сьвітло вдарило мені в очи, і я поперед нічого не могла розібрати. Але потроху очи звикли, і я зобачила звичайний малюнок: столи облиті вином, горілкою скатерті, пляшки цілі, побиті, порожні, повні, всяка їжа, шматки мяса на столах і долі, перекинуті ослони. Там двоє обнявшись цілують ся, один плаче схилившись на стіл, другий пісні затинає, а Якір обложившись пістолями бере з них один за одним і садить кулю за кулею в червоного туза, що висить на стінці. Степан же мій стоїть коло нього і за кожним вистрілом лаєть ся.

— Привів, пане, — сказав мій проважатий, і параз якось усе стихло... І вистріли ці, і плач і пісні...

Деякі з гостей підійшли привітатись до мене, але Степан розлючений чимсь, мабуть влучною стрільбою Якіровою, відіпхнув усіх, підійшов до мене і жорстко ухопивши за руку витяг на середину.

— Щож ти не одяглась, як я казав тобі?

— Степаночку, голубчику... Дозволь мені не танцювати: я-ж... — і сказала йому на вухо...

— Ег, чортovina! Так щож з того? Танцюй!...

— Степаночку...

— Танцюй! — і звіром глянув на мене. Але щось піднялось у мині; знала я, що мене чекає, але готова була на все, на всяку муку і терпінє.

— Не буду я танцювати, — одрізала я і повернулась уходити.

— А!... Так ти так, гадино? — заревів Степан і кинув ся на мене з піднятими кулаками. Але в цю хвилину підскочив Якір і як перину одкинув його у бік.

— Щож ти й справді знущаєш ся над жінкою?

— А твоє яке діло? — тільки й міг сказати Степан. Його якось не то здивував, не то вразив цей випадок і він не знав, що йому робити.

— А таке... Одпусти її — бачиш, вона хора?...

— Ти що мені за указ у моїй господі та ще над моєю жінкою?

„Бачу, Якір зблід на обличі, очи горять... Підійшов до Степана і прямо-прямо дивлячись йому в вічи сказав стальовим голосом:

— Одпусти... А то — знаєш?...

„Що це таке було, про віщо згадував Якір — я й доси не знаю. Тільки дивлюсь, мій Степан блиснув очима, закрипів зубами і промуркотів:

— Ну, нехай іде. Та це в останній раз прощаю...

„Я накрилась хусткою і вибігла з клуні.

„Біжу через двір, аж зненацька чую: „Стій, Олю!“ І не встигла я опам'ятатись, як мене нагнав Якір, обняв і цілючи мені щоки, чоло, очі, зашепотів:

— Поїдем... поїдем зо мною... Тут тройка.. Бачиш: він знущається, знущається ся...

„Де взялась сила у мене! Відіпхнула я його... він аж покотив ся...

— Геть! — крикнула я не своїм голосом і побігла. А він настиг мене, вхопив за руку, здавив мов кліщами... Нагнув ся аж до мене... горілкою несло від нього...

— Так будеш же ти каятись... Так я в життя твого ще гіршу каторгу зроблю і буду сьміятись над кожною твоєю сльозкою, — і притягнувши силоміць мене до себе, поцілував прямо у губи.

— Останній! — крикнув він потім і кинувши мене пішов назад до клуні, а я перелякана до смерті побігла до дому...

„І справді. Не жите настало мені, а люта каторга. Що вже Якір набрехав Степанови, що він йому говорив — не знаю. Знаю тільки одно: що я всі засоби брала, аби дізнатись, за віщо на мене таке; навіть до Якіра підійшла раз з тихим запитанєм.. А він так глянув на мене, мов би задавити хотів, і промурмотів тільки: „Не балакай... Я не хочу, щоб ти мене умолила!“ — і відвернувшись пішов геть.

„Я молилась, я щиро просила Бога, щоб дав мені силу перебороти все це, перемогти... Терпіла, страждала — і Господь його знає, до чого-б воно дійшло, як би крапля не переповнила чаші... Велике терпіє жіноче — але й йому буває кінець...

„Раз якось у вечері приходив до мене бабуся з Якірового хутора і просить, щоб я пішла до хорої. А я трошки лікарювала, бо татко мій, царство йому небесне, і цьому мене вивчили. Я, звичайно, згодилась; одягаюсь, щоби іти за бабусею, як зненацька увіходить у хату Степан.

„Господи! Ніколи ще я не бачила його таким! Блідий, очі горять, волосє розкуйовдане...

„Увійшов. Бабусю випхав, заціпнув двері... І я сама востала ся на одинці в цим звіром у чоловічому образі. Він високий, міцний, повний злости і якоїсь помсти, а я слаба, безпорадна, тиха... Ой, як страшно було мені!...

„Вся похоловши спитала я його:

— Чого ти, Степаночку?

— Ач овечка, — прошипів він крізь зуби. — Куди це збираєш ся?

— У Якирівку...

— Так, так?!... На чистоту? — крикнув він і кинув ся на мене... Бив мене нагайкою по голові, по плечах, по спині... Вхопив за волосє, кинув об землю, топтав ногами... Поперед я кричала, молила його, благала, а далі вже духу кричати не стало у мене... А за дверима мов сатанинський голос, мов пекельні одгуки які, чув ся широкий, масний регіт Якірів... Бодай ніколи нікому не чути такого реготу!...

„Аж натомив ся Степан, бючи мене. Далі штовхнув ще раз мене чоботом, плюнув у обличчє і вийшов з кімнати гримнувши дверима, що аж вікна забрязкотіли...

А на другий день скориставшись з того, що Степан був на охоті, я втекла до татка. Не сила була... Татко жили самі у місті лише в старою своєю клюшницею, що провадила все дрібненьке господарство. Так я забувши вже всю свою гордість прибігла до дому і оселилась там... Плакали ми, плакали в купі над моєю такою доленькою шасною, та щож — сльозами не допоможеш...

„Ну, ото я живу у татка день, другий; на третій день пішла я з бабусею на базарь. Ідемо ми вже відотіль, як назустріч нам Степан зі своєю бандою... Господи! Я так і умліла!...

„А він доскочив до мене, загнав у куток і не злазючи з коня почав бити нагайкою, куди очі дивили ся... І поки стара Пріся, кричучи вже несвоїм голосом, зібрала дюдий, він збив уже мене в один синяк, свиснув, крикнув: „Айда!“ — і як вихор завив ся по дорозі... Держи його тепер...

„Ледво дійшла я до дому. Лягла; голова розболіла ся. Ну, потім тиха наша обстановка, розмова з татком — усе це трохи заспокоїло мою душу. Татко почали грати на гусях псалми Давидові, що самі уложили на ноти, співали — і так любо та гарно

стало мені! Одлетіло все моє горе хто й зна куди, де й нудьга поділа ся і ремство. Навіть весело стало... Як воно чудно: повернеться жите до тебе негарним, чорним своїм боком — і якимсь поганим здасть ся все на сьвітї. А знов засяє сонечко на житевій дорозї, радість злетить на серце — і чудовим тоді стає увесь мир, усе сотворіне...

„Але от настав вечір; татка прийшли прохати до умираючого. Боже! Як не хотіло ся залишатись мені самій з бабою! Мабуть передчувало серце щось... Так воно і сталось.

„Ждемо ми татка з бабою. Уже й десята година — нема; уже й одинацята — нема. Як зненацька страшний грюк у двері... Я так і окамяніла.

— Відчиняй!

Голос чийсь-то незнайомий, грубий, скрипливий...

— Бабусю, серденько — не відчиняйте... Це мабуть Степан...

— Я сама так думаю. Так щож: вони двері вибють...

— Не відчиняйте, голубонько... Не відчиняйте, бабусю...

— Та не можна-ж, не можна, дитино... Сховай ся краще...

„А за дверима ще голоснійше: „Відчиняй, кажу тобі!...“

— Ой Боже-ж мій, Боже-ж мій... Та куди-ж його сховатись?

— А полізай у бовдур, стань: там не знайдуть... А мене вони мабуть не займати-муть...

— Ой, ні, бабусю: вони й вас убють. Давайте краще, обидві сховаємось.

— Що ти кажеш таки? Та вони тоді усі мишачі норі переріють. Лізь, кажу тобі, краще! Лізь зараз!...

— Відчиняй! А то двері вицесу! Відчиняй! — і стукає видко ногами у двері.

— Та хто там такий? — голосно обзивається бабуся, а до мене впять пошептом: „Лізь, лізь, кажу тобі!“ — і пхає мене до бовдура.

„Я вже не тямлючи, що роблю, полізла і стала; ученилась руками за прутки та так і завмерла, ніби непритомна якась стала...

„Чую, бабуся сперечається з ними крізь двері, каже, що нікого дома нема, лає їх... А вони за дверима ще дужче кричать, теж лають ся... Потім, чую, відчинила баба.

Увійшло їх мабуть чоловіка з п'ять. От я і Степанів голос зачула, і Якірів і Стецьків, а обличя у всіх, розказувала потім бабуся, завішані були ганчірками.

— Де панна? — спитав Степан бабусю.

— Та кажу-ж вам, що немає: пішли в батюшкою кудись.

— Брешеш, чортова собако! — та нагайкою її.

„А я й чую і хочу крикнути, заборонити, а не можу... пальцем навіть не двигну.

— Брешеш, кочерга бісова! — та знов нагайкою. — Ми бачили, як батюшка пішов, а її не було з ним.

„А стара плаче, божить ся навіть, що пішла я, що немає панни в хаті. Тоді Степан знімає образ із стінки.

— Поклонись, каже, на цей образ і поцілуй його, що немає панни в хаті.

„І щож ви думаєте? Поклялась стара, прийняла великий гріх цей на душу.

— Клянусь, каже, святим Пантелимоном Цїлителем (а ікона Пантелимона була), що немає панї у хаті!..

„Як зачула я це — і не знаю, що зо мною сталось. Ридати захотїлось, вискочити до них усіх, кинутись до Бога — і... не можу... Не слухають ні руки, ні ноги... і голосу немає...

А Степан заскрипів зубами.

— Ну, щастє, каже, її. Так давайте-ж хоч слід, хлопці, по собі зоставимо.

„І давай ходити по кімнатах та бити, нївечити все, що під руку попадало. Били і посуду, ламали стільці, шафи, рубали навіть долівку сокирою; тільки вікон не займали, щоб людей не зібрати. А бабуся ходить за ними та все причитує та лає їх, проклинає...

„І от як уже нічого й бити стало, як уже обшарили вони всі суточки і вишпоринки, став Степан серед хати і трясучи кулаком у повітрі крикнув:

— Ой, і не попадай ся мені більше, падлюче кодро! Я за дворянську честь гірко помщаю ся!... Ходім, друже Якіре: спасибі, що очі мені одкриваєш.

„І пішли... Сїли на коний і поїхали...

„Бабуся переждала трохи, поки затихло все, та до мене... а я не можу вислобонитись, не можу встати... Так вона відібрала вже силоміць мої руки і вже хто й зна як довела мене до постелї, що послала мені на долівці. Та як подивить ся на мене, та як заплаче, як зариває...

— Що таке? — кажу.

„А вона: „Бабуся, бабуся“ — а сама ще гірше, ще жалібнійше. А я ото у ту ніч і посивіла оттак, — додала Ольга Семеновна, перебираючи пальцями прядку сідого як сніг волосся.

— Ну, та після цього не пожив довго Степан мій: скинув його кінь якось із себе... Упав Степан прямо на камінюку і пробив собі голову своєю буйну... Три дні помучився — я й ходила за ним — тай віддав Богу душу, царство йому небесне...

— Так оттаке то, Марусю, з людей страх робить!...

Журливе, просто вихоплене з життя оповідане засмутило всіх. Ніби спільне зітханє яке розітнулось навкруги; всім ніяково було, що люди, такі-ж самі, як і вони, люди можуть бути такими жорстокими...

А на дворі все мабуть дужчала і дужчала фуґа; голосне вите змінило інтонацію і замість тихої пісні білосніжної цариці зими розтиналась на високих тонах якась иньша, бурхлива і грізна музика, немов марш похоронний. То ніби затихаючи, то знов з подвоєною силою розгукуючи стогнав вітер; некриплена ставня все стукала що раз то міцнійше й міцнійше — і вухо якось болючо прислухалось до всіх цих грізних звуків влади, невпинної волі, безмежного хотіння...

— Господи! Які то бувають жорстокі люди! — сказала одна сухенька і худа бабуся, щільно закутуючись у теплу хустину.

— Еге-ж, еге-ж, — відповів хтось... І знов тиша, знов звуки... Молодь чомусь привишкла, не чутно її.

— Ось не дуже давно чула я, — знов забалакала та-ж бабуся, — як чоловік дитий поморозив: так прямо аж не вірять ся, щоб до цього чоловік дійти міг.

— Як же це?...

— Та так. Жив собі на селі чоловік один, нехай його Петром звать або що. Ну, діток у нього двойко було: хлопчик років зо три, і дівчинка трохи старшенька... Так собі жив чоловік, день до вечора — достатків не було, а без них яке вже там жите на селі. А тут дав йому Господь — жінка померла... Ударив ся чоловік об поли руками — тай тільки... Як його самому з дітками без жінки прожити? Сам піде на поле — вони голодненькі, безщасні; обдереть ся чумарчина, сорочечка — вже лагає-лагає він невмілими руками, а все нічого не виходить. То було і яечко

і молочко і сметанка в празник, а тепер хліб та картопля варена — от тобі й усе... І живи як хоч...

— Бив ся, бив ся він оттак — тай годі сказав. Таке безголівє, таке безголівє, що й руки не підіймають ся. Узав він... тай женив ся у друге. Думав знайти помічницю, порадицю лихови, а випало йому на долю таке золото, що й не дай Мати Божа ніякому хрещеному чоловікови. Там уже була-б тобі злюща, була-б тобі прошибна — тай нікуди вже... До своїх дітей (у неї їх теж двойко було) і гарна і ласкава, а що вже чоловікових не злюбила — так і казати нічого. Не пройде спокійно мимо: то скубне, то вдряпне, то так стусана дасть... Мачуха, одно слово — мачуха...

Ну, а все-ж таки не розумію я, що вона з чоловіком своїм зробила. Чи вона спити дала йому що, чи так уже його біда та горе скрутили — прямо не той Петро став тай годі. Скаже вона йому пообити дітей — то він їх так одшмагає, що вони сині аж по тижнях цілих ходять... Замкне вона їх у комору, не дає їм їсти — він хоч би словечко тобі... І домовчав ся нарешті до того, що запріг раз санки, посадовив дітей і поїхав із села... А холод був такий, що аж дерева тріщали... Сніг хрустів під саньми, від конячки пара ішла прямо цілими хмарами.. вони все їхали. Дітки ні-ні тай питають, дивись: „Куди це ми, тату, їдемо?“ — а татко хоч би словечко у відповідь: мовчить, мов води в рот набрав. Хлопчик, менченький він був, уже змерз, бо батько хоч і уквив їх обох своїм кожухом, але на них самих нічого не надів теплого...

— Тату! Холодно мені...

Мовчить тато... А коник усе далі й далі троха...

От уже і серед поля вони. Ніби холодніше навіть стало серед цього необсяжного білого-білого простору... Батько звернув у праворуч і поїхав прямо по ріллі... Од'їхавши декілька гонів, промовив він до дітей:

— Злазьте...

Ті покірно вилізли з-під кожуха, злізли з саний... і стали на снігу... А батько... батько вдарив по коняці і хутко-хутко поїхав геть...

Думали дітки шуткує батько, розреготались навіть, але він усе далі й далі од'їздив, немилосерно бючи коня... Заплакали дітки... Жах страшений обняв їх сьвяті душі... Побігла дівчинка за саньми... І рученята простягає і несвоїм голосом кричить,

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХ.

14

благає: „Таточку, таточку! Та куди-ж ви? Візьміть Омелька!“ — але таточко вже був далеко...

І коли люди зобачивши, що Петро вернув ся до села сам, без дітей, почали його питати про них, він ані словечка не відповів... Пішли вони по сліду і знайшли їх... холодних-холодних... Сестра укрила братика тонісенькою спідничкою своєю, а рученята його держала біля рота... та так і замерзли обоє... І видко було по сліду, як бігла дівчинка за саями, доки вона добігла і як верталась назад... Верталась тому, щоби пригріти покинутого братця... пригріти й приголубити його...

І бабуся замовкла.

Тихо, ой як тихо було після цього в горниці. Нелюдський вчинок важко одізвав ся, пригнобив, ніби придавив усіх... Ніхто й не запитав навіть, що сталося із Петром, бо кожному було ясно, що факт востанеть ся фактом, і ніяка кара не верне зробленого і не надгородить за раз учинене лихо... Всі почували, що кара — це лише задоволенє абстрактів і в ліпшому разі — бажанє застрахати, налякати жорстокістю субекта, що має на щось відважитись. І як обіцянка царства небесного за добрі вчинки, так і перспектива кари в будучому за лихі мають один змісл, або краще сказати — ніякого зміслу, бо чоловік, що вважає добродійність лише як засіб одержати більший і смачнійший шматок, і чоловік, що боїть ся щось зробити тому тільки, що буде потім „вада“ — це вже люди без певних і сталих засад; це вже люди такі, що коли їм пообіцяють менче насолод у царстві небесному, то вони менче й добра робити-муть і навпаки...

Всі сиділи схиливши голови. В коминачку тріщали поліняки... Тихо, тихо так по всіх... Серце завмерло на хвилину, холод якийсь ніби обхопив усе тіло, і очи широко розкрили ся...

...І знов стук, знову... Міцний, ніби сердигий...

— Хто там? — швидче скрикнула, а не спитала газдиня, на-пів піднявшись із кріселка... — Хто?...

І на це відповідю був веселий, щасливий регіт Манї...

— Ха, ха, ха!... Ну, хто кого налякав? Хто кого?... Ех ви, старі, старі...

— Ха, ха, ха!... — дзвінко вторив їй увіходючи веселий Юрко з білими пущинками снігу на густих кучерях...

— Ах ви, пустуни, пустуни... Хіба-ж можна так? — обізвалась гадина, але молодь не переставала...

І всі зморщені, сухі, проливні багато сліз на своєму віку обличчя світили ся радістю, ніби милуючись молодим щастем, жвавистю, ніби завидуючи навіть трохи їм. Ця жива, невпинна сила, що була ключем із молодих сердець, ці блискучі очі світом надії, ця певність і віра — все це багато нагадувало старим з минулого, колись милого, дорогого... Очі світили ся радістю, на обличчі сяв усміх, а чорна як глибоке провалле гадка виповзала відкілясь із таємних кутків душі: „Чому пройшло? Чому не вернеть ся?...“

Вітер стогнав і свистів у бовдурі, а одірвана ставня ритмічно, уїдливо стукала об стіну...

Харьків. Листопад 1899 р.

Сільські звіздарі.

Спомини

Стефана Новаляова.

(Конець).

VIII.

Другий раз бачив я тоді малим нелітком хату на помості, і то де? В Бойка верховинця. Перед тим бачив тільки в на-нашка хресного Ганспідра, а в почтаря Баліцкого, де графи на карти в'їжджали ся, не було ні в пекарни, ні в канцелярії, лише в одній сьвітлиці сирі дрянниці на борві раз поклали, як переїжджав якийсь високий достойник із Відня.

Так я міг заспівати „В мої тїтки Оксани хата на помості“, розумієть ся по сїм боці, де робили тїтки пироги на почіпчині і я проходжував ся любенько по жовтенькій підлозі та подивляв гарну хижу.

Тїтка Оксана ще таки в шлюбнім вінку топила і приставлювала до огню судину. Сухі соснові полїна горїли ясно, без диму, тихо, мирно, а вона гожа, румяна вдивлювала ся не в окріп, що перевертав ся, а в полумя свого домашнього огнища, мов бажала відгадати свою долю, своє будуче житє. Задумала ся, загадала, як часом бабуня за вуйком Федором, своїм первородним.

— Тїтко! видиш час пироги метати!... Окріп горшком аж потрясає! — мовив я і приблизив ся до Оксани, став смотрити пальцями скиндячки та міркувати, котра з них мені по почіпчинах дістанеть ся.

Тітка Оксана збудила ся з глибокої задуми.

— Час... час... — прошептала і метнула собою, стала забирати тіткам з під рук нароблені пироги та метати до окропу. Хотів же я й тут, як часом у бабуні, тітці пироги почислити, аби порозварювали ся, та якось у новій чужій хижі, хоч між своїми, унимав ся. Тай ще їх стілько нароблено тоді, щось аж десятьма руками, що й старому барашівникови було що числити.

— Шкода, велика шкода! — сказав я сам до себе.

— Чого шкодуєш? — питала тітка Косиха.

— Що Сирий Микита не з нами; він затирав би руки, що стілько пирогів.

— Не жури ся, дитинко! — каже тітка Косиха. — Є й тут такий, що заступить його місце. А той, що був за писаря, може не ідець?...

— Пст... пст... ще хто з другої кімнати під дверми підслухає! — остерігали інші тітки.

— Нехай!... я йому те саме зараз і в очі скажу. Або я за правду бою ся?...

Зійшли ся свахи і всі причасні нічної пригоди. Почіпчини опровадили без „гуслів-тимпанів“. Мати Пилипа, господиня дому, вмерла ще тоді, як Пилип із жовнярів вернув ся; батько не велів навіть струн торкати ані співати.

Не дуже й багли за тим свахи, лише дружба Василь і дружка „мала“ Марина, пасербиця тітки Косихи, жалували за гудаками. Потішили їх нанашки, що собі за те надоложать на своїм... Та воно щось ніби на таке складало ся: вуйко Кос і батько дружбів усе тільки оба між собою півголосом говорили і славословили один свою слухняну Марину, а другий роботящого Василя. Тітка Косиха дуже собі того бажала, аби Василь забрав від неї пасербицю, так як Пилип від дідуня тітку Оксану.

— Дам їй материні й свої коралі, дам їй усе, чого забажає, аби тільки де далеко, аби не під боком, бо тото би мені віку вкоротило! — вбивала вона часто своїм Косови в пам'ять.

Так зістала тітка Оксана гарною молодницею. Чудно їй було й придало в новім дротарськім шовковім чіпци і в хустці зложеній у круг мережаними кінцями туди над чоло і з двома гарними червоними скиндячками, що спадали на плечі по кучерявім під хустку поспинанім волосою. Зістала „широкою“ господинею з молодим вуйком Пилипом і сідоглавим його вітцем на великім господарстві.

З одного й другого боку потоки, з третього ріка, а поміж тим будинки з полями, а за домом з пасікою, з четвертого, сіножати тягнули ся геть під гору в верхи до зимівки.

Я лишив ся при тітці Оксані. З кожним днем щораз більше віддаляв ся від нової загороди, щораз більший круг оббігав довкола неї і ніколи не міг знайти ся в себе: прямуючи після вікон мені все здавало ся, що тут як раз сонце в тім місці заходило, де у нас сходило.

Скільки разів входив я до тої хати на помості, то мив перше порядно ноги в потічку, що журчав на подвірю вимощеним кам'яними плитами; тільки так свобідно мені було побігати по жовтій як віск долівці.

— Не сьміті, дитинонько, молю тебе ладненько! — сказала раз тітка мені і яла витирати сліди моїх ніг на підлозі.

— „Не сьміті“! — повторив я до себе гнівно і зараз забрав ся до стайні, примістив ся під стіною в жолобі, став приглядати ся, як стара Пелага, мати Гринька Отарщика, чесала греблицею корови і говорила їм різні дива про нову господиню, тобто про Оксану.

В стайни видало ся мені гарнійше, ніж у пекарни почтаря Баліцкого, до котрого, як сказано було, з'їжджали ся графи на карти; стіни і стеля деревляні, чисті, долівка так само як подвірє кам'яними плитами виложена; корови всі чистенькі, як у на-нашка Шваба Ганспідра і добрі, лише одна на мене боком зірила ся, фучала.

— Гордїйки мої, гордїйки! — говорила Пелага до всіх, хоч тільки бочасту ще дочісувала. — Вже тепер знаєте, хто ваша господиня, знаєте?... Друга небіженька з гробу встала... Вже не покладете ся тепер у мокро, наколи піду в зимівку до тамтих... І не застану вас такими неохамраними, як верну в верховини... Всюди загляне, всюди найменшу марницю досмотрить. А ти — ти — ти багруленько, чого витріщила оті непевні?... Чого сонеш, як мішок ковальський? Пужаш ся того мізерненького в жолобі, того пелехатого?... А видиш, ти й не пізнала... ха... ха... ха... не пізнала... бігме, що не пізнала... Таже диви ся, добре диви на ніс, на очі, на лице, то сестрінець нашої молоді господиненьки, тої... тої... що ти їй нині дала ся сама видоїти без пута і мені спроневірила ся... О, вже тепер і без мене обійдуть ся... Фукай, не фукай... але правди не зафукаєш, ой ні... Нічого... ні-

чого... Так і повинно бути... Вона твоя й моя господиня .. гарна господиня... скопець, цідильце, що сонічко ясенькі; кожного дня виварює камінем розжареним, і бербенці так само. Вже не жаль і цісарови самому з такої чистенької судиночки хоч би і сьвятої водиці напити ся.

Я вслухував ся в ті похвали і аж завидував, що стільки гарного стара Пелага коровам розповідала про тітку Оксану.

Старий батько вуйка Пилипа також хвалив тітку Оксану: скільки разів помітив щось таке, приміром, як тітка біле на жердках розвішувала, або посудину деревляну камінем випарювала, дуже був задоволений і говорив:

— Так, так, дитинько! Люблю тебе за твій порядок і за твою чистоту. Моя покійниця, — царство її небесне, — бувало так достоменно, як ти.. Та вона не була з наших: привіз я її з далекої Німеччини. Вона вміла все, знала за три угла хату добре піддержати. Тепер уже не бою ся за Пилипа, могу спокійно очи зажмурити, ти все вмієш і коло себе і коло иньших.

І радував ся старий Швед невісткою, радував ся вуйко Пилип гарною супругою, а тітка Оксана знайшла те, про що мабуть дівчиною в-одно марила — мирне семейне огнище. Та вона напrawdę одна виродила ся була з нашої родини: коли тільки при якій нагоді з'їхали ся, так усі в купі співали, жартували, лише вона одна все здалека, на боці держала ся, все знайшла собі якесь діло, а найпаче-ж діти тіток глаїла, щоб не виглядали на зведенята. Ще одно подивляли иньші тітки в тітці Оксані: чи білила, чи прала, не замітив на ній ніхто ані цяточки мокрої на запащі.

— Хто як хто, а вона певнісінько не дістане мужа п'яницю! — ворожили — і виворожили...

Я виліз із жолоба, приблизив ся до Пелаги, хотів також помагати, мав охоту чесати корови.

Багруля ще більше стала гнівати ся, грозити шпильоватими рогами. Старий Швед заглянув у стайню, а помітивши мене взяв за руки, вивів на задні двері тай каже:

— Візьми мітлу і замети оту доріжку відси від воріт аж до пасіки; а ладно позамітай, по господарськи.

Держу мітлу і питаю себе, що тут замітати? Плити кам'яні аж блищать ся до сонця, марної павдеринки не бачу, що тут замітати? Коли велять, треба мести — кажу собі — і мету зо всеї

сили, притискаю віником, раз за разом, як мене тітка Оксана навчила, не спочиваю, хоч зіпрів увесь, як мале мишенятко в жмени. Добру годину торопив ся і не спостеріг, відки цілу купу пороху назмітав.

— Видиш, скільки сьмітя! — сказав мені Швед. — Добре ти замів. Усе так замітай, а сьмітя за собою не лишай.

— А що зробити, як иньші сьмітять за тим, що замітає? — спитав я старого Шведа.

— А деж ти се бачив?...

— На почіпчинах, як тітка Оксана замітала, а писарь за нею сьмітив на ново.

— Ну, ну, ну... — понукав дід. — Бачиш.. таких... таких... не сїють, самі родять ся...

Так, то правда, самі родять ся: я нині вже двацять кілька літ замітаю за приміром тітки Оксани на почіпчинах, а за мною не однь, а п'ятнацять таких писарів мечуть сьміте, болото, та годі що путнього второпати: що промету кусник, то старі нецілому-дренні діви болотом бух! у те заметене, а молоді їм пособляють...

— А ви були, дідуню, в жовнях? — спитав я дальше батька Пилипового.

— Був, сину, а на що тобі се знати?

— Чи там також такі подвіря камяними плитами вимощені?

І старий Швед став розказувати чудасії: які в людий господарські хижі, які палати, які стайні, стодоли, хліви чистенькі, які дороги, вулиці, сади, огороди; мені аж вірити ся не хотіло.

— А далеко то від нас? Можу я те побачити?

— Виростеш, зроблять тебе паном, як твого вуйка Федора, то й увидиш не одну чудасію!

І я виріс і мене зробили паном жовняром. Побачив у Самборі на „Бліху“ касарню з блошицями, де через вісім неділь на гнилій підлозі цілими ноцями кололо мов шпильками; кушав на „Вихилівці“ добрий нерознущений краєвий спірітус і помагав раз „камрацям“ на болоню завертати худобу призначену нам на поживу. Дивоглядний образ: череда воликів призначених на заріз, а за ними пастухи в плащах, куплях, багничайках, у „гольцміцах“ і з повними „бруцаками“. Бачив на Янівськїм за Львовом шоппи, де також ми товкли ся через три неділі мов селедці на тих „стружаках“ на землі гірше безсловесних скотів. Бачив раз на маневрах у одного добросердного Мазурища сухоребру коровицю,

нужденне телятко, нечищеного веприка і численну родину і себе в союзі з ними серед хати покотом; гарна була „квартира“, нема що казати. Много, много бачив, але такої чудасії, яку мені тєсть тїтки Оксани розказував, я й до нині не бачив і вже мабуть не побачу. Одного не мусїв бачити старий Швед у Німеччині, а власне такого товариша, якого я мав у „шляфкамраті“ Мардохею Зісензафтї, що проклинав і свого Єгову і християнського Бога і бавив попами, рабінами нас й цілий гурт галилейської Рутенї, а ми слухали з великим мовчанєм, бо старшина наша „унтерофіцерська“ сего собі бажала.

Тїтці Оксані в вуйком Пилипом не кучило ся, я став ся зайвим, за те відвиджував мого знайомого Гринька Отарщика; його хата стояла мов ластівчине гнїздо над кручею ріки Стрия, де жила його мати, стара Пелага; дальше над тою хатою піднімав ся Широкий верх і там у полонині пасли ся вівці з нашого села, та цап розбішака, тяжкий ворог бабуні, гуляв тут свобідно по стрімких скалах. Я мав тут також вільну волю, бігав часто зразу в старою Пелагою, а пізнійше сам до Гринька Отарщика; він був тут ватажником, королем, владикою, все підлягало йому, і вівці й пастухи; що велїв, усе мусїло сповнити ся. Навіть Жидки, що дуже часто нечайно сюди заходили Бог знає відки за некоширними бундзами та жентцею, мусїли добре коло нього падкувати, аби не стрїтила їх доля цоломаного Юдки, котрому всадив раз до жентці клаки, та Жидище мало перед часом до патріярха Авраама не переселив ся. Він уходив у моїх очах за несамовитого: вгадував бурю, слоту, погоду, пізнавав так само як мій стрик по тїни праведне полудне, заклинав градові хмари і против вовків знав якусь тайну, аби не напали, але сього нікому не виявив. Страшним видавав ся, коли живого вужа або веретільницю взяв у руки, гладив, пускав за паауху, бррр!... тоді на нас усіх шкіра тремтіла. При тїм він був дуже добрий, коли вівці були здорові; як же котра ягничка засумувала, тоді крий Пречиста Мати перед його гнївом; пугою потягнути кого до крови ніщо не значило; і ходив по корчах, спинав ся по дебрах, збирав листки, травицю, пхав недужїй на силу в песок, натирав, падкував, аж поки не виздоровїла, і тоді всїм знов лекше віддихало ся.

Я приносив Гринькови Отарщикови від тїтки Оксани пироги і був у нього в великих масках: міг рушати його сопівку і дув у його тримбіту, скілько духа стало і видавав із неї предивні звуки.

— Дуй ще дужше, дуй! — заохочував мене Отарщик і я напружав ся, аж вилиці скипали і в голові шуміло, яле якось не міг так як він утяти.

Вечером, коли вівці в салаши дрімали, ми в двійку лежали під зимівкою і блудили очима по незміренім просторі небеснім.

Тоді Гринько Отарщик толкував мені про ті звізди чудеса, що мені видало ся дуже ясним і приступним. На його погляд ціле небо було незміреною полониною, на ній душі покійних праведників пасли черідки божі, а Авраам патріярх і цар Давид там яко архипастирі розпаювали по заслужі кожній громаді полонини і стерегли порядку. Все там у небі діяло ся те саме, що він діяв у половині з иньшими отарщиками. Безчисленні звізди, то безчисленні ватри, косарі присьвічували собі в ночі, аби гарно було скошено і не лишила ся де погана „жидівська борода“.

Місяць представляв собі як величаву ліхтарню, котру чини херувимські несли перед Господом Богом, як провізор нанашко Гук свою червону на високім позолоченім держалі перед найсвятійшими дарами в день храма на обході довкола церкви.

Так Гринько Отарщик розумів сю вселенну Господа сьвятого, до котрого молив ся перед сходом і по заході і витинав сотки хрестиків. складавав із них Трійці, або один великий хрест, та втикав на твердій оподі або на скалі при гірській дорозі. В своїй превеликій богочестивости не міг собі представити вічної щасливости без широких полонин, без зелених верхів Бескида, без покійних отарщиків, з якими колись мав стрінутися на другім сьвітї і продовжати дальше в безконечність пастирське діло.

Чого ми там усього в горі не бачили? Все, що на землі, бачило ся. Я переняв ся поглядами Гринька Отарщика, хотїв також колись з ним вандрувати і тут і там. Забув чмелі свої за дідуневою стодолюю, мав тепер иньших товаришів: від шипоту, звідки вуйко Цилин витягав иорядні пструги, тягнув ся під гору дальше потік в кремністим руслом, аж під саму зимівку, і тут під шпилем кичери, при самім жерелі були сотки маленьких пструженят; тут я годинами приглядав ся, як малі водяні хижаци увивали ся за комахами і проковтували свою меньшу братію — нарибок здирчачий.

Кілька разів „мала“ Марина, пасербиця тітки Коспхи, приходила в своїх і тітчиних коралях, аби мене забрати домів. Раз навіть мусїла йти в верховину до Гринька Отарщика шукати за

мною. Не сама, а з Василем „дружбою“ знайшла мене раз у поточній коло тих пструженят, та довго приглядала ся в водици мабуть не пстругам, лише тим цвітам, що обмаїла свою хитру мудру головку і тому другому Василеві, що його в воді бачила, а першого на березі слухала, як на тримбіту виводив тужної:

Вівці-ж мої, вівці, пасав я вас з малу,
Купив по три гроші, спродав по таляру...

Я не хотів іти домів анї суди Господи, не хотів лишати тітки Оксани, а ще більше розлучати ся з тими пструженятами.

„Конець усьому на сьвітї...“ Прийшов кінець і моїй вільній воли, пропала безповоротно. Василь „дружба“ посватав одного дня „малу“ Марину, пасербицю тітки Косихи, щоб її зісаджувати до смерти так, як її зісадив на весілю тітки Оксани зі стола, а другого дня прибули мої тато з великою патерицею.

Мороз перейшов по моїм тілі, годі було сказати: „Не піду... лишу ся...“ Тато не жартували.

Перший раз відбув я нішки далеку подорож через кілька Ділів, ішов майше цілий день за татом, а вони цілий час словом до мене не відзивали ся.

Вже більше не зазнав я такої свободи, як тоді в тітки Оксани. Мабуть чи не навмисне лишили мене там, аби „мала“ Марина мала нагоду ходити по мене до тітки Оксани, а при нагоді бачити ся дружбою. Вони осягнули своє, а я ні: не зістав отарщиком.

ІХ.

Матуся Лучачка була в нашім селі не аби-яка благовісниця. Кого раз посітила, в сього в хижи велика радість усім: і старі й малі радували ся рождеством нового „косарика“ або „женчика“.

Вона була дочкою сьвященника, що таки в нас в убожестві родив ся і потому в нас був примірним духовним, та на жаль не на довго: щось на семім чи на осьмім році, кілька неділь по смерти своєї супруги переселив ся на вічну, постійну парохію, де не потребував бороти ся ні з двором, ні з арендарем, а лишив три сироти. Одну з тих круглих сиріток узяв бідний трач Дрозд удовець до себе, взяв найстаршу внуку по сину, та вигодував при помочи своєї матери і віддав за найбогатшого нарубка Лучака.

Така коротка історія сеї сьвященничої сироти, матусі Лучачки. Вона виховала вісім синів цісарови, шість дочок роботящих

добрим людям на славу, а Богу на хвалу, а годувала — як сама часто розказувала — не з миски, бо такої миски для стільки ротиків годі було і в самій Коломнії купити. лише з цебричата, та при божій милости вигодувала і сама стала на старі літа малі отрочата по хатах розносити — як мовляли старі малим неліткам. А не потребувала сего, бо діти власні на руках її носили, але щож могли вдягти, коли така була її воля. — „Господи сохрани, щоб я була при вашій або на чийй милости! Ні, ні, того не хочу!“ — говорила своїм і носила косариків і женчиків дальше роличам добрим на потіху. Найбільше приносила тих немовляток до Шевця Василя, що дротував горшки, а приносила часом і по двоє, самих „женчиків“, і всі нівроку ховали ся, що з роси, з води. Бідний дротарище уже й ліку не знав своему дробу, а коли хто спитав його, скільки в него дівчаток, так від разу не вгадав, лише „зарав... зараз... почислю...“ — і числив: „Феся, Олеся, Марися, Тася“ і так дальше і все ще поминув хоч одну, аж бідненьке саме мусіло пригадати ся. „Татуню, ще я... ще мене забули...“

— Ага... ага... правда... правда... ще ти Фрузуню, або: ще те Пелазуню.. ні, ні, ні... я не забув тебе, моя дитинонько дорога, сохрани Господи!... лише тільки так у моїй превеликій журбі загальюкав ся... Ти в мене також найлучша, найгарнійша доненька, я тебе заєдно пам'ятаю! — звиняв ся дротарь, наче хотів тим нагородити заповідяну дитині кривду.

Матуся Лучачка носила самих „женчиків“ не лише мужикови дротарови Васиљеви, але й багатому нашому сусїдові, почтарови Балїцкому, рік-річно по одній женчисі; прийшло до того, що коли показала йому останню женчиху, замість подяки і гарної нагороди стрїтила ся з словами: „Геть! геть! бо вас обі викину крїзь вікно на вулицю!“ Матусю Лучачку так се обійшло, що сказала почтареві: „Будьмо собі панцю здоровенькі, оставайте з Богом і шукайте собі рівної, та говоріть їй дурниці, а від мене здалека!“ — і постановила собі більше не переступати порогів панських.

Якось рік по сїй матусиній пригодї знайшла ся знов маленька почтарочка в дворі Балїцкого, тим разом принесла її не матуся Лучачка, лише якась панї докторка з міста — як по селї говорили — вуйна нашого арендаря Юдки. Малу держали до хресту графи і охрестили Вандою.

Дві неділі по гучних хрестинах стрітив почтарь матусю Лучачку на вулиці, перепросив чемненно і затагнув на силу до себе.

— Остави нам долги наша! — почав почтарь і тими словами торкав найслабшу сторону богочестивої невісти. — Забули ви свою паню, вона вас просить, ходіть... ходіть... Мусите поглянути на мою наймолодшу Вандусю, бо щось не спить по ночах.

І матуся Лучачка дала себе затагнути, глянула на наймолодшу Вандусю, обсмотріла немовлятко по своєму, та аж у руки сплеснула з превеликого диву.

— Сьвятий ісціли немощі панські! — сказала по хвили. — Від коли мене дві ноги по сьвітї носять, ні видала ні чувала такого чуда! Що вдали, то вдали, не що може пани благородні!

— Які немощі панські? що вдали?... Ви, Лучачко, мабуть нині впили ся! — каже почтарь і став глядіти на матусю мов на свої сухоребрі, коли не хотіли порожнього воза двигнути з місця.

— Я впила ся? Я... я... я? Пане, пане, схаменіть ся! Богато мене бачив хто паню? Водицю сьвяту цю, то правда, але більше нічого, весь вік більше нічого, лише водицю. Аби ви, паноньку, стілько пили, то ваша кривля давно-б золотом сьвітила.

— Лучачко, то щось виглядає на сварню, я не буду зваяжати, хоч моя пані гора.

— Сварня, не сварня, лише що правда.. Дивіть самі і скажіть, чи по тверезому се могло діяти ся? Хлонця охрестили Вандою, в якій то грамоті записати? По якому се стало ся, що стілько сьвітлих картярів гляділо на сей образ і подобіє боже, по якому?

Почтарь обсмотрив точно свою наймолодшу Вандусю, закликав і кухарку Параньку і каже: „Диви ся, диви ся, бабо! А ти що казала, гаа?“ Тай цибухом, цибухом, так тільки жартом по зеленій вибиванці, а потім кинув цибух і чіпнув матусю Лучачку і ну-ж з нею по канцелярії, такого вітру наробив, аж усі папери зі стола повлітали.

Боронила ся матуся. — Пустіть, пане, пустіть, бо костий не позбираю! — благала.

Не слухав почтарь: тягнув стару ще дужше за собою, скакав „мазура“, аж з утоми сам пустив. Упав задиханий на лаву і ще сьміяв ся. Весь тиждень їздив по довколичних дворах і оповідав, що його сина охрещено Вандою. Мали пани що собі оповідати і з чого сьміяти ся. Граф К... дарував почтарови чотири-

пари шкап до „альваґону“ і обіцяв ще, коли на будучий рік так само сплесе ся по шляхоцьки. Яким чудом перейменовали на Яся хлопця хрещеного Вандою, се й по нині лишило для мене нерозв'язаною загадкою.

Нас поїтила матуся Лучачка перший раз у сиропістну неділю. Памятна се для мене хвиля: тоді ночувала в нас шляхта з села К., що йшла на торг до города Д. купувати лен і прядиво в кльобах; сеї ночі було її більше, як звичайно кожної неділі, щось до сорок людей, бо надіяли ся доброго торгу і числили на се, що в запустний понеділок і найбільнійший стягне ся хоч на один кльобик, аби чим зуби пополоскати. Пани „єгомості“ спали покотом серед хати, під лавами, під постілю, під столом, „пані“ по вишках, на постелі, на печі, по лавах, один тільки одноокій пан Павловський заліз у піч по шию, поклав мішки й каноту під голову, а палицю коло себе, аби, мовляв, нічні духи не напастували і не тягнули йому подушки з під голови.

Я збудив ся в ночі за столом на лаві, моя голова лежала напротив маминої; слухаю, хтось прийшов зі двору, став потемки шпотати ся, потикати на сонних нічляжниках.

— Гей! котра то по ногах?... Но, но, то мої груди!... Ба, та по голові? — Такі оклики й допити відзивали ся по кутах, а матуся Лучачка — се вона була — говорила приглушеним голосом: „Мир дому сему, мир дому сему!“ — і сунула повагом по соннім мирі туди до постелі.

— Ого!... ого!... геть від мене!... Тут не мир дому сему, бо палицею потягну, досить тих жартів на нині, час спати! — відозвав ся з печі одноокій Павловський і давай палицею калатати по комні, аж здрулив горнець з комина просто собі на голову і зайойкав.

— Бог дасть гаразд! Бог дасть гаразд!... коли горшки товчуть ся! — благовістила матуся Лучачка і дійсно Бог дав гаразд молодій шляхтяночці-молодиці, дав їй маленького торговчика Яся Кульчицького, того самого, що пізнійше був капітаном при 77-ім полку і мене на дванацятім році моєї вірної військової служби хотів замкнути за те, що моє прізвище кінчило ся в метриці на „ов“, на свідочтвах шкільних на „ув“, а в книжці жовнярській на „ів“. Згадка літ дитинних, як я малого новонародженого Яся помагав купати матуси в наших нецках від насущного, впровадила капітана в веселій настрій і він освободив мене від ґарнізону.

Я був тоді сьвято переконаний, що матуся Лучачка принесла малого пічліжника „панича“ і дарувала його наймолодшій шляхтяночці, що ще перед роком почувала в нас і показувала, яку гарну хустку купила собі на торзі до вінчання; я вірив у те сильно, хоча одноокий Павловський инакше твердив, коли засвітили в кімнаті і його на силу витягли з нечі, аби для малого крикуна загріти купіль.

— Виліжайте, паночку, годі спочивати, коли старший пан від вас загостив до хати! — говорила матуся одноокому Павловському.

— Добре вам говорити „виліжай“! — вередував пан Павловський. — Я казав учера, що тої скалубини з покладків щось за багато на мене падає... Просив, пане добродзейку, меньше їдьте, лишіть на писанки, а вони от мене не слухали і ще за те мені покута: три години можна було парити ще кости, а тут от хто виганяє...

Аж за дві неділі випровадив ся від нас мужиків малий Ясьо Кульчицький до своїх і як сказано, виріс із него капітан.

Я за той час познайомив ся добре з матусею Лучачкою. До сеї пори я стрічав її лише на селі, як нас часом цілий гурток діточок витала яке добрих знайомих, дарованих нашим родителям на потіху. При такій стрічі роздавала нам кожному по куснику чорного насущного мов артоса сьвятого, або по одній сушениці і захвалювала:

— Тото для вас, мої рибочки дорогі... Що було найсмачнійшого, найсолодшого, то для вас сховала... Не від мене пригісничок, ні, а від вашого побратима, або від вашої посестри, що нині в біленьку ризу ангелятко одягло ся! — говорила матуся і називала по імени нового нашого побратима, або нову нашу посестру і кілька разів повтаряла імя, аби нам добре вбіло ся в память, і вже відійшла і ще завернула ся, ще щось знайшла коло себе, бодай бульбочку печену, що сам отець духовні мали її в руках, і хвалила і журила ся, як нас нею обділити. І ділила так, що на вазі хемічній між одною і другою дробинкою годі було би добачити ріжниці.

Ми, діти, брали матусину манну і тішили ся наче Бог знає якими ласощами.

Раз лишив ся я з матусею Лучачкою дома. Вечером сиділи ми обоє на приспі під хатою і дожидали наших з відпусту. Ясний

небовід пригадав мені Гринька Отарщика, я почав розповідати всі тайни астрономічні, які я підхопив від свого вчителя в полонині.

Матуся Лучачка соблавила ся тим дуже.

— Спаси Блаже души наша! — почала тими словами. — Гріх, синоньку, великий гріх так гадати!... В небі полонини... отари... хто таке погане вигадав? Не говори, не повтаряй того! Підеш колись до сповіди, мусиш признати ся до сього гріха, аби Господь тобі простив!

— А коли-ж те буде? Коли я піду до сповіди?

— Колись підеш, як час на те прийде!

— А як я не схочу йти?

— Лихі духи над тобою заволодіють і твою душу візьмуть до пекла.

І матуся Лучачка стала мені толкувати про гріх первородний, з якого я сьвятим хрещенєм очистив ся і тоді був чистий, без порока, а потім знов став грішити і тільки сьвятою сповідю можу помирити ся з Богом.

— А щож се за искорки горять там над нами, що то таке синяве? Скажіть мені матусю!

— То, дитинко, стеля божа; на тій стели стільки зір, скільки людий на сьвіті. Приходить чоловік на сьвіт, так і зірка його на небі сьвітить ся; ведеть ся йому на сьвіті добре, так зірка підносить ся в гору щораз висше й висше; як же прийде смуток, горе, то й вона знижаєть ся, темніє; тому бачиш, ті зірки раз-у-раз рушають ся, миготять у наших очах.

— А деж моя зірка, матусю, де моя?...

— Твоя там ген... ген... над самим дубом коло стодоли.

Я став приглядати ся тій моїй зірці, вона видала ся мені між усіма найбільшою, найяснішою.

— А ваша де, матусю? Покажіть мені вашу!...

— Моя, синоньку, потемніла вже; колись тільки ще раз заблисне, впаде і треба буде забирати ся до своїх до дому.

— А деж була перше ваша зірда, чи також так високо і так ясно сьвітила?

— О, сьвітила, сьвітила над моєю загородою, а по смерти мого чоловіка сховала ся!

— То ви кажете, що кождий чоловік мусить умирати, коли його зірда впаде?

— Так... і крізь ту дірку, де його зірда світила, йде його душа на суд праведний.

— А ваша душа коли впаде?

— Господь всевідучий знає, не ми грішні.

Такі поняття я одержав від матусі Лучачки. Я слідив пильно кожного вечера за моєю зірдою над дубом коло стодоли. Много разів замітив спадаючу зірду, то знав, що в стели божій нова діра, а на землі один покійник більше...

X.

Був спершу в жовнярах, мабуть навіть капітаном, а називався Николай Ганкевич. Не знайшов долі там, кинув гарну долю в Празі з моста в ріку, де найглубше, втопив її на віки; стратив за се золоте „портопе“, а воскрес аж у наших селі. Тут згодом прославився на весь „циркул“ першим п'яницею, але ще славнішим „гадукатом“, якого тоді годі було знайти безоборонному мужикови і в самім „крайсамті“.

Знайшов пристановище в пустій ліпчанці, з якої закріпощені лободоїди вимерли на люту пошесть, себто на „колєру“ перед літми, а Цигани одну зиму тільки в ній курили і то не цілу. В тій кропивою і лопухами вкритій садбі мав Николай Ганкевич довгі літа свою канцелярію; звідти мав рівно далеко і в село до мурованої аренди коло розваленої церкви, і на толоку до чумаків, де часто попасали; по тверезому спішив до аренди гасити прокляту спрагу і тоді вступав на пошту з „супліками“; по п'яному сунув найперше під церков, кричав захриплим голосом „осторожно з огнем“, а потім простував у чумацький табір „волів зцирувати“, і тут кілька разів мало не пожив смерти під ратицями розгоріжених скотів, але завсїди виходив у цілові і говорив, що „Господь Бог визначив дітям і п'яницям осібногo ангела хранителя“.

Ганкевич міг знайти таку муровану аренду, а коло неї божу святиню пошдирану колами і в десятиох иньших селах, з яких мужики спішили до нього зі своєю тарапатою і без нього не могли обійти ся; все намовляли його, аби до них поселив ся і буде мати таку саму сильну оковиту і буде міг до схочу кричати і коло їх бідної святині „осторожно з огнем“, але він не хотів нас покидати. Мабуть ота пуста ліпчанчище манила його своїм диким виглядом

і самотою, а ще більше те, що туди раз-у-раз переходили жовняри і мали в нас рошток*), а він стрічався з колишніми своїми товаришами-офіцерами, що дружно з ним виталися і прощалися.

Наколи що путнього мав написати чи до „циркулу“, чи до міністерства або до військових властей, то тільки по тверезому старалися люди його захопити рано, коли ще спав на постели в сухім березовім листю; тоді все удавалося, навіть і такі рекурси в ділах бакунарських, що засуджувано винуватця на п'ятнацять літ до криміналу, навіть і такі „удавалися“.

— Тікай же тепер, не показуйся добрим людям три літа на очи, а потому вже спи спокійно за кошином, поки не прийде відповідь з Відня! — говорив Николай Ганкевич засудженому винуватцеві бакунарови. — Слухаєш, аж по трьох літах... А потому жди, аж прийде письмо з Відня!

І дійсно в Відня приходило письмо по кільканацятьох літах, що винуватець засуджений на п'ятнацять літ до криміналу має відсидіти п'ятнацять годин!

Таких рекурсів було не десять, не двадцять і не сто, а все те робив Николай Ганкевич за марницю, за пів кварти чистої оковити і за се, що свobodно було йому кричати до схочу коло дряхлої церковці „осторожно з огнем коло сьвятині, бо недалеко коршма мурована!“

По п'яному писав Николай Ганкевич також: „інтерцизи“, „цессії“, „тестаменти“, а по тверезому пускав „цюпасників“ на волю, але проворно, хитро пускав і тими „цюпасниками“ завертав голову нераз цілому „крайсамтові“: скликувано по кільканацять війтів до „екскузи“ і годі було перевірити, в котрій громаді ланець сьвітовий або волоцюга загирився; найчастійше виходило так, що таки в самій „фурвальтерії“ запропастився, хоч се не увільняло одного або другого війта від буків.

Раз тільки Николаєви Ганкевичови не вдалося: пустив якусь гарну „цюпасничку“, а потому її зловили і вона зрадила свого спасителя; за те мусів творити тяжке покаяне в „Івановій хаті“ і не в свobodними, а забитими в дщи ногами. Крім сього пущено обіжник по всіх селах, аби Николая Ганкевича ніхто не важився приймати за писаря в громаді і то під загрозою кари, постою цілого швадрону гузарів. Такі обіжники „крайсамтові“ по-

*) растгаг — в поході військовим день відпочинку.

втаряли ся майже що року кілька разів; та вони Ганкевичови не вадили: писав „супліки“, рекурси, затагав „ремененти“ в табелях „штайрамтових“ і писарував дальше під іменем малограмотних або й безграмотних селян, що принимали на своє імя одвічальність за громадського писаря. Нині ще його грамот польських, німецьких, латинських можна знайти сотками по урядах і по крамницях і в них можна переконати ся, що се був чоловік не аби який здібний; щож, коли горівка і то краєва оковита з фузами робила в нього безсловесного скота.

По п'яному сьмішне було його поводженє з сільськими красунями, перед якими часом клякав на вулиці, прикладав одну руку до серця, а другою придержував богиню, аби вислухала його страстей; красуні сільські на таких ніжностях не розуміли ся і вважали се за божевільство, глумили ся, а не одна і в груди штовхнула, аж ногами накрив ся. Господарі одно тільки клали йому за зле: що до рекурсів мав голову крепку, а до оковити немічну.

— По що брати ся не за своє діло? — говорили. — Више одну, дві і вже очи поставить на „мірі“... За те що писарь, то писарь... по тверезому... І сам міністер так не закрутить...

І тато мої розпочали раз одно діло з Николаєм Ганкевичом: привели його до нас, аби мене вчив по німецьки читати й писати. Стать його гнучка, висока, в куртїм кабатї і сїравих штанах спущених по холявах пригадувала менї військового, а його вуса, борода і голова обстрижена по-при саму шкіру подавали на нанашка Ганспідра, навіть ніс такий самий менї видав ся, лише троха синявий і лице блідїше.

Ганкевич замітив у нас стрійну і дві мої тїтки, що прийшли в куделями в день відвідати маму; замітив тих, що з ними мав вже кілька разів неприємну стрічу про „шльофкрейцар“, перестав муркотати в тиха якоїсь думки під носом, сїв собі на ослої коло стола, задумав ся.

— Гаразд здорові, пане Ганкевичу?... Котра вам нині снила ся, чи та, що втопили, чи та „цюнасова“, що на волю пустили?... Де наш „шльофкрейцар“ за пів року?... В яким огни згорів, гааа?...

Такими допитами привитали тїтки з стрійною Ганкевича.

Таке поведенє мене дуже здивувало: тїтки і стрійна були завсїди до кожного сторонського дуже привітливї і гостинні. Николаї Ганкевич не відзивав ся, лише з досадою тарабанив паль-

цями по бербениці, що стояла на лаві, тарабанив, а потім закашлав і показав татови рукою на гортанку, наче просив ножа, аби зарізати ся, так бодай мені видало ся.

Тато лучше провіжили гадку Ганкевича від мене: вхопили кожух таки на опашки і в мить принесли кватиркове повце по самушийку і поставили перед чесним гостеньком на столі.

— Чиста? — спитав Ганкевич.

— Чиста! — відповіли тато. — Давав в тої куфи офіцерської, що стоїть у ванкири коло бельферового ліжка.

— Добра!... Дайте ще четверо курячих, лише сьвіжих!

Дали тато судину з покладками. Ганкевич збив четверо яєць до миски, розбовтав, розбовтав, розколотив, а потім вилив усю оковиту з фляшки і знов колотив, мішав доти, доки з сего не зробила ся гарна, густа, жовтава маса. На те вицідив ще останки оковити, запалив, бухнуло синяве полумє, згасло, і маса покрила ся зверху верствою подібною до пригорілої старки на паренім молоці.

Ми гляділи всі мовчки на сю паленичку; тїтки забули й нитку на веретено звинути, лише гляділи, очий не зводили з сього „фармавона“.

Ганкевич не зважав на нас. Витягнув ізза пазухи з кабата калитку, з калитки ложку, ніж, вилки і забрав ся до їди. Покраив сей пляцок на рівні часті, і по шматкови на вилках ніс повагом до рота. Перший шматок подержав у роті мов цукор, покивав з задоволенєм головою, проковтнув, сказав „добра“ і потім метав уже скоренько мов бузьок жаби.

Коли поживив ся, лице його почервоніло, очі оживили ся, стали бистрійше глядіти на мене. Він притягнув мене до себе ближше і сказав:

— Тепер гляди мені в очі, як доси глядів на мій „цушпайз“. Слухай, уважай, що буду питати. Ти бачив місяць?... Але не кивай головою, як кінь перед овадами... Говори, бачив місяць?

— Бачив! — відповів я.

— А землю, сонце бачив?...

— Бачив.

— Добре... слухай же!... Земля й місяць, то такі собі господарі, як ваш сусід Дрімайло, що ходить по хатах зичити огню, коли хоче в своїй хаті засьвітити або затопити. Земля отже й місяць бігають також коло свого сусіда сонця і зичуть собі огню й сьвітла, аби їм тепло і видно було в хаті. А крутять ся

вони довкола сонця все одним шляхом. Сонце далеко, дуже далеко від нашої землі, а яке велике — страх!... Подумай собі ту шестикірцеву бочку з капустою, що стоїть у сінях, а макове зерно; бочка — то сонце, а макове зерно — то земля: скільки зерен маку може змістити ся в тій бочці, стільки наших земель може помістити ся в сонці, наколи-б воно було порожньою бочкою... А те, що бачиш у горі над собою синє, що називаємо небом — то ціле ніщо, то таке ніщо, як моє ніщо з того „шльофкрайцаря“, що його війт бере за тих жовнярів, що по хатах ночують. Говорять, що на місяцю брат брата держить пробитого на вилах, а то неправда, і то така неправда, як би хто сказав, що мені ота яєчниця з оковитою не смакувала. На місяцю є гори, долини, ріки, потоки так само, як у нас. Твій стрик знає по своїй тїни пізнати, коли полудне, знає по звїздах вернути в ночі лісами ізза Бескида, але сього не знає, що не одна з тих звїзд має так само власний свій огонь як сонце, а сонце наше против такої звїзди таке маленьке, як те зерно маку против бочки з капустою. І всі ті безчисленні мільони звїзд кружать, гуляють одні коло одних, не так як діти на селищу, що крутять ся, куди котре хоче, лише одним і тим самим шляхом і з него не сьміють на волос у бік крінути, бо Господь не терпить не порядку... Говорять, що не на одній з тих звїзд, що нам видають ся такі маленькі, мешкають і живуть люди, і се може й правда, тільки що там невісти певно о много красші й делїкатїйші, як у нас, і не напастують такого бідного Ганкевича за „шльофкрайцар“!...

Тут уже обі тїтки й стрийна дальше не дали йому говорити: пошхапували свої куделі з пряслиць, кинули ся всі три, стали грозити кужівками Ганкевичови просто до чола і читали з памяти:

— Ти грїшнику-окаяннику!... Ти богохульнику!... Ти був там?... Там краснїйші?... Там делїкатїйші?... А закраснїйшало би тобі!... Махай!... махай!... Виноси ся без бїди, не завертай дитинї голову!...

Николай Ганкевич устав, випростував ся мов тика, махнув байдужно рукою, винїс ся з хати, муркотячи нїд носом: „Несубординация... несубординация всюди в Галилеї... Оставайте, Михайле, з Богом...“

Тїтки посїдали прясти. Ще довго не могли втихомирити ся з превеликого роздразненя; то одній, то другій нитки рвали ся, стрийні аж два рази впало веретено на землю, а куделі їх, ку-

делі, Господи! помервлені, розхрістані, не можна було пізнати, чи се лев, чи ключе?...

Тато перші відізвиали ся згодом до пса, що лежав серед хати і лествив ся до них несъмїло.

— Схїснував уже, схїснував в Ганкевичовї пригоди? — говорили. — Вже знов всунув ся до хати? Ти тїлько стережеш, чи хто до хати входить... Ну, ну, ну... лежи собі, лежи тим разом... Добре, що хоч ти не гавкав на Ганкевича; видно, в тебе бїльше розваги, ти бїльше гостинний...

— Не в гостинности, Михайле, рїч, — відізвиали ся мама, що до сеї пори сидїли тихо під куделею, — а ось у чїм: я не хочу, аби хлопець у Ганкевича вчив ся; має колись такі баналюки плести, лучше нехай пряде мїтки, то буде на сїль; другого Ганкевича в громадї не треба!

— Не знаєш його, Анно, яка то мудра голова, як він по тверезому говорить! — запевнювали тато.

— Нехай уже тї мудрости кому иньшому говорить!

Тай намїр мого тата не осуцїв ся, а я сьому може й найбїльше був рад, що не потребував сушити собі голову над „Фїбльома“; пряв завзято мїтки, засукував веретеном, аж тїтки подивляли, і розважав над астрономїчними поглядами Ганкевича та матусї Лучачки. До понять матусиних я бїльше прихїляв ся, що божа стеля має стїлько сьвїчок, скїлько людей на земли, а чия урветь ся й упаде, той мусить умирати. Про звїздарськї вїдомости Ганкевича я сумнївав ся, не вїрив. Та як можна було вїрити в те, аби земля против сонця була така маленька, що зерно маку против нашої станви з капустою, а сонце знов против денекотрих звїзд таким самим зерном, як земля против нього, і що можна-б таких сонць у звїздї стїлько помїстити, скїлько зерен маку в бочцї! Таке понятє в моїй дитинячїй головї не могло помїстити ся, матусина астрономїя промовляла менї бїльше до душї.

Цїкаво, що самї невісти змїнили пїзнїйше своє лихе понятє про чесноту і вїру Николая Ганкевича: всї тї, що перше понижали, споругували і мало що не плювали йому в лице, тї самї о много, много лїт пїзнїйше шанували його на-рївнї в найчеснїшим нанашком Олїїником і так само низько кланялись йому. Стамо ся се тодї, коли Николай Ганкевич подружив ся з удовою дячихою, наймолодшою дочкою матусї Лучачки і вїстав у нас якось то дяком. Говорю якось то, бо по руськи він не вмїв навіть

читати спершу, а тільки одна річ допомогла йому: о. Теодор співали екстенії дуже а дуже високо, так високо, що ніякий дяк не міг за ними тягнути; один Петрик, дяк із сусідного села, часом долержав „пріму“, щож з того, коли дуже пищав, мов немовлятко, а Ганкевич цілими грудьми, не що може дзвін, аж сьвятиня божа радувала ся. Зараз по вінчаню з дяхихою запустив Николай Ганкевич вуса, обривив ся порядно, а волосє на голові сама Ганкевичка підстригала так, що міг собі вже з сивавих космиків поробити „шістки“ над вухами давним офіцерським ладом. Навчив ся швидко читати сьвяте письмо, книги церковні, познайомив ся точно з типиком і став найгарнійшим дяком у цілій околиці. Що найважнійше, перестав зовсім пити; дві доби пересидів коло покійного і на горілку й не подивив ся; на вино, пиво так само: говорив, що як в однім, так і в другім один дур криєть ся. Люди говорили, що Ганкевичка дала йому щось таке, аби йому опротивили всі спіритуси. Дійсно дала, але не зіле, лише тихе пристанице в своїй хаті. Щоб йому її діти по першім чоловіці не докучали, зробила йому з задвірної комори гарну сьвітличку: вибілила, а він собі гарно помалював цьвітами, украсив іконами сьвятих, а двері сінні й хатні витапетував „Вістником законів державних“ і тут жив як пустинник і читав або сьвяте письмо, або писав гарні грамоти на покійників. Навіть і з міста замовляли в нього пам'ятники з ангелом смерти і з мальованими буквами, які вмів дуже гарно рисувати. Перед вікнами і в огородці зробив сонічний годинник і сюди часто приходив і нанашко Ганспідер, аби й свій храпливий накрутити на те саме полудне.

Тут Николай Ганкевич літом сушив різні цілющі зіля, що їх збирала матуся Лучачка по лісах і лугах. Кождої неділі, кожного сьвята спішив літом у полотнянці, зимою в кожусі до церкви і то завсєди перший і співав набожних, або читав полуношницю присутним, дожидаючи о. Теодора. На страсти Христові від четверга до Воскресеня і не виходив з церкви; читав усе точно по уставу церковному і всі нанашки старші з ним у союзі говіли. Господи! як же то може з літами чоловік перемінити ся серед вньших обставин і в вньшій окруженю товариськім! Ані сліду не лишило ся на старі літа в Ганкевичу з його колишньої філософії, з його наук правничих і офіцерської вдачі. Вєсь перемінив ся душею й тілом на церковного півця і псалтирь умів людям так приступно поясняти, що й без горілки пересиджували ночі при покійниках.

XI.

Латав зимою ветхі баранячі шуби, і міховятко часом ушив бідному хлопчині, але то рідко коли, хіба в страшний тиждень, наколи „специальному“ кравцеві кафтанів не ставало часу на такі дрібниці. З такого ремесла не міг переїсти ся, а про те сьвітло жив і не журив ся ні ременентами, ні панциною, ні контрибуцією, ні палками мандаторськими. Мав „тилімацію“, що хоронила його весь рід від похапу в жовняри і мав талан у руках: умів ворожити з карт, розв'язувати сні, а головно, вмів сказати кожному точно, під якою планетою чи звїздою вродив ся. Всі худі на його погляд родили ся під сонцем, усі ситні під місяцем, тітки мої одні прийшли на сьвіт під рибами, другі під близнятами, а всім призначено було жити до сто літ, бо на девятий рік уже давно їм було перейшло, в яким грозила їм небезпека смерти. Все те ворожив полатайко ветхих кожухів, що йменував себе Базилім Малішевським Гарановичем, а в селі кликали його в очи паном Базилім, а поза очи „Хрущом“ задля його чудернацьких вусів, що стирчали йому на грубій горішній губі, мов ріжки майвовому хрущеві, коли змагаєть ся летіти. А ворожив не з памяти, лише читав з книжки, що походила від Фараонів і називала ся в нього „Планетниця Фараонська“.

За сього Фараонського планетника я мав раз одержати порядну памятку. Прийшов до стрика, а я привитав його на вступі словами: „Йдуть пан Хрущ, будуть ворожити...“ Я й не знав сего права, що в очи не годило ся називати його „Хрущем“, але вирвало ся, пропало... Я говорив се з доброго серця. Стрийна звинули ся, стали тягнути параграф із вінка, а я скочив з печі серед хати і в ноги... не до Америки, лише до дому; не показував ся, доки буря не переминула і мов нечемне поведене не пішло в забуте.

Сам Базилій Хрущ гордив ся дуже тими кострубатими вусищами.

— То вже така врода всіх рицарів Гарановичів; наш перший з роду, що був генералом під Бонапартим, також мав такі вуса! — говорив часто, коли невісти глумили ся і вгадували по його окрасі, чим гостили його в попередній хаті, кукурудзянкою, чи колоченими бараболями.

Тато мої, хоч чоловік поважний, мали велику пошану для сього „тилімаційного“ планетника Хруща, і часто замикали ся

з ним у стодолі і щось годинами соймували. До кімнати його не вели, бо мама не любила ніяких чудотворців, а ще таких як він, що любив собі в сьвітлиці підвистувати.

Надто тато шанували всіх грамотіїв і вірили сьвято, що все надруковане, то „сьвята правда“. Скільки разів вернули з богоміля, за кожним разом привели якогось книжника з гуртом паломників, і тоді для мене була радість велика з гостей, а мама страх як падували; мали роботи за чотири господині кметихи коло немічних старців: прийняти, угостити, постелити, се все до них належало.

Раз тато пішли на богоміле на Кальварію Пацлавську, та люди розговорили, що їх забили паломники коло „градусів“. Тимчасом се стало ся покійному Хроменькому з Дрогобича, а вони щасливо вернули щось два дні пізнійше і ще привели цілий табун богомольців з темним лїрником і з грамотним його воджієм. Тоді у нас лише одну ніч переспали, бо спішили на новий відпуст до Кохавини. Тато постановили підвезти їх до поблизького місточка. Мама просили, аби хтось иньший підвіз, бо робота аж прєсила ся в поли, але вони волїли ні на кого не здавати сього богоугодного діла: самі привели конї з верховини, самі запрягли і повезли богомольців разом з лїрником, його грамотним воджієм і телїжкою на двох колїснях, а мамі дали слово, що на полудне вернуть.

Відвезли паломників, та не вернули на полудне. Буря, злива захопила їх у дорозі, мізерія замовкла в поли, а вони пізно вечером привезли з собою на нічліг „тилїмаційного“ планетника Хруща Базилього.

— Відколи мене дві ноги носять, не був я ще в такій та-рапаті! — Так привитали тато маму, коли вступили за Хрущом до хати. — Диви на мене... Руба сухого не знайдеш... Конї, віз і мене вода несла в долину за добрі стаї... Ось-ось приходило ся загинати, та Господь Бог і добрі люди витягли з води!

— А капелюх ні? — додав Хрущ. — Також утопив ся... Я лише ждав, аж вода принесла його до берега, на палицю зловив і вже був наш...

— Правда, правда, й капелюх! — признавали тато. — Пан Базилі на свою палицю витягнули! Диви ся, який... Що з нового стало ся?... Так усьому кінець: нині живе, завтра гине...

Мама на се нічого, і було-б як завсїди перейшло все по доброму, та Хрущ сам викликав вовка з ліса. По добрій вечері

витагнув із капоти планетницю, став поміж замащеними листами шукати за моєю зізвдою. Спитав мене, як мої мама, тато зовуть ся, а потім довго сліпав при каганци в тій книжці і писав крейдою палки на столі. Коли написав два довгі ряди тих палок, почав стирати по шість. Лишило ся ще шість; думав над ними щось, думав, стер і ті останні, поклепав себе долонею по широкім розумнім чолі, та на своє лихо засвистав.

Мама пустили якусь малецьку сорочину й іглу з рук, та аж здрігнули ся, так їх той Хрущів свист переразив.

— Диво мені показало ся! — сказав по хвили Хрущ татови. — Уважаєте, тут таке мені виходить, що ваш малий під ніякою зізвдою не народив ся! Тільки три рази можна шукати, ще два...

Став Хрущ другий раз писати палки, тай не докінчив: прогнали мама чудотворця, силою прогнали, а тато винесли за ним „кашкет“ і його замащену фараонську книжку.

— Наварила-ж ти нам усім, наварила твоєю загонистою натурою! — говорили тато мамі вернувши з двору. — В світі не бувала, не знаєш планетників! Він може біду на весь наш рід наслати, знаєш?... Затаям собі добре, що я говорю! Ти сама його за двері викинула, я до сього непричасний і від усього вмиваю руки!

— Нехай ворожить і маже по столах таким дурням, як він сам, а я на тім не розумію ся; нехай свиче собі в верховині, а в мене хата не двір, не путопаш! — відповіли мама і клякли до молитви. За їх приміром я зробив те саме, а потім сховав ся з головою під перину і довго не міг заснути. Хрущ усе привиджував ся мені і здавало ся, що коле мене в лице кострубатими вусами.

Тато добре вгадали, що Хрущ планетник нашле біду на нашу родину. Не називав би ся инакше планетником. Розговорив по селі, що мою маму до дванацятьох неділь похоронять. Тітки з початку гадали, що се неправда, тож зловили Базилього Хруща на вулиці, затагнули до стрика і сказали: „Говори тепер, нехай усі слухаємо!“

І Хрущ не вагував ся сказати правду: і в картах і в планетниці фараонській привиділа ся йому моєї мамі неминуча смерть.

— Дивіть ся самі, як мені не вірите! — говорив тіткам. — До дванацятьох неділь коли її не похороните, то можете мене живцем закопати в землю. Маєте на се моє слово рицарів Гараповичів!

Настала в нашій родині велика скрута. Тато в одно повта-
ряли: „Господи, я знав, що то щось таке станеть ся!“ Тітки
тайком плакали і ладили все до похорону, навіть і тертиці сухі
на домовину були готові. Все мало скінчити ся до сьв. Главосіки.
Чому аж до того дня визначено останній речинець? Видно, тітки
мали також свої астрономічні обчислення, про які легко догадати ся
з дальшого оповідання. Я може найдужше на тім терпів, бо хоч
мама держали мене остро, все таки я не бажав їх смерти, ані собі
другої мами і то ще такої, як руда Мазурка Катерина, що її тітки
вже були призначили на будучу жінку татови.

Мама самі сьміяли ся з того Хрущового пророцтва, а гару-
вали, гарували все літо в полі так завзято, що всі люди чуду-
вали ся. При тім своїм невсипущім труді одно мали бажане:
захопити Хруща на своїм подвірю і ще раз перед смертю з ним
попрощати ся. Та се не була легка річ: Хрущ оминав здалека
нашу хату, а навіть рідко в тім кінці села показував ся.

Настав день сьв. Івана Главосіки.

— Ще тільки один день... тільки той один день аби Господь
позволив у гаразд! — повтаряли тато і поїхали до міста, аби
стрітити ся з тіткою Оксаною і її до нас привезти, бо мама дуже
бажали собі того.

Мама весь день чесали лен, укладали в повісма. Мене ви-
силали то на село поміж діти, то до стрика, то до одної, другої
тітки, але я не мав охоти, не віддаляв ся від них, сидів як на
здекуції, сидів мов прикований і вважав пильно, чи мама не вми-
рають.

По заході сонця, коли іміне вернуло з паші, кажуть мені мама:

— Може би ти троха за огородом коні попас? Диви ся, які
голодні, бурян під плотом зчімхують. Веди на свою конюшину
і паси, доки я тебе з порога не закличу. Візьмеш пса з собою,
то не будеш бояти ся. Я дам тобі пирога, будеш йому з коня по
куснику метати, то він побіжить за тобою.

Я втішив ся дуже, що доступив такої чести: перший раз
на кони і то вечером сам, далеко, з триста кроків від хати, під
лісом, то не аби-що: таке діло, як коні пасти в ночі, належало
до старших. Я не зважав ні на упирів, ні на упириці і виявив
велику охоту „їхати на ніч“. Мама підсадили мене за „одну ногу“
на коня, карого карлика, що не мав скоботів, випровадили мене
аж за лісу і тут устромили мені в руку гідний кусень пирога.

Я пиріг кинув весь відразу псови. Хотів мати другу свободну руку, щоб обома держати ся гриви карого.

— А ви не вмрете? — спитав я маму, коли коні минули останню вербу нашого плота і скритали на вигін.

Мама на се не відізвила ся. Я бояв ся обернутись і не міг бачити, чи вони ще коло ліси, чи вже в хаті?

Коні зайшли вигоном самі за огород на свою конюшину, пес також положив ся з пирогом за межою під полукіпком, місяць в гори присвічував, страх із моєї душі поволи вступав ся; я навіть став радувати ся, що так далеко заїхав на кони, навіть осмілился покленати борозного зі скоботами, так що він форкнув і стряс ся весь як у лихорадці. Пес з'їв пиріг, бігав довкола полукіпка, скомлів, суятив, навпослід почав рити землю. Я хотів також злізти до нього, але вагував: вилізти на коня сам не зможу, а підсадити нема кому. Ще одна річ проймала мене страхом: за мною був лісок, сховище всяких упирів і упириць; я глядів тільки на небо й на хати, а назад не оглядав ся.

Пес рив завзято: передніми лапами порнав і писком гриз дерен, а задніми відмітував землю з такою силою, аж грудки на мене летіли. Потім рив, аж витягнув мишаче гніздо велике як крисаню, став зубами розривати, та не знайшов нічого: миши мабуть другим виходом повтікали під полукіпок, бо пес знов став довкола бігати, гриз сноси, скомлів і знов рив дальше, аж весь вкопав ся в землю.

Яма ся пригадала мені могили на кладовищи, воскресні поминки мертвих, а дальше й ворожбу Хруща Базилька.

Коні напасли ся, стояли, місяць підніс ся високо, у вікнах нашої хати сьвітило ся, на вечерю мене ніхто не кликав. Я шукав тої звізди, що матуся Лучачка мені показувала над дубом і не міг її від иньших відріжнити, всі видавали ся мені рівно ясні. Одна з тих звізд упала майже над нашою хатою, блиснувши в останнє ясным хвостом.

Серце в моїх грудях стало сильно бити, аж віддих спирало.

— То певно мама вже вмрела, ворожба Хруща таки здійснила ся! — погадав я собі.

— Веди коні до дому, веди! — почув я голос тітки Оксани з під нашої хати.

Отже мама мене не закликали, як обіцяли і се мене ще більше вцєвнило про здійсненє Хрущової ворожби.

Коні рушили до дому, я вже не держався гриви. Я бачив маму наряджену на лаві, а коло неї дяка з псалтирою так само, як коло покійної сестри Марисі. Коли вступив у світлицю, станув на порозі і не міг стямити ся з превеликого дива: на постели сиділи мама, всьміхали ся, а серед кімнати тїтки обступили колиску і подивляли новонародженого косарика.

— Ходи сюди, синоньку, ближе! — закликала мене перша матуся Лучачка. — Маєш нового братчика; ангел приніс тобі, аби ти мав з ким бавити ся. Івась називаєть ся... а-я... а-я... Івась... сам собі імя приніс, на сьв. Главосїки.

— То він може з тою звіздою злетів, що впала над нашою хатою? — спитав я.

— З тою, з тою, дитинонько дорога, з тою, мій синоньку, бодай ти великий виріс! — признала матуся Лучачка всьміхаючись.

Так Хрущова ворожба не здійснила ся, страх переминув, а я виріс великий, але мої звідарські знання по нині дуже скупенькі. Перед кільканацятьма роками я познайомив ся з професором політехники покійним Домініком Зброжком. Перший раз стрітив ся я з ним у Татарові під Ворохтою, а пізнійше кожного року приїздив до мене в справі омброметричної стації. Муж сей, якого благородна душа мабуть ніколи не знала першого головного гріху, любив слухати про ріжні такі звідарські понятя нашого хлібороба. Я осьмілений його цікавістю вигрібував із памяти все що знав, аби забавити шановного гостя. Декотрі понятя він навіть одобряв, особливо що до звізди полярної (бакунярки) і сьміяв ся добродушно, коли я став йому показувати, як то селяни вчили мене пізнавати її після великого небесного воза.

— Дуже дотечно! — мовив мені професор. — Я й сам для вас не знаходжу кращої методи, хіба що потрудите ся коли до обсерваторії, а там усе точно пояснить ся.

Скінчило ся на добрій охоті і щирім моїм бажаню: не міг вибрати ся, ждав аж прийде рекурс із міністерства, аби звернено мені тих кілька тисяч зр. совісно і з похвальними декретами за працюваних, тай не діждав ся, не міг вибрати ся до столиці. Коли лиш згадаю тепер оті вечірні розговори з покійним професором Зброжком, усе вертає память до тих хвиль, усі сільські звідарі лізуть на очи, з якими в житю стрічав ся. Нині вони всі покійні, а з ними й шановний професор, а знання їх на тамтїм сьвітї про мудрий устрій Вседержителя певно у всіх однакові.

Борислав дня 1 цвітня 1902.

З ЖИТЯ ДУХОВНОЇ ОСОБИ.

Оповіданє

Лісака Мамаренка.

I.

Безпросьвітні хмари залягли навколо. Осінній дощ то ллював із відра, то сів через сито. Вітер гуде й наганяє хмару за хмарою вже третій день... Несподівано зняла ся погода, бо ще зістав ся цілий тиждень до Семена. Не було ще бабиного літа, ще й пташка не зривалась у лет, і ластівки, що заснували під могою стріхою за літо не одну кольонію, тепер збентежені нежданною слякою й холодом, усім гуртом літають над подвірєм, збираючись у далеку, спішну дорогу. В таку добу, щільненько позавпиравши вікна й двері, що доси в літку навикли стояти настїж, я засїв дома сам, залишивши всі неодкладні діла, тай до себе не сподївав ся нікого. Коли це над вечір третього дня, як уже почало добре смеркати ся, почув ся гуркіт колїс на залїзних осях, і на моє подвірє заїхав довгий польський віз до дишла, на яких звичайно їздять у нашій сторонї німецькі кольонїсти. Глянувши в вікно я зразу пізнав, що це три занедбані конячки, з висушеними ребрами й обдертими як у балагульських шкап боками, притягли мого неблизького сусїду отця Анастаса. Не диво було зрадїти в таку негідь та бездорїже сторонньому чоловікови, і я мерщїй кинув ся на подвірє привитати гостя.

Мене не здивувало, що в драбняку був цілий базар. На рубанцях дров, притрушених сїном, сидїв церковний староста. Він веселенько всміхав ся до мене, бо знав, що буде чарка. З під

самого Анастаса визирав мішок з картоплями, серед воза лежало в півдесятка пузатих, жовто-гарячих і темно-зелених гарбузів, а поміж ними в коші, прикритому торбиною, метушилось кілька курчат, із сіна виявлялось горлечко чверть-відрової бутлі з молоком, а скрізь по драбиняку, де було хоч трохи вільного місця, були понастромлювані вузлики й вузелочки з ріжною господарською знадобою, перевязані крамними хусточками і полотняними хустками; якими звичайно у нас вяжуть руки молодим і які призначають ся яко „дохід“ сьвященнику. Це мене не здивувало, бо я знав, що в городі живе „удовиця чесная“, котра споживає все, що о. Анастасу на власному хазяйстві вдавалось зайвим; але мене здивувало, що молодий і жвавий о. Анастас не стрибнув із воза, а копошиться на ньому, ніби квочка на яйцях. Маючи на увазі прислужитись, я почав його тягти за широкий рукав ряси, але я спіймав у нагороду таку лайку в батька-матір, що раптом відсахнув ся. Лайка-б ще мені не перешкодила, я-б таки з радощів допоміг йому впасти з воза, але разом я вгледів на його лиці вираз незвичайного фізичного болю.

— Що вам за лихо?

— Ногу звихнув за діми проклятущими наймитами! — розповідав о. Анастас, злязачи з воза.

— Коли це вам трапилось? — Я вже забув на жарти.

— Вже тиждень горюю, — розказував о. Анастас, кульгуючи до ганку. — Переїздили через залізницю, а мій Петро — хамова душа... я вже прогнав його — розпудив коний з гори, та прямісінько на стовп придорожній. Не встиг я скрикнути: „Держи ліворуч!“, а віз уже наскочив на стовпа, вдарив ся передньою осею, шлії пообривались, коні з нетельки попадали, а я кувирка через передок, та об камінь ногою.

— Ще щастє, що не головою... Доктора привозили?...

— Ну, а як же! Приїхав лікар, погукали ми двох мужиків, держать вони мене за плечі, а доктор тягне за ногу та кісточку виправляє, саме опух коло кісточки. Стало мені боляче, я як скрикну, а бісові гени полякались тай пустили мене. Аж сьвіт мені замакітрив ся, як гениув я доктора в груди болючою ногою, а він стоїть, зблід як стіна, тай сам не знає, що робить. Мало з хати не повиганяв я їх усіх, та не було куди дітись, мусів терпіти. Тепер уже лекше мені, можу ходити, а то три дні вилежав дома мов у домовині, ані ти до кого, ані до тебе хто.

— Чого-ж вас слабого виперло з дому в таку сляку? — здивував ся я.

— У город до професора, та завтра й імянини Наталії Івановни! (Так звали спожитню вдовицю).

— А, це переважна річ, — шуткував я. — А я гадав собі, що ви до перекупок на Сінну, або на жидівський базар.

— Ой нечиста сила ще й регочеть ся! Зістав ся-б удівцем, як я, то знав би тоді, що за перекупки. А то що йому! Купаєть ся собі, як сир у маслі.

— І чим ви його годуєте, що він у вас такий гладкий! — обернув ся він до моєї жінки, бо ми були вже в господі. А жінка вже заходилась бить яйця на пряженю, та шукати чогось иньшого сотвореного на потребу чоловікови. О. Анастас тимчасом роздягав ся: скинув мокрий як хлющ непромокаємий плащ, а також драпову, поважну рясу, і зостав ся в одному підряснику, підперезаному простим селянським поясом; на ногах у нього були валянці.

Я його прошю сідати, а він ізнову рветь ся на дощ, щоб прирахувати якось курчат та вузлики; через превелику силу я міг його заспокоїти, коли сам приніс до прихожої курчат і все иньше, що небезпешно було лишати на дощі та ще поблизу собак.

А Анастас — от непосидющу мав натуру — вже витяг із валяння ногу і показує мені, що вона незвичайна... Регочеть ся: „Товста яка, аж чудно мені! Дивлюсь на ноги — одна моя, а друга ніби міського о. протопопа, що їздив цього року в Заїзноводськ збавляти сала“.

— А йдіть-но до столу, та шукай по чарці! — кличе жінка.

Ми до цього торгу й пішки. На столі сьвіжо-просоляні рижики, оселедець... Разом вродилась пряження і солонина... Тепер аби по чарці, а за розмовою діло не стане...

— От радіють тепер парафіяне ваші, що ви без ноги... Мабуть кажуть, щоб і другу викрутив! — натякнув я на те, що о Анастас завше живе зі своїми парафіянам в пересерді.

— Ні, парафіяне нічого, — одповів не ображаючись Анастас, бо я його привчив не ображати ся на товариські жарти. — А дяк проклятущий прийшов учора на кухню тай каже: „Хоч би був ще й голову звернув, чи не полекшалоб мені на сьвіті жити з дрібними дїтками!“ Ну, да я йому покажу! — І о. Анастас вимовно підняв у гору кулак.

У нього все з дяками йшли пересвари за поділ доходів.

— Еге, я й забув вам показати, — підхопився о. Анастас після другої чарки на слабу ногу і скрикнувши сів.

— Не будь бо такий, серце, бистрий, — заспокоїв я його наливаючи чарку.

— Ось дивіть ся, що я надумав... Хусточок крамних зібралось у мене чимало з похоронів та весіль, то я тепер як заліг з ногою — тоска на мене налягла в самотині, а тут прирадили мені взяти дочку Гавриловського дяка — швачку, то я тепер плачу їй 8 карбованців на місяць і вона повинна шити на мене своєю власною машиною... Звичайно, також і чай налити і за господарством наглянуть. Пообрізував я цяцьковані краї з хусток, це вийшли рукавчята і комір до сорочки. Ось гляньте, як гарно, ніби вигантувано! — І він задер голову, щоб можна було роздивитись цяцькований комір його сорочки. — Станок у сорочці з покривал (кусень полотна, що їм покривають небіжчика — більший або менший, як до небіжчика, буває пів аршина). Середини-ж хусток позарублюю і будуть хустинки до носа. Воно й до істоти — біленькі і по полю тільки мушки або крапельки...

Він реготався щиро, як дитина своїй теж чисто-дитячій вигадці...

— Поробіть і ви собі, — радив він своїй жінці не постерегаючи, що вона з реготу поперхнулася солониною.

— Аякже, поробимо — безперемінно, це вигадка дуже цікава.

О. Анастас розчервонівся і я залюбувався на нього. Чорнявий як Циган, з чорними очима й циганським бистрим поглядом, з чорними розкудовченими патлами, високий на зріст і зграбно складений, він був не останній красун, тільки од нього одвертало те, що він мало заживав мила, чесав свої чудові кучері тільки чужими гребінцями і все чогось чухав то спину, то потилицю, то залазив рукою за пазуху і вона там зникала надовго, ніби у нього були там парші або якась живність.

— Чого ви все чухаетесь? — запитав я раз Анастаса, спіймавши, як він зник рукою за власною пазухою.

— Ге-ге-ге! Ловлю кореспондентів — цебто блох, — одповів мені о. Анастас. Але мабуть там були не кореспонденти і я прийняв його відповідь, як викрут. Тютюн теж о. Анастас заживав тільки фабрики „чужого“ — певне вважаючи на те, що купувати треба щось корисне, а з мила та тютюну яка користь!

— А то що я собі надумав, — розповідав о. Анастас, беручись до пряжені. — Ото як звуть нас парафіяне на обід, після проводу небіжчика, то становлять часом на стіл пряженю, але пряженя та готуєть ся з ранку, а иноді з вечера. Набе баба в полумисок яєць, улле туди молока, сипне ячмінної муки, перемішає ложкою тай пряже, і таке виходить із тієї мішанини катзна що, що гидко навіть і дивить ся, а не то що їсти. Та ото я кажу якось: „Не вмієте ви, баби, пряжені смажить! Я вас навчу, — тільки не бийте яєць, аж доки я не з'явлюсь до хати...“ І тепереньки так повелось: проведеш небіжчика і як вернемось до хати, то я зараз рясую з себе, тай бю на сковороду яйця, а баба тимчасом огонь на припічку розводить, дяк розв'язує вузла з ризами та лагодить кадило. Потім ми „Со духи праведни скончавшихся“, а тимчасом і пряженя готова. І так се добре, що тепер як є на селі небіжчик, то я не велю своїй бабі й обід варить. А далі як розповсюдиться цей звичай у парафії, тоді вже буду казати: „Неси яйця у віз, заберу до дому, бо сьогодні не хочеть ся мені пряжені!“

— А то ще я надумав: у канун кришать у нас булку або хліб.. То я кажу! „Так негоже, задля цього потрібна проскура!“ — „А деж ми її візьмемо?“ — „У проскурні берить, а то можна й у мене!“ Я собі беру зайві з церкви, у мене їх збираєть ся чимало, — пояснював він. — Почали брати, а за це пятачок. О, я не попсую парафії!.. Добрі звичаї й уложення застане парох, який заїде після мене. Не так як мені довелось колись. Приходить мужик:

— Стара померла, поховайте!

— А що даси?

— Об цім, батюшко, не клопочіть ся, за труди дістанете що слід, а справляйте все по закону! —

Ідеш у всьому убранні, несуть за тобою небіжчика, а ти все думаєш-гадаєш: а скільки за труди буде? Чи більше треба євангелій читать, чи менше? Бо звичайно, що більше заплатять, то частійше стаєш, а не заспокоять добре, то так припреш того небіжчика, як на почтових, аж люди, що несуть домовину, засапають ся. Не візьми гроший заранійше, поховаєш на-троячку в усією парадю, а він тобі, гаспидська личина, тиче карбовавця. І щож ти подієш, як уже труну землею присипають? На силу я навернув на свою руч. Тепер доки не заплатить що слід, з господи не виступлю. Проклятуці гадюки, їм тільки потурай! Прийшов

якось до мене мужик, сина надумав женить. „Добре діло, кажу, добре діло, хай Бог помагає!“ Мужик нічого собі господарь, приніс усе, що слід по звичаю: півника, хліб і пляшку монопольки запечатану, бо я без печатки не приймаю. „Хто тебе знає, кажу, чого ти там намішав — може якої отрути!“

— Деж, питаю, дівчину вишукав?

— Та ще так, поздоров, батюшко, вас, — гляньте у „зми-
трік“, чи виходять парубкови літа?

Пішов я до господи, роздивився по книгах тай кажу йому:

— Через рік маєш чекати, літа не вистарчають!

— Так, так, — каже. — Так і баби казали. Я думав, прошу батюшки, може один рік можна прибавить?

— Дурний ти, кажу, дядьку! Як же то можна цілий рік прибавить? Цього не може і сам благочинний! — Відказав я йому так тай пішов ізнову до кімнати за чаркою, щоб почастувать. А чарка парафіянська як на те десь запропала. Взяв я одну — здорова — мало не кручок, дати мужикови — богато.

— Чого, він спожив би! — обізвав ся я.

— Добре, а мені з того який знак?

— Беру другу — манюсінка, з наперсток, для гостей. Поки знайшов мірну — виходжу, а мужиків і слід процах! Нема ні хліба, ні півника, ні горілки; тільки залишив дрібок соли на столі. Оттакі гадюки! Вибивать треба з них копійку, а пустить по волі, то первійшу парафію переведеш ні на що!

Оттак довгенько ми балакали за вечерою, а далі за чаєм, і тільки о дванадцятій годині, як уже проспівали півні, я провів о. Анастаса до кімнати, де йому була виготована постеля, але він не згодився спати на пуховику, бо мав як на зорю їхати, а так у всьому убраню, не скинувши навіть валянців і не розв'язавши пояса, впав на ліжку і тую-ж мить захропів на всі лади.

II.

Частенько були передирки у о. Анастаса зі своїм парафіянами і все за ту прокляту копійку: той не хоче вистачити три карбованці за небіжчика, другий не донесе півника, не дасть шматок сала, як ходить Анастас зі сьвятою водою... І Господи милосерний, як усе те його обходило, і як ненавидів він тих парафіян, що зменшували йому зиск за требу! Але ніхто йому так не надоцік,

як дяк. І дух самий дяківський йому опротивів. Та деж пак: договорюєть ся мужик за шлюб... А-ну лише поверни головою, як з нього видерти зайвого карбованця!

— Батюшко, уважтесь! Ми люди бідні, де нам узять стільки грошей!... — І почне тобі балакати від самісінького Адама... І болячка йому прикинулася саме у жнива, і кінь закульгав у клеччане сьвято, а одежину понадіває, то овсі Гуцул закордонний. І не перебивай його, дай йому волю, мов до темної ночі не переслухаєш. Ліпше-ж для нього балачкою, хоч і гострою, заробить за день карбованця, чи два, як за того-ж сливе карбованця мало не тиждень крутить ціпом на току. Гнівай ся — для нього ще й краще; щось необережне скажеш, а йому цього й треба.

— Чи тож подобає батюшці таке говорити!

Иньший аж просить ся під десницю — бий!... Хиба ти йому дошкулиш? А побеш, то вже певне уважиш карбованців скілька, аби тільки не жалів ся та щоб усе лихो — було тихо. А то ще така пішла поведенція: „Добре, каже, оттим штундам, що годі вже з них попам дерти!“

Ой, учить о. Анастас своїх чад непокірливих і десницею і патерицею, мають вони страх божий, але нема, нема, тай в'явить ся жалоба у дикастерії, що, мовляли, негоже такому розбишаці парохом бути... І зрозумів о. Анастас, що з мужика бійкою та лайкою не надто видереш, а от иньша річ, як підійти до нього потихесеньку та помалесеньку, та по закону. О, тоді твій верх! Тільки звернув ся до тебе громадянин за якою потребою, а ти зараз влучай проти нього закон, тай страхай його тим законом, щоб він і розміркувати не похопивсь, де це лихो на нього влялось. Як забеш йому памороки законом, тоді він стає смирним і покірливим, як овечка, як хоч, так і стрижи його. Боїть ся мужик закону незгірш як чорт ладану, бо він з роду не чув, що йому слід по закону, а по всяк день у волості, у сьвященника і навіть у лікаря він тільки те приймає, що ніякої йому полегкості не може бути, і все через той якийсь страшений та невмолимий закон... По закону парох має право три дні не ховати небіжчика. Як же ти його видержиш три дні в хаті, та ще в літню спеку? Сам парох-законник утече з хати, затуливши хустиною носа!... Тож треба і піч топити, і хліб їсти, і свинчя годувати і все у тій тісній, одним-однісінькій хаті! Ще-ж і людей приймай, бо з усього села йде народ прощать ся з небіжчиком... Щоб збутись того кло-

поту, то й не троячку даси, аби збавити з хати найдорожшого небіжчика, або хоч би й батька рідного. Не можна на подвір'є повернутись, так тхне од небіжчика, а парох каже: „Нельзя мені його ховать, закон забороняє... Може ще він живий, може сон на нього напав такий міцний...“

Це глум, мислить громада, а не закон, а що ти поробиш? Буває иноді, що люди принесуть небіжчика на попове подвір'є, тай залишать там: „Буди його, мов, сам, коли він заснув“. Але це трапляється дуже рідко. Кого-ж шибав охота, крім о. Анастаса, знущатись над мертвим тілом?

У такому разі о. Анастас обстоює за закон!.. Щож до шлюбу, то тут кривків та гачків і не перелічиш! Треба родитись парохом, парохом виховатись, тай ще самому зробитись парохом і тоді тільки всі їх урозумієш!

Перш усього лякає чоловіка те, що засватана дівка всякому мила. Одбивають люди! Тут то, щоб не одкинулася дівчина, треба як мога скоріше увести дитин у закон, а тоді хай собі гуляють хоч через рік. А тут: „Учи — каже парох — заповіді та молитви, бо як же ти можеш не знаючи молитов виховати дитин у християнському законі?“ Знаєш заповіді — підожди, поки вийдуть три обявки в церкві за Службою. І де тут чекати три тижні, коли иньший чортяка мотається по хатах усі мясниці і знайде собі молоду за тиждень до пуцання? Все вигримав молодий, парох шукає свояцтва або кумівства. А хіба-ж у селі не всі свати та куми?... Забирає до живих печінок закон громадянина!..

Хіба не може о. Анастас дати такого ймення, що не донесе стара баба цупорізна до дому?

— Від кого це прийшла єси, бабо, по молитву?

— Не сторонні, батюшечко, од Якова Гарбузенка, сусіди-ж таки вашого.

— А, це від того, що дулі у мене викрав мало не всі ів садка?

— А Бог його знає, батюшечко, ми об тому не звісні...

— Ви всі не звісні, а я то памятаю добре.

І на тобі ймення: Θεодулія!

— А батюшечко, а соколику, чи не можна переіначити?

— Чудне таке ймення, що й забуду, доки до дому дійду.

— Не забудеш, а забудеш, то нагадай, що дулі крав, — оце тобі й Θεодулія!

Оттак то мўку приймає о. Анастас, крутить головою, аби памороки забити чоловікови та від баби пупорізної видерти півника, а тут на тобі! Давай дякови чверть усього доходу та вимагання, а дяк ніякої турботи не приймає і не заїдаєтє ся ні з ким! На частки рветь ся серце у о. Анастаса, та нічого не вдїє, бо тут він сам підліг під закон, але тут його відносини до закону зовсім иньші. Він маркерує, як би його залишити овсї, або хоч перешкодить лихови? Та бо-ж і дяки не з біса хитрі: деякі уклади, а особливо про чверть доходу, занадто добре розуміють. Громада більше сприяє дякови, бо то свій чоловік у громаді: з тим випє, у того дітий хрестить, а третій у нього за кума; бувають ще до того свати й брати... Гадам ізвертавсь о. Анастас, аби якось хоч на мідний пятак ущипнути дяківський прибуток...

III.

Був чудовий весняний день саме на проводи. На кладовищі великого села Кисїлівки, де був парохом о. Анастас, зібралась мало не вся громада поминать дїдів. Тут були молоді чоловіки і поважні хазяїни хлїбороби. Сюди набралось чимало й парубоцтва в синих шапках, і огрядних дївчаток у найкращому вбранню. А дїтвора висипала цілими юрбами, неначе хто її з жменї витрусив по кладовищу. Там старий козак, Гнат Козюра, випробовував мацака для онука, цокотячи його об зуби; онде діти качають крашанки по рїдних могилах примовляючи: „Христос воскрес!“ А біля ворїт під столїтнім дубом, що ще й не брав ся до розвою після зимньої сплячки, зібрались старці мало не з цілої округи, бо чули поживу чималу. Господинї поприходили з мисочками, понаносили паляниць гарячих, із яких ще й опар ішов, а деякі медком їх понамазували, аби спожитїйші були задля небїжчиків. У мисочках лежать крашанки, сало, ковбаси, медяники; де з яких визирає жарена курка або качка. Це все принесено задля рїдних небїжчиків. А о. Анастас давно вже прикинув оком, скїлько йому буде паляниць і пасок і крашанок, а гроші зараз одбирав, тїлько скїнчив парастас і в ляскотом сповняв їми кишеню, що для цього випадку пришита під патрахилем. А я бувало дивую: куди поважні парохи дївають гроші за треби? Тїлько дай йому: склав благочестиво руки на персах під патрахилем і гроший мов не бувало... Ходив о. Анастас од могили до могили, свївав „Со свья-

тими“ і таке инше, що слід по уставу; всував злоті в кишеню, та все усміхав ся радіючи, що сьогодні він замислив своєму дякови пімсту.. Тут же поміж вишнями та густими кущами бузку бігали дяченята голі й босі, з ступнями чорними від грязі як копита, і лакомо розглядали ті ласощі, що мали дістати ся їм на здобич. Але о. Анастас не помічав тих дітей і жаль не діймав його серця. Пімста-ж за премногі провинности дячеського права на чверть доходу з парафіян була ось у чому. Уряд визначає дякови чверть доходу, а баби з діда-прадіда приносять на парастас три паляниці: дві попови і одну дякови.

Деякі сьвященники не вганяють ся за дослідом того укладу і по праву звичайному ділять ся так, як було за батьків. Так було до цього часу й у Кисілівці, а сьогодні буде не так, сьогодні буде так, як слід по закону. Тягне дяк „Вічну память“, а сам скоса поглядає на патрахиль, що вже по центру ваги відходить від благоутробія о. Анастаса і почав пригнічати його неуклінну голову, бо його шию обтяжав не один фунт кисілівських пятаків і копійок, але скоро вже край.

Баби серед кладовища простеляють настільники в одну вузьку, довгу доріжку, кожна притулюєть ся до свого роду і кожен куток глядить свого кутка: з краю Бовтунівка, по середині Заріче, в кінці Невшуповка. З'явилась ніби скатерть-самобранка на зеленій траві — тільки багато довша, як у казці. Все на ній є, на тій скатерті, що можна знайти цікавого в господі задля небіжчика і що спожитне для живих. З кладовища нічого не понесуть до дому, слід усе спожити, бо то „трапеза божа“. Стоять і пляшечки з горілкою і настійкою, більші й менші, иноді чверть-відрові.

Ось уже о. Анастас скінчив поодинокі екстенії і править біля стола, що заставляні задля духовних і „поштенних“ осіб, загальний парастас. Скінчив о. Анастас і цю останню одправу і почав з процесією обходити навкруги всієї трапези. Попереду поважні діди несуть великого, запрестольного хреста і дві корогви, далі йде о. Анастас у чорних ризах, з маленьким хрестом і з кадилом, а за ним дяк і кілька шівчих; вони голосно співають: „Христос воскрес...“ Народ лавою стоїть по обидва боки трапези і жде, щоб батюшка поблагословив її. Ось він окадив один бік, обійшов навкруги і знову з'явив ся біля стола на попередньому місці. „Сам Христе благослови пищу і питіє рабом твоїм!“ — Поблагословив він широким хрестом навколо і почав розбирати ся. Біля

стола, тільки з одного боку, на живу руку були зроблені при-
 мостки. Тут сів о. Анастас, а поруч його дяк і церковний ста-
 роста, навкруги-ж стола стояли значнійші парафіяне: тут пан
 Галушка, чоботарь, що в неділю і свята натягав на себе вузкі
 штани і до церкви ходив з парасолем, тут і громадський старо-
 ста, про що свідчив, крім знака, ще й сизий ніс. Був також
 попередній староста Овсій Кравець, господар багатий і поваж-
 ний, завіту старосвітського: у свитці, в широких штанах, зі зна-
 ком того на лиці і у всій поведці, що йому не рівня пан Га-
 лушка, хоч би і з парасолем. Над Кравця нема Кравця! бо хліба
 не купує. Ось поспішає до стола Іван Ночниця. Таку назву йому
 надали за те, що він за молоду працював і день і ніч, рук не
 покладаючи. Вбив ся і він трохи в колодочки: має воли, має коні
 і вівці, корови і хліба, що може годувати всю Кисілівку тиждень,
 аби хто прозаклав ся — тільки на це не знайшлось охочого. Всі
 поприходили з пляшками: той приніс калганівки, другий перчи-
 ківки, а пан Галушка насипав мало не повну пляшку шафрану.
 Почали підступать і „жони-мироносиці“. Ось зграбна баба Овсі-
 їха піднесла суху поліську ковбасу і полумисок заохолоджених
 ьюнів; дебела старостиха постановила здорову миску тўшеного
 м'яса з картоплями й огірками, а невістка Ночниці, огрядна мо-
 лодичка з чорними бровами і ласкавим поглядом, допяла десь жа-
 рених карасїв і здоровецьку щуку. Хтось постановив пряженю
 з салом і лапші, а край стола з'явив ся здоровенний полумисок
 з варениками і макітерка сметани з розтертим сиром. О. Анастас
 потягав ся, лакомо поглядаючи на страву і розправляв спину, що
 стояла йому кілком, бо він від ранку одправив двісті ектеній, двісті
 разів виголосив „Вічну пам'ять“ і шістьсот раз проспівав „Хри-
 стос воскресє“, помянув неменше як десять тисяч усяких предків,
 що, як на злість, мають грецькі та римські ймення, хоча були
 поважні Українці-хлібороби. А це ріжниця і не мала що до страти
 голосу, чи по грецьки читать, та ще й швидко, чи на своїй рідній
 мові, наприклад: Евстафій, Агаеїя, Макарій, Гавриїл і Сягкліті-
 кія, це багато труднійше виголосить, як Остап та Гана, Секлита,
 та знову Остап. Оттаке то!

Перший налив чарку зі своєї власної пляшки Кравець Овсій,
 підніс до батюшки, щоб той поблагословив, поцілував о. Анастаса
 у „десницю карающую і милующую“, а потім перехрестив ся сам
 і до всіх промовив: „Царство небесне душам умерших! Нехай

з праведними спочивають, а живущим пошли Боже щастя та здоровля, щоб і на той рік нам благополучно цього дня діждати!”

— Дай Боже, — загули люди, — нехай спочивають!

— Тай нас дожидають, — додав Ночвиця, і всі часто захрестились. Овсїй обережно випив чарку, неспішно обтер бороду долонею, неспішно налив у ту-ж саму чарку калганівки і підніс батюшці. О. Анастас випив чарку, скривився і протяг руку до полумиска з вюнами.

— Боже мій, і виделочку забули принести для батюшки! — журилася Овсїїха.

Чарка пішла кругом по черві, вважаючи на верству і повагу. Випив дяк і кашлянув тричі, випив староста і крякнув.

— Добренька горілочка, — промовила Овсїїха хитаючи головою, і всі простували руками до страви, хто за картоплями, хто за ковбасою, що кому було до смаку, а пан Галушка обсмоктував пальці, що уробив уже в сметану полізши за варениками.

— Нечистота! — обізвав ся він пискливим голосом до дяка, але дяк тільки хитнув головою і нічого не одповів, бо саме забив рот лапшею.

Ось і „баба Параска“ тягне свою запаску по землі, з далекого кінця простуючи до стола, а „баба Палажка“ сердито проводить її одним оком, бо не сьміє надійти до богатирів.

— Покоштуйте-ж, батюшечко, і мої горілочки! На сімох травах настоювала, — підсолодила вона голосок.

О. Анастас випив чарку і від неї. Тоді і пан Галушка насьмів налити своїй шафранівки і пропищав: „Од краю до краю — всім добра желаю...“ Пропищав і випив. Налив і о. Анастасу. О. Анастас пригубив і поставив чарку на столі.

— Пропийте, батюшко!

— Не можу, годі вже, і так у голові замакітрилось!

— Труда! — озвав ся стиха Овсїй.

— Та пропийте бо хоч сдненьку, — причепив ся Галушка.

— Не можу — чарка здорова!

— Ну, ви дяче!

— Хоч очам страшно, та душі радість! — промовив дяк і випив до дна.

— Гарбуз його батькови! — чув ся здалека голос діда Хоми; це було його звичайне прислів'є після трьох або чотирьох чарок.

— Тринацять земель! — чулось друге звичайне прислів'є п'яного Остапа.

Громада гула і шуміла, як бджоли на весняному сонечку в тихому повітрі. Старці і голота розбирали куски паски, хліба і навіть страву, бо господині не несли до дому нічого. Що далі ставало все шумнійше і веселійше. Одбувши закон громада забула своїх небіжчиків, розмова йшла про свої власні справи й надії. Тепер ще поминки будуть по хатах усю ніч, але там уже не буде чужих людей. До хати зовуть тільки свій рід та близьких сусід. Громада ще раз загула і стихла, бо о. Анастас підвів ся із-за стола прочитав „Отче наш“ і ще раз у останнє виголосить „Вічну пам'ять“ усім небіжчикам „зде поминавшимся“. Ось він простує зі старостою, дяком і деякими парафіянами на край кладовища до воріт, де коло багаття складено у велику купу шість сот п'ялиць, кілька пасок і кошіль в яйцями, медяниками та салом.

— Слухай, старосто, що я тобі скажу! — виразно почав говорити о. Анастас. — До цього часу, зі своєї власної охоти, я уділяв дякови третю п'ялицю і третину всього, що було в м'ясочках. Тепер же за його неохайність і неввічливість до мене я цього робить не буду. Розкидай хліб, яйця і все так, щоб дякови випала чверть усього, а не третина.

Дяк як став, так і закам'янів на місці, не пустив з уст ні пари, тільки зблід і тремтів від самих п'ят до голови.

— Який же це закон? — озвав ся дід Сивобород, що мав уже двох синів на виділі.

— Це гарний закон! — додав дяків сват Гаврило.

— Батюшко, адже-ж я не беру за те часткових і як ходите в молитвою, то мені нема нічого, ані хліба, ні цибулі, ні борошна! — одійшов уже трохи дяк, зобачивши підмогу.

— То як же воно оце тепер буде? — запитав староста о. Анастаса, розвівши руками.

— Я-ж тобі сказав як, чого ти слухаєш тих ледарів та п'ялиць? Се моє право ділити дохід, а не ваше, бісові ляльки! — розпалював ся о. Анастас.

Почувши суперечку проміж духовенством і гатає не малий, багато дехто з громадян посунув ся до гурту, щоб почуть і побачить, як то воно буде.

— Ми не розуміємо, про які то ви закони кажете! — виступив наперед Овсій Кравець. — Мені здається, що ми принесли хліб, то ми повинні й ділити його як слід.

— Щож би ви ділили, як би не наш хліб?... Понаїдалися! — гулу громадяне.

— По мені, як громада скаже, так це діло й порішимо! — сказав староста.

— Так, так, добре кажеш! — чулось навкруги.

— Ви-ж, батюшко, чоловік одинокий, а у нього дітки у запічку! — показував Сивобород на дяка. — Треба-ж по божому!

— Не твоє діло, старе лубя! — гримнув на нього о. Анастас. — Не ваше мелеться!

Старий тільки захитав головою.

— У-перше чую, батюшко! — промовив він стиха.

— Що там балакать! Діли, як воно з роду було! Що його слухать того пона навіженого? — йшли вигуки з громади.

— Так як же воно буде? — звернув ся староста церковний до старости селянського і до громади.

— По давньому, по бувалому! — кричали всі.

— Діли! — рішучо сказав сільський староста.

То був вигук далекої старовини, коли парафіяне самі собі оббирали батюшок і єдналися із ними на таких чи інших умовах.

О. Анастас цього руху на підвалинах історії овсі не зрозумів, бо історію він знав по однісінькому Іловайському, а добродій Іловайський не звернув жадної уваги на українські звичаї, і навіть обминув і саме слово Україна. Повчитись же десь инше крім учебника о. Анастас не мав ні часу, ні одваги. Через те то, почувши відгук давньої давнини, він страшенно образив ся. Вся справа з'явилась перед його очима так, ніби це був здоровий, загальний бунт, а не так собі манісенке непорозуміння. Він плюнув від злости, покивав громаді кулаком, скрикнув, що до вечера буде пристав на селі, і подав ся до дому.

Не вважаючи на його захід громада зробила по своєму, чипак як слід — по божому. Відділила третину всього дякови, а остачу одвіз староста на подвіре о. Анастасови, під саму стебку, і ні одна крашанка, ні один кусень сала не пропали з усього достатку. Нічого того о. Анастас не бачив, бо його не було в господі. Він уже гнав коні в місточко до пристава, щоб скаржитись за бунт на злочинців.

IV.

По шляху навколо зеленіли ниви, зустрічались огрядні березові переліски, з горбочків був виден за Ірпенем ліс, укритий як на малюнку густим синьоватим туманом. Повітря було бадьоре й легке, але нічого того не помічав о. Анастас. Йому було не до творчості. Він увесь тремтів від сорому і злості й громадської зневаги. Чорні його очи то притухали, то блищали хижо, мов у звіра, коли він пригадував собі діло подрібно.

По укладу дикастерії право поділу було за Анастасом, але туди не можна було жалітись на громалу, бо дикастерія судить самих духовних, дяк же нічим не визначив свого бунтарства, хоча й перелякав ся весь без остачі.

Тяг о. Анастас цигарку за цигаркою, та все підгонив наймита, поки не угнав ся на саме подвірє пристава. Пристав ще вдалека вгледів о. Анастаса через вікно, і тую-ж мить почав лагодити зеленого стола, бо у нього був саме суддя з города і один сусіда, і задля винта не ставало четвертого чоловіка.

Годі було одмагатись, Анастаса посадовили за карти, хоча він почував себе слабим і овсі нездатним задля гри... Коли він почав розказувати після вечері свою пригоду пристава, то той тільки плечима здвигнув.

— Щож я тут вам допоможу? Як би це у вас на подвірю забрали хліб, або в коморі, я-б дав лад, а тут трудно загинати крючка. Тепер наша приставська сила скасована і перевелась анїна-що. Минув той час, що гримне бувало пристав і всяке від того крику схаменеть ся, а тепер навіть малі діти не тікають. Хиба от що, — заспокоював він о. Анастаса, — я напишу приказ соцькому, нехай з'явить ся у стан, набю йому морду та видержу два дні в холодній, це за „допущеніє безпорядка у місці общественному“, — тільки над десяцькими та соцькими ще й не згнула наша власть...

— Та соцького не було й на кладовищі!

— Це пусте діло, все одно, побю за те, що не був там, де гурт народу і де він повинен бути. На старосту громадського жалійтєсь теж за „безсрядок“. Пишіть мені бомагу, а я перешлю мировому посереднику від себе, то й буде якась трусанина. А на громаду пишіть прямо до старшини, то й він сам від своєї власної

задля вас ласки посадить у холодну ще чоловік скілька, то оце вам і все, що я можу присовітувать.

Звернув ся о. Анастас і до мирового судді, розповів йому про своє діло, та не так, як приставу — точнісенько, а обережно, бо це не овсім свій чоловік і до перевертаня закону та сутяги себе не допускає.

Мировий у всій суперечці о. Анастаса з парафіянами не побачив жадного злочину з їх боку. Своє власне добро кожен чоловік має право віддати кому схоче, доки він живе в громаді. Парох же повинен брати за потребу те, що йому дають і тим задовольнять ся; уклад же дікастерії не має вартости для нього і заходжувати в суперечку про поділ доходів між духовенством він аніяк не вважав своїм правом.

Так і поїхав о. Анастас не зовсім задоволений своїм заходом, та ще й залишивши за ніч карбованців п'ятнацять за винтом, що йому не дуже було під норов.

Тепер він постановив собі нагнати страху на всіх злочинців власною рукою, а на дяка замислив навести голод і пошесть.

V.

Набив пристав скулу соцькому, потягали у робочу пору громадського старосту днів скілька, потягали тай покинули. Посиділи у римшанській по два дні Овсій і дід Сивобород, ще й вибив їх о. Анастас патерицею, як прийшли його перепрошувать, і на тому діло застановилось. Найгірше удучилось дякови. Другого-ж таки дня надіслав о. Анастас рапорт благочинному, в якому висловив, що дяк його, Капшученко, не здатен до письменства, не вміє прочитати навіть молитви Господньої, завше залишає в ній „Хліб наш насущний“, бунтує громадян, не вдовольняєть ся пропонованою урядом задля дяківства часткою доходу з парафіян і невічливо держить себе супроти особи пароха.

Вислав таке писання о. Анастас, а доки суд та право, не став давать дякови жадної копійки, най, мов, жалуеть ся, а тимчасом зачакне з голоду з усім своїм поганим кодом.

Треба десь справити похорон верстов за шість або вісім, о. Анастас їде на власних конях, а дякови загадує йти пішки, бо він не мав конячки, та ще й велить йому нести увесь апарат, звязаний у величезному вузлі: ризи, здорову євангелію в мідяній

оправі, кадило, ладан і хрест. Іде дяк, поспішає, засапаєть ся, тягне на спині вузла, аж зігнув ся під ним і проклинає свою долю нещасливу і той день і годину, в яку його горонаху породила на сьвіт божий безталанна мати, що тепер сидить у нього на запічку та голодних дітей доглядає. Не піди — біда! Скаже о. Анастас, що він на требах не буває, доведе в дикастерію, а тоді вже не буде навіть надії, що хоч колись він переможе о. Анастаса, а з ним разом і своє лихоліття. Так воно йшло ся: дяк плакав і просив, просила о. Анастаса дячиха і стара мати дякова, але все те було даремна праця. Одного вечера о. Анастас був дуже лютий, бо дізнав ся, що „вдовиця“ приймає спожиток не від нього одного, а до того ще баба-наймичка „укинула чорта в голову“ і повіялась десь на село до таких же як сама пяниць, а ворота на подвірю роззяпила настїж. Дивить ся о. Анастас, а в городі дяків годований кабан, здоровий як ведмідь і бадьорний, рве носом буряки та картоплі і ніби на злість господарю й не їсть її, тієї картоплі, а так глумить ся. Суне рилом у землю, вивернув ціле гніздо картопель, прокусить однееньку на виграшки як дитина, тай знову до кубаха через ступнів два чи три, і вже незабаром буде біля моркви. Увесь спалахнув о. Анастас, схопив зі стїни рушницю, що завше була у нього на поготові, та ще із штиком, і забувши все на сьвітї: свою повагу, честь і страх до слїду, він вискочив з покоїв і з під дуба, що ріс серед двору, націлившись добре, бо стрілець був не з послїдніх, дослав кулю кабанови під праве плече. Закрутив ся кабан, заревів не своїм голосом, а далі стих і потяг потихесеньку з города, та не дійшовши до свого двору лїг на вулицї під дяковим хлївом, певне маючи на увазі пропасти. На відгук рушниці вибігла з хати дячиха, з'явив ся дехто з сусїдів, і дорізали кабана ножем, бо дуже мучив ся і все показував рилом на попове подвірє, ніби просячи пімсти за себе.

На дяковім подвірю підняв ся невимовний галас: „Цього з роду не видано!“ — гули громадяне. — „Зиськуй за шкоду! А як же то можна стратить на смерть боже створіннє!“

Дячиха голосила, дяченята плакали, а дяк сїв на лаві і ледви промовив: „Це мабуть уже смерть моя!...“ Розміркувавши трохи і починивши ковбаси, хоч іще далеко було до коляд, дяк помолив ся на икони і подав ся до города, щоб поскаржитись самому владицї устно, бо ні на кого вже не покладав надії, крім

на одного Бога та владика. „Об усьому, як є, пересвідчу владика, — думав він дорогою, — хай буде, що буде...“ Довго він чекав у прихожій, доки владика пив чай, проглядав діла по епархії, потім приходили до його якісь барині і навіть панночки, далі подались поважні парохі і аж тоді вже допущено Каншученка. Біля вікна владика проглядав стоячи якусь бомагу. Він був одягнений у пишну шовкову рясу, а сам високий, огрядний і вже занадто пожилий. Підтюпцем дяк підійшов до нього.

— Що тобі? — поблагословив його владика.

— Ваше преосвященство! Пожаліть дитий-сирот... Свиню останню вбив!... — Отсе всього й промовив дяк і забув разом усе, про що хотів пересвідчити владика. Владика видивив ся на нього крізь окуляри.

— Яку свиню, яких сиріт? Господь з тобою, що ти кажеш я не розумію!

— Мою свиню... вбив батюшка наш о. Анастас Кулаковський.

— А як же це батюшка зміг зробити?

— З солдатського штуцера, ваше преосвященство, люди бачили...

— Господь з тобою, не розберу, що ти говориш! Напиши прошеніє, а я визначу дослід... Благослови тебе, Боже!

Владика поблагословив і рушив до дальших покоїв, брязкотячи чітками і все промовляв собі: „Господи помилуй, Господи помилуй... Іскушеніє... суєта...“

Потяг дяк шляхом на батьківських до Кисілівки і поніс із собою великий смуток і жаль... „Пиши прошеніє! Добре сказати, а їсти що?... Процав я тепер зовсім із дрібними дітками без остатку!“ Прошеніє одначе написав.

VI.

Уже посіяли люди ярину, пожали вже й жито, а дякова скарга ніби в воду потала і не було про неї ні слуху, ні духу. Завзяли вже Кисілівці косить овес та поратись коло сіна. Всім чимало роботи й клопоту... Дякови двічі горе: роботи як у людей, а грошей нема, а тут ще дячиха по приміру переднійших літ прийняла замір саме у жнива обродитись дитиною. Пішов тоді дяк ще раз попрохати о. Анастаса, щоб той уважив ся на його всесторонній утиск. І диво скоїлось! Виніс о. Анастас мало не цілих

двацять карбованців... „Розпишись — каже — „в полученії“, а об останньому, що тобі заходить, буде у нас обрахунок після суду. Отсе тобі даю: бери, та знай, гадюко, мою добрість і те, як небезпечно во мною жить у пересерді...“ Дав і клаптик бомаги, що на ньому рукою о. Анастаса було написано: „Двацять рублів прийняв“; далі радісний дяк дописав своєю власною рукою: „Дня і року такого то — Псаломщик Іван Петров Капшученко“. Пішов тоді дяк горою: справив хрестини, заповрав ся коло сіна і на баштані, а о. Анастас надписав зверху того-ж клася: „Замирююсь з священником і кривди від нього не маю ніякої, бо з марта місяця по серпень свою частку... далі йшов уже висловлений допис: 20 р. получил Капшученко...“

Отто-ж таки тижнів два після хрестин дякової литини від місцевого слідчого о. Гаврила Волкова надійшли повістки, щоб дяк і його свідки зібрались до школи о десятій годині на визначений день і що туди, на той же час, з'явиться ся й він, слідчий Волков, якому уряд призначив зробити дослід по жалобі дяка Капшученка на священника Кулаковського, і що діло ходить „об убитій дяковій свині священником Кулаковським“. У визначений день свідки і позивна сторона після раннього сніданку зібрались біля школи і заприсягались говорити про о. Анастаса усе, без остачі й без „сумління“, по чистій совісті й правді. — „Оце вже мабуть йому капут буде, годі вже йому кров нашу пити та знущатись над громадою!“ Всі були певні, що о. Анастасу й його злочинам прийшов кінець, а він собі похажав по подвірю байдужіснійкий і не почував ніякого страху, навіть був веселенький... Він уже давно побував у слідчого, одвіз йому 30 карбованців з ущипаних від дяка грошей і тепер мав у слідчому добру ґрунтову оборону. Знав він також, що ранше четвертої години вечора слідчого нема чого сподіватись, і що десята година визначена була на те, аби трохи приморить свідків, аби вони були м'якші..

Вже сонце почало геть-то спускатись на низ, уже добре підвело животи громадянам, а слідчого не було й памяти.

— Може його не буде? напрохав піп?

— Як то не буде, тут написано виразно: „Прибуду о десятій годині!“

— Може у нього яка треба трапилась? — пересвідчував дяк.

— Ну, будем ждати, а по звичаю, Петровичу, чи не час би тієї, щоб сміливійше за вас руку держать?

Дістали тієї, випили чарок по дві чи по три, та деякі вже й послули...

Коли оце зазвинуло, загуло й зашуміло. То о. слідчий, розклавшись по панськи в фаєтоні, пер четвериком; темно-гніді коні були в набираний зброї, а на конях, по панському звичаю, були навішані дзвінки та дзвоники. Він ніби ові не думав про злочинців і дослід, на його лиці не можна було помітити нічогоїсїнько крім великого супокою і задоволення всім, а поперед усього своєю власною персоною. Коні баско підхопили на горбок легенького фаєтона і раптово спинились біля школи. Неспішно виліз о. Гавриїл з фаєтона, забрав портфель із бомагами і з повагою яко власть імючий привитав ся до громадян. Чулось у всій його поведці, що це начальство, хоч і не кажи: „Суд-ідьот!“

Сьвідки поздіймали шапки і почали підступати з ряду під благословеніє. Кожного о. Волков поблагословив широким істотним хрестом, а потім звернув ся до Капшученка: „Заведи-ж у своє подвіре коний, та дай їм догляд, бо може ми на довгий час забаримось, бо діло капосне і дуже заплутане!“

Селяни чухали голови: і так уже перегаляли один робучий день, а слідчий закидав ще й на далі. Коні завели до дяка на подвіре, бо він позивник і по його сливе ділу турбуєть ся уряд, то він же і в одвіті. До о. Анастаса слідчий не заїхав, бо до розбору діла він не має права балакать ні з позивником, ні з заціваним злочинцем.

Ось увійшли в школу всі гуртом. Слідчий сїв за стіл і розклав на столі якісь папери, папірці і книгу укладів, де був показ, як виправляти духовний дослід. За лавкою він посадив громадського старосту, що був при ознаці свого уряду. То був доглядчик з цивільного боку. На досліді повинен бути пристав, але він може визначити за себе старосту і найчастійше так і робить. Одно те, що істотним дослідом за справою він не хоче перешкодить духовенству, а друге — почуває себе небезпешним допомагать йому, щоб часом і самому не підпасти під суд. Тим то він по більшині тримаєть ся тієї части і на своє місце становить старосту, що не може нічим попусувати діла, бо нічого не розуміє, а часом буває навіть неписьменний.

Перекликав слідчий усіх сьвідків. Осьвідчив їх, що вони повинні візнавати все по божому, по правді, як сам Христос велів

і як цивільний закон запевняє; спитав, чи дома батюшка, ніби не знав, і випровадив усіх за двері, щоб питать по одинці. Перед ним zostав ся один Капшученко.

— Ви, Капшученко, жалуетесь на свого сьвященника і найпершого свого начальника, а також і духовника. Памятайте отсе — жалуетесь, що він не виділяє вам частки з доходу, що забив на смерть вашу свиню годовану на сало, і що він знущається над вами прилюдно?

— Точнісенько так, ваше високопреподобіє!

— Підтримуєте ви свою жалобу?

— Піддержую — не спромога терпіти!

— Господь терпів!

— Дітки, жінка, ваше преподоб....

— Може ви якось згодитесь з о. Анастасом?

— Не можу, промитої години не бачу від нього! Знищив мене без останку... Ви-ж недалекі, знаєте, що за чоловік о. Анастасій...

— Діло покаже, що він за чоловік, а ви, я бачу, не маєте ввічливости до нього. Не гоже так! Ходіть лише здорові! Я ще вас нагукаю, як буде треба! Зови сьвідка Овсія Кравця! — звернув ся він до старости.

Староста гукнув у двері, хтось підхопив відгук з надвору і пішов голос: „Овсїй, де Овсїй? Овсія кличуть!“

Увійшов дід Овсїй.

— Ти Кравець?

— Так точно, ваше преосьвященство!

Слідчий і вусом не моргнув.

— Скільки років маєш?

— Хто його знає, давні ми, ще за крѣпацтва, більш як десятиків шість...

— Буде, буде! — додав староста.

— Під судом і дослідом не був?

— Ні, ми по судах непривичні з предка!

— Що ти можеш доказать по скарзі дяка на сьвященника Кулаковського?

— Все я можу доказать! — зірвав ся раптом. — Ніде правди діти, як перед Богом, так і перед вами буду казать! Ми до батюшки, Господи — як, а вони такий супротивний характер ма-

ють, що не можна до них і близько підступити ся. Ото на проводи заходились за паляниці. Нема дяку третьої, тай годі. Ми таки, громада, й одстояли дяка. Завеліли старості ділити як слід по укладу, на три частки.

— А ти знаєш уклад? — не мигаючи уставив ся на нього слідчий.

— Звісно, ми люди темні, де нам знать... А так воно було вже й не визнаємо од коли. Так було за Кіндрата, так було і при покійному Пашевському.

— Треба додавати: „Отця Кіндрата!“ Не пастух який був, а ваш сьвященник! — гримнув слідчий густим баритоном. — Ще що маєш казати?

— Та все-ж про те, що не можна з батюшкою вижити ані-яким робом... Ого після проводу всердились батюшка на громаду і на дяка, а особливо на мене. Прийшов я говіти на Пётра. Я що року говію в Петрівку і на Спаса. Нахилив ся ото я над євангелією. Накрили вони мене патрахилем, а лівою рукою взяли мене таки-ж під патрахилем та все товчуть мене головою об євангелію, та ніби якусь молитву читають. Я сюди-туди — не підведусь, бо нахилив ся дуже. Сором мені, Боже, який, тай боляче... Таку воргулю набили мені на лобі, що я другого дня і до церкви не пішов. Я-ж і не жалів ся. Думаю: Господь з тобою, потерплю якось... І людям сором казати!

— За це ти овсім прав, Бог кривду бачить, а потерпиш — Господь нагороду пошле!

— А вже-ж, а вже-ж — це ми розуміємо... Так ще покійниця мати мені казали.

— Так, значить, строгий дуже батюшка ваш на сповіді?

— Спаси Господь, заступи Царице небесна, який лютий та супротивний!

— Так і запишем...

Кілько часу пише, а далі знову звертаєть ся до Овсія.

— А що ти памятаєш, чоловіче добрий, про кабана дякового? Як його вбито і хто його вбив?

— Памятаю... Батюшка вбив... Вони, значить, у пересерді з Кашученком, ну, й убили! Я на свої очи бачив... Саме тоді ми з сином гречку сїяли...

— Добре... а ти-ж не забув нічого?...

— І до віку не забуду, як зараз бачу, і заприсягтись можу.

— А коли це була ця справа, якого числа і місяця?

— Числа і місяця не памятаю, бо ми неписьменні...

— Так і запишем — —

— Ну, дня якого?

— Дня якого? Здаєть ся, в середу. От і забув... Та в середу... Ні пак, у п'ятницю, ще другого дня ми з небожем виїздили до города і в дорогу сало брали.

— Ти бачив і кабана?

— Бачив, як лежав він біля дякового хліва, підбитий уже!

— А якої він масти був?

— Сивий, такий сивий, аж наче чорний!

— А куди-ж його вдарено кулею?

— У праве плече.

— А як же ти знаєш, що та рана була зроблена кулею? Може хто ножом ударив або колом?... Ти бачив тую кулю?

— Ні, — сторопив ся Овсїй, — що не бачив, то не бачив... Люди казали, бо ввійняв дяк із сала...

— Люди казали!... Мало що люди не накажуть... Людий послухай, то батька рідного не пізнаєш...

Овсїй стояв і витирив хусткою лоба, бо піт із нього йшов градом, він був уже давно мокрий увесь без останку. Слідчий усе дивив ся на нього то грізно, та м'якїше, вважаючи на те, який доказ давав дід Овсїй.

— А як же ти знаєш, що батюшка вбив тую свиню, чи пак кабана?

— Бо я сїяв гречку на горбику... у панському городі. Бачу, вискочив батюшка на ганок з рушницею, добіг до дуба, присїв, а далі почув ся відгук вистрілу.

— Мало чого чоловік може присїсти під дубом, а ти таке виказуєш на батюшку!

— Таже-ж рушниця була у батюшки!

— А як ти бачив, хиба ти наближав ся? Може то була палиця або дрючок?

Овсїй зовсїм розкис.

— Хто його знає, ми об тому незвісні, чи був у батюшки дрючок, чи ві...

— То ти так і говори, — перейняв його на слові слідчий, — а не залевняй! А ти дійсно знаєш, що у батьюшки є рушниця? Бачив її на свої очі?

— Ні, зблизька не бачив, а люди бачили, що є та ще в штиком...

— То може свиню штиком заколено, а не кулею втаре-но? — причепився слідчий до слова.

— Може й штиком...

— А не стріляє коли у вас пан або його лісники?

— Як то не стріляють? Завше стріляють!

Нарешті слідчий записав так: „Овсїй Кравець, православний, 60 років, під судом і дослідом не був. Показує, що батьюшка не згоджується на виділ третини з доходу, чого вимагає дяк. Далі в довгому змісті висловлена пригода на кладовищі. Що о. Анастас дуже строгий на сповіді. Що також Овсїй Кравець бачив якогось кабана, що лежав прибитий під дяковим тинном, що у того кабана була рана під правим плечем, зроблена чимось гострим: штиком, пожем або рушницею. Він знає, що часто стріляв в рушниці пан і його дозорці і що він, Овсїй Кравець, бачив на свої власні очі, як батьюшка присідав чогось під дубом...“

Увесь цей зміст прочитав слідчий Кравцеви.

— Тепер, чоловіче, хоч іти до дому, то підпишись, а ні, то буду ще питати.

— Та я все сказав, що знав. Хай хто підпишеться за мене, а я піду вже до дому.

— Ну, ходи з Богом! Дай Бже, щоб у вас зладилось як небудь! Ти, я бачу, чоловік розумний і хазяїн не аби-який, такому чоловікови належиться і шана і повага, і я певний, що батьюшка тебе перепросить, а ти уваж, бо ваш батьюшка чоловік молодий, палкий, а до того ще вдовець, треба на все це звертати увагу...

Позвали з надвору грамотного і він підписався за неграмотного Овсія; Овсїй йому на це руку подав.

— Тепер проведи його, старосто, та щоб ні з ким не балакав, най протує до дому.

Мовчки як мога найскорійше подався Овсїй до господи.

Овсїй не помітив, як свиня у запитах слідчого перевернулася на кабана, та він і не розумів добре того, що то за слідчий

і яке його місце й значінє у всїй судовїй волокитї. Як йому траплялось стояти на судї у волости або у мирового, то там разом ішов і дослїд і суд, тим він не розділяв сих двох верстов — слїдчого він тримав разом і за судня, да так і говорили всі: „Батьошку судить будуть!“ Через те він і рукоприкладству своїйому не давав великої ваги. Такий же погляд був у иньших сьвідків, котрих морочив о. Гавріїл неагірш, як і Овсія.

Один сьвідок бачив, що кабан був трохи чорний і ніби сивизна на ньому була. Слїдчий писав, що той бачив кабана чорного. А діло було давнє, через те ніхто не памятав дійсно подробиць. Як хотїв слїдчий, так і сталось; із сьвідоцьких доказів вияснявалось, що або вони були дуже безстыдні ябедники і перешкодило їм те, що не зуміли доладно змовитись, або що час чудес ще не минув. Один бачив у п'ятницю кабана, другий у середу свиню. Той сиву, иньший чорну; знайшов ся навіть такий, що бачив білого підсвинка. Бито того кабана під серце, під лїве і праве плече, а також під горло, то кулею, то списом, то ножем. До того ще всякий запевняв, що все те він бачив на свої власні очи, добре памятає і може заприсягтись. З кожного доказу сьвідчилось і пересьвідчилось, що люди ці ворогували проти о. Анастаса, бо він був пастирь строгий, суворий і не дарував ні старому, ні багатому, де вони хотіли перешкодити ділу віри.

Ще не зайшло добре сонце, а вже визначилось, що й рушницї у о. Анастаса не було овсі, а як була, то не його, а залишена паном на який час, тай це діло було ще позаторік. Сам же о. Анастас виявив, що певне свиня була в його городї, та ще й не раз, знищила його, навіть на зиму не залишила ні буряка, ні картоплини. Все це він терпїв уважаючи на те, який охочий до судових справ дяк, а до того: „Я думав — пише він — що дяк мав на увазі підвести менї Москаля тією свинєю і я її обходив за двї гони. Може її й убито, а може ту кулю добув де дяк ще як був у війську за Дунаєм, того я не знаю, бо мене тоді мабуть і дома не було. Він же, дячисько, ворогує на мене здавна, бо нездатний до дяківства, про що я довїв уже до благочинного; парафіяне ж лютують на мене за суворі покути, котрими я підтримую дух благочестя..“ Далї він у всьому здавався на владку і його „любвеобильную і милующую резолюцію“.

До десятої години весь дослїд був виготовлений. Усе було гладко і любо... І дякував же о. Анастас слїдчому за вечерю.

Нареготались вони переглядаючи той віртуозний твір, і діло сам о. Анастас одвіз благочинному. Загожений благочинний таку виписав на досліді свою гадку: „Суворий пастирь, якого „ревность по Бозі снѣдаеть“, о. Анастас муштрує клир та при місці й парафіян. Уважаючи на те, що поблизу штунда, хоча діяльність о. Кулаковського і не має жадного крючка для підсудности, аби не було між народом великої образи, дати Кисілівцям иньшого пароха, а о. Анастаса для його корисної в Бога праці перенести на иньшу парафію з поліпшеним добробутом“.

Владька висловив таку резолюцію: „Поручить о. Анастасу Кулаковському через два місяці вишукать собі парафію, а діло полишить без наслідків“.

Оттак то шуку втопили!...

Київщина, 2 жовтня 1901 року.

ПРАВДА.

Виїмки з остаточної повісти Еміля Золя.

I. [Далі].

Отулена простим шляфроком із сирівцевого полотна Рашеля була така гарна, що при її вході по всіх зібраних тут мужчинах пройшов неначе подих зворушення й подиву. Се було втілене жидівської краси в її повнім розцвіті: лице пречудово овалне, преписне чорне волосє, тепло-золотиста цера, предивні, великі оксамитні очи, червоні уста і блискучі білі зуби. Вона виглядала мов жінка, що жила лише для любви, троха індолентна, замкнена в обсягу своєї домашности з мужем і дітьми, як орієнтальна жінка в своїому гаремі. Коли вона ввійшла, хотів Сімон замкнути двері, та сюди пропхали ся діти, Йосиф і Сара, один чотироліток, а друга дволітня, гарні, кренкі дїтваки. Вони прибігли за мамою, хоч їм було заборонено сходити в низ, і поховали ся в фалдах її шляfroка; урядники покивали головами позволяючи їм тут лишити ся.

Чемний Ля Біссонієр, зворушений жіночою красою, задавав питаня дуже делікатним тоном:

— Чи справді, ласкава пані, ваш муж вернув учора до дому двацять мінут перед дванацятою?

— Так, пане прокураторе. Він засьвіттив сьвічку і глянув на годинник. Потім ляг і ми балакали ще хвилю по тихо, щоб не збудити дітий, і чули, як вибила дванацята.

— А ви самі, ласкава пані, перед поворотом мужа, між одинацятою і пів до дванацятої не чули нічого — голосів, кроків, шуму, зглушеного крику?

— Ні, нічогісінько! Я спала і прокинулась аж при вході мужа. Я була досить хора, коли він вибирав ся з дому, і він був рад заставши мене майже здоровою і в своїй радості був такий веселий та охочий, що я мусіла просити його, аби був тихо і не побудив иньших, так спокійно було довкола. Ах, хто би то був сказав, що на нас упаде таке страшне нещастє!

Вона стратила рівновагу, яку доси заховувала через силу, і сльози покотились по її лиці; немов шукаючи потіхи й підпори вона обернула ся до свого мужа. Сімон також розплакав ся, бачучи, що вона плаче, і обняв її ніжно. Діти трівожно поглядали на родичів, і всі присутні були обхоплені співчутєм і зворушенєм.

— Я троха здивувала ся, що він вернув у таку пору, — додала пані Сімонова без запиганя, — бо-ж о тій годині не приходить жаден поїзд. Муж оповів мені, як се воно стало ся.

— Я мусів бути на тім банкеті, — пояснював Сімон, — і дуже розсердив ся, коли прийшовши на дворець побачив, як перед моїми очима відїздив поїзд о пів до одинацятої. Я не хотів ждати найблизшого поїзду, що відходить аж о півночи, але зараз рушив пішки до дому. Шість кілометрів, се-ж недалеко дорога. Ніч була така гарна й тепла. Коли потім о першій розгуляла ся буря і жінка не могла заснути, я розповів їй, що бачив того вечера. Тому то сьогодні рано ми й заспали довше, не знаючи, що страшна смерть загостила до нашого дому.

Рашеля знов вибухла плачем, а він знов обняв її ніжно, як батько.

— Вспокій ся, серце моє! Ми щиро любили сю бідну дитину і дбали про нього, як про власного сина. Ми нічого не винні сьому страшному нещастю!

Сей погляд поділяли також усі присутні. Бурмістр Дарра виявляв завсїди глибоку пошану для вчителя Сімона за його чесність та шильованє своїх обовязків. Міньо і панна Рузер, хоч не дуже любили Жидів, згоджувались на те, що сей з успіхом силкував ся затерти своє походженє бездоганним житєм. О. Филип і брат Фульгенцій держали себе супроти загального тут почутя так само неутрально, як уперед на дворі, сиділи мовчки і немов намагали ся своїми бистрими очима зазирнути на дно душі кожного з присутних. Урядники також мусіли задоволити ся здобутими доси скупими фактами, з яких виринало одиноке припущенє,

що якийсь незнайомий уліз і знов потім виліз вікном. Лише час злочину виказував ся докладно: між пів до одинацяті а одинацятю годиною в ночі. А огидний, нелюдський учинок лежав іще оповитий непрозорою пільмою.

Поки урядники полагоджували неминучі формальности, Марко вийшов із дому, по братерськи обнявши ще Сімона. Сцена між мужем і жінкою не сказала йому нічого нового, бо він знав, як горячо вони люблять одно одного; та про те ся сцена зворушила його до сліз. На вежі церкви св. Мартина вибила дванацята, коли він знов вийшов на площу, де тимчасом зібрана ся куна народу, крізь яку він ледво міг пропхати ся. Чим більше розходила ся новина, тим більше народа сходило ся; перед запертим вікном був цілий стиск, так що жаандарми ледво здужали відпихати людей. А з уст до уст ішли оповідання, перекручені, пересадні, з дивовижними дрібницями і доводили юрбу до роздратованя й лютости. Коли Марко нарешті вилабудав ся з сутолки, до нього приступив один духовний.

— Ви власне вийшли зі школи, пане Фроман? Чи то правда, оте страховище, про яке геворять?

Се був аббе Кандіє, парох від церкви св. Мартина, парафіяльної церкви місточка. Се був чоловік 34 літ, високий і статний, але з лагідним, добродушним лицем, ясно-блакитними очима, повними щокками і круглим, м'яким підборідем. Марко познайомив ся з ним у пані Діпарк, якої приятелем і сповідником був аббе, і хоча не любив клерикалів, то для сього духовного почував певну пошану, бо пізнав у ньому чоловіка толерантного і справедливого, у якого, що правда, було більше доброго серця, ніж духових здібностей.

Немногими словами оповів йому Марко всю правду, що дійсно була досить страшна.

— Ах, бідний Сімон! — скрикнув парох зі спочутєм. — Се жусеть бути для нього тяжкий удар! Бо він дуже любив сього свого кузина і поступав собі з ним дуже гарно, се я знаю з власного нагляду.

Се добровільне свідощтво дуже втішило Марка і він іще кілька хвиль розмовляв з парохом. Та ось до них наблизив ся капуцин о. Теодозий, суперіор маленької чернечої експозитури, що обслуговувала близьку каплицю. Гарна постать з красним лицем, на якому горіла пара огнистих очий і якому чорнява довга борода додавала маєстатичного виразу. Се був дуже люблений

сповідник, славний проповідник з містичною закраскою, якого сердечний голос купами стягав слухачів. Хоча з аббе Кандіє у нього йшла потаємна боротьба, то прилюдно супроти нього він поводився з пошаною, як молодший і низший слуга божий. І він почав виводити своє глибоке зворушенє, свій біль із-за сумної події. Бідний хлопчина! Ще вчора вечером у каплиці всі зглядалися на нього. Він виявляв таку горячу набожність, виглядав як правдивий херувимчик з тою білявою, кучерявою ангельською головкою.

Зараз при перших словах о. Теодозія Марко покванився попросити ся. Супроти сього монаха він почував у глибині душі якусь антипатію і непоборне недовіре. Йому треба було поспішати на обід, та ледво уйшов пару кроків, коли зпов хтось по приятельськи поклав йому руку на рамени й зупинив його.

— Що, се ви, Феру? А ви від коли в Майбуа?

Феру був учителем у Морє, маленькім сільци, чотири кілометри за Жонвілем, де навіть не було пароха, а душпастирство прилучене було до аббе Конясса, жонвільського пароха. Феру жив там у великій бідности з жінкою й трьома дітьми, самими дівчатами. Се був високій, худий чоловік 30 літ, на якому вся одежа видавалася занадто короткою. Його волосє їжилось безладними космами, спадаючи на широкі, костисті вилиці та на острокінчасте підборідє. І він ніколи не знав, куди дівати свої великі руки й великі ноги.

— Знаєте, тітка моєї жінки, склепичарка, живе тут у Майбуа, то й ми у неї в гостях. А тепер чуєте, яку погань заварили з тим бідним малим калікою! От буде новий жир для тих собачих клерикалів! Тепер вони з усього серця накинуть ся на нас, на деморалізаторів та отруйників молодіжи, на вчителів сьвітської школи!

Марко знав його як інтелігентного чоловіка, що багато читав, але був розгірчений тісною та бідністю своєї життя, так що його душу гризла затаєна злоба і наповняла її дикими думками про пімсту. Та про те таке злобне розумінє сеї події було для нього несподіванкою.

— На нас, кажете? А то за що? Не розумію, в чім ми тут можемо бути винні!

— Ну, в такім разі ви наївні собі. Не знаєте того кодла. Побачите зараз, як тут усі ті реверенди, всі високодостойні патри і возлюбленні фратри візьмуть ся до діла! А скажіть лише, не

дали вони вам доси до пізнання, що то сам Сімон знасилював і задусив свого кузина?

Марко аж кинув ся з обурення. Ну, ще чого не стало! Сей Феру дійсно посуваєть ся за далеко в своїй ненависти супроти церкви!

— Ви здуріли! Ніхто ані на хвилину не думає про се, ніхто не сьміє кинути на Сімона такого підозріня! Всі признають його добріть, його бездоганність. Власне парох Кандіє сказав мені, що з власного нагляду знає батьківське поступуванє Сімона з нещасливим хлопчиком.

Судорожний сьміх потряс худим тілом Феру, а його волосє ще гірше збурило ся на його подовгастій голові.

— Йй Богу, сьмішавий ви чоловік! Думаєте, що з таким паршивим Жидом робиги-муть богато церемоній. Хиба паршивий Жид має право на справедливість? Будьте певні, ваш Кандіє і вся та високошановна компанія скаже те, що буде мусіла сказати, коли-б оказала ся потреба, щоб паршивий Жид був винуватий, щоб через нього завдати удар тим усім безбожникам, людям без вітчизни, що псують французьку молодіж.

А коли Марко, на якого сей лютий песимізм дмухнув ледом, усе ще протестував, він говорив далі ще з більшим завзятем.

— Дивіть ся на мене! Знаєте, як поводить ся мені в Морє! Я терплю голод, зношу погорду, не маю поваги й на стілько, як той каменярь, що товче каміне на гостинці. Коли аббе Коняєс приходить у село відправляти службу божу, то певно плював би на мене, як би мене здибав на вулиці. А чому? Лише тому, що я не захотів співати з хором у церкві і бути паламарем. За те мені не стає хліба, щоб наситити черево! Ви ж його знаєте, того аббе Коняєса. Ну, так, ви там у Жонвілі трошка прикоротили йому руки, від коли вам удало ся перетягти на свій бік бурмістра. А про те мусите день-у-день обороняти ся, і нехай би ви дали йому на себе хоч найменшу заціпку, будьте певні, що він знищить вас. Учитель, то піскарський кінь, то слуга всього сьвіта, нуждений лапсердак; селяни дивлять ся на нього тим оком, що на пса, а ксьондзи найраднійше спалили-б його, щоб завести необмежене панованє катехізму.

І він говорив далі з безтямним огірченєм про нужду та терпіння тих „кайдалярів великої й малої азбуки“, як він їх називав. Сам він був сином вівчаря, і хоча відличний ученик і з відлич-

ними свідощтвами скінчив учительську семінарію, терпів тяжко все жите через свою круглу незаможність, допустивши ся в почуття чести того нерозважного кроку, що будши ще молодшим учителем у Майбуа оженив ся зі склеповою панною, так само бідною як він сам, яку перед тим позбавив був вінця.

Але й сам Марко, хоч його жінка мала бабку, що часто робила їй дарунки, хіба ж мав ся лише в Жонвілі, де над ним раз-у-раз висіла мара задовження, де мусів раз-у-раз вести війну з парохом, щоб заховати свою гідність і незалежність? Тай то ще на щастє він мав підмогу в учительці дівочої школи, панні Мазелєн, дівчині з ясним розумом і невичерпано добрим серцем, яка допомогла йому помалу повернути на свій бік громадську раду і всю громаду. Але сей факт, наслідок щасливих обставин, був може одинокий у цілім департаменті. А в Майбуа хіба-ж було ліпше? Тут була панна Рузер, з душею віддана ксьондзам та монахам, що уривала час на науці, щоб водити своїх учениць до костела і так добре сповнювала задачу оглуплюваня на взір побожних законних „матечок“, що конгрегації не вважали потрібним заводити тут у Майбуа окрему дівочу школу. А бідний Сімон, певно порядний чоловік, чи-ж не гнув ся він перед усякою наволочю зо страху, щоб його не копнули як „паршивого Жид“, чи-ж не посилав свойого кузина до школи Боніфратрів, чи-ж не кланяв ся низенько всій отій клерикалії, що затроювала країну?

— Собака Жид! — кінчив Феру заїло. — Для тих людей він є й буде все лише собакою Жидом. Учитель і Жид, сього за богато на раз. Побачите, побачите!

І його сухоребра постать, живо гестикуючи, згубила ся серед натовпу.

Марко глядів за ним здвигаючи плечима. На його думку у сього бідолахи були не всі дома, а образ намальований ним був аж надто переборщений. Дарма було перечити ся з тим голодомором, що з нужди готов іще й зовсім збожеволіти. І він пішов далі на площу Капуцинів, одначе поневолі міркуючи все про те, що чув, обнятий тайним побоюванєм.

Було чверть на першу, коли вернув до невеличкого домика при площі Капуцинів. Уже пів години обі дами з Жанвієвою дожидали його при накритому столі. Се нове спізнєне дуже розсердило паню Діпарк. Вона не сказала нічого при його вході, але

саме те, як вона сіла і прудким рухом розложила свою сервету, показувало, ~~яким непротиним гріхом видалась їй ота неточність.~~

— Прошу вибачити, — мовив молодий чоловік, — я муєв заждати на судову комісію, а потім застав площу так заповнену людьми, що ледво міг пропхати ся.

Не вважаючи на свою постанову — мовчати, обізвала ся бабка :

— Надіюсь, що ти не захочеш мішати ся в сю погану справу.

— Певно, — відповів він спокійно. — І я надіюсь, що не буду потребувати займати ся нею, хіба що змусить мене до того обовязок.

Пеляжі зоставила омлет і баранячу печеню з картопляним піре, а Марко почав оповідати все, що знав, з усіми деталями. Жанвієва слухала тремтячи зо страху та співчутя, а пані Бертеро, також потрясена до глибини душі, здержувала сльови і крадькома виркала на паню Діпарк, немов бажаючи зміркувати, на скілько й вона доступна зворушеню. Але стара женщина обгородила себе знов німим невдоволенем в усього, що їй видавало ся противним строгому правилу. Спокійно їдачи вона промовила нарешті :

— Пригадую собі, ще за моїх молодших літ у Бомонті щезла дитина. Потім її знайдено при дверех костела сьв. Максентія, розрізану на четверо, лише серця не було. Винуватили Жидів, що вирізали серце для своїх мац.

Марко витріщив ся на неї не можучи промовити ані слова.

— Ви-ж, бабусю, не серіозно говорите се! Хіба-ж ви вірите в ту огидну дурницю?

Вона обернула до нього свої ясні, холодні очи.

— Говорю лише про згадку, яка отсе прийшла мені на ум. Розумієть ся, я не обвинувачую нікого.

Пеляжі, що власне принесла десер, дозволила собі, користаючи в права старої служниці, вмішати ся в розмову.

— Ласкава пані мають повну рацію, що не винуватять нікого. Коби то лиш усі хотіли так робити! А то ціле місто збен-тежене тим злочином і найстрашнійші історії літають в уст до уст. Отсе тільки що я чула, як один робітник голосно відгрожував ся, що школу Боніфратрів слід би зрівнати з землею.

Глубока мовчанка залягла по тих словах. Марко діткнений ними кинув ся живо, але зараз же стримав себе як чоловік, що волить свої думки заховати для себе. А Пеляжі мовила далі :

— Я-б хотіла просити дозволу в ласкавої пані піти сьогодні по полудни на роздаване надгород. Мій сестрінець Полідор, що правда, ледво чи дістане дещо, але мені все таки хотілось би бути там. Ах, бідні Боніфратри, сей празник не буде для них веселий — як раз того дня, коли замордовано їх найліпшого ученика!

Пані Діпарк кивнула головою на знак згоди. Розмова перейшла на иньші річи, і кінець обіду розвеселила троха мала Люїза своїм сьміхом. Вона здивованими оченятами водила то по батькови, то по матери, яких лица, звичайно веселі, сьогодні мали такий незвичайний вираз. Напружене щезло і сім'я розмовляла хвилю сердечно, по дружньому.

Роздаване надгород у школі Боніфратрів, що мало відбутися того пополудня, викликало надзвичайне розворушенє. Ніколи ще на сей обряд не тисло ся так багато гостей. Особливого блиску додавало йому те, що він мав відбутися під проводом о. Филипа, префекта студій у Вальмарі. Також ректор інституту, о. Карбо, Єзуїт, цінений загально задля своїх звязків з можними панями і задля всемогучого впливу на всі сучасні справи, який йому признавано, і той був між присутними, бажаючи своєю присутністю дати Боніфратрам прилюдне сьвідоцтво свого поважання. Був тут і реакційний посол департаменту, граф Гектор де Сангльбеф, властитель замка Девіради й прегарної маєтності поблизу Майбуа, яку внесла йому в посагу крім кількох мільонів готівки його жінка, дочка багатого банкира Жида Натана. Але що найбільше бентежило уми і наповняло тиху звичайно та безлюдну площу Капуцинів горячково розбурканою юрбою, се був огидний злочин, докочаний на однім ученику Боніфратрів і відкритий сьогодні рано. Тінь нещасного хлопчика також була при обряді і залягала те тьмаве подвірє, на якому перед густо наставленими рядами крісел піднімалась естрада. Тим злочином заняті були думки присутних, поки о. Филип розсипав ся похвалами про школу, про її керманича, високозаслуженого о. Фульгенція і про його трьох помічників, братів Ізідора, Лазаря й Горжія. Загальне прикре почуте ще заострило ся, коли остатній названий, худий, костистий мужчина з низьким, понурим чолом, під чорним, кучерявим волосєм, з сильним орлиним носом, вистаючими вилицями і грубими губами, кривь які видно було острі зуби, підняв ся, щоб відчитати імена преміованих. Зефірин був найліпший ученик у своїй класі і одержав усі надгороди, його імя все повторяло ся, і брат Горжія

в своїй довгій, чорній рясі, від якої відрізняла ся біла пляма папафійки, виголошував се імя якоесь звільна і з таким понурим наголосом, що кожного разу по всіх пробігало щось як електричний ток. І за кожним разом здавало ся, що бідний малий трупик появляеть ся на той поклик, щоб прийняти свою надгороду — вінок і книжку в золоченій оправі. Вінки і книжки складано на купу на столі, і важким тягаром налягала на всіх ота мовчанка, що наставала за кожним викликом, безужиточність усіх отих надгород призначених взірцевому ученикови, якого згальблене, замучене тіло лежало кілька домів відси холодним трупом. Швидко зворушене перемогло декого з слухачів, чути було голосні хлипаня за кожним разом, коли брат Горжія викликував його імя, своїм звичаєм піднімаючи горішню губу і вискалюючи при лівім куті уст свої білі зуби до якогось мимовільного, на пів знаружливого, на пів кровожадного усьміху.

Акт кінчив ся серед пригнобленого настрою. Не вважаючи на поважне зібранє, що зійшлось для вшанованя Боніфратрів, над збором залягала чим раз більша тривога, острах перед чимось незвісним, що грозило здалека. А ще гірше для всіх учасників було виходити на площу заповнену тиском народу, звідки чути було грізний ропіт та глухі проклятя. Страшні історії, про які говорила Целяжі, розходили ся серед сього натовпу, що доходив до стеклости задля злочину. Дехто пригадував брудну історію з минулого року, яку затушковано, братчика, якого його зверхники спрятали кудись, щоб не мусів засідати перед судом присяглих. Від тоді ходили ріжні погані вісти про всякі огидливости, що діють ся в школі і про які діти не сьміють говорити нічого під тиском якоїсь страшної загрози. Ті тасмичі обвинуваченя, переходячи з уст до уст, росли й більшали раз-у-раз. А тепер обуренє задля бестіяльного злочину, сповненого на однім ученику Боніфратрів, знов оживило ті старі поголоски; ними та лютістю проти незвісного злочинника годувало ся збентеженє роздратованої юрби. Закиди висловлювано виразнійше, домаганє кари виривало ся в диких окриках. Чи й тепер дадуть злочинникови драпнути? Чи не замкнуть уже раз оту калюжу огиди? А коли збори закінчили ся і в виходівій брамі показали ся ряси монахів та реверенди духовних, піднялись затиснені п'ястуки, залунали дикі окрики, а купка людей пустила ся навіть за отцями Карботом та Филипом, обкидаючи їх лайкою; бліді та перелякані вони поспішали

сховати ся, а брат Фульгенцій велів міцно позамикати шкільні брами.

Марко слідив за подіями з вікна в домі пані Діпарк; зацікавлений сильно він на хвилю вийшов навіть перед двері дому, щоб лише бачити й чути. Як же се Феру пророкував, що сей злочин звалить на Жида, що духовенство з ненависти до сьвітської школи її вчителя зробить козлом відпущеня? А тут замість такого звороту виглядало так, що справа навпаки повертасть ся погано для Боніфратрів. Чим раз більша лютість юрби, голосні жаданя пімсти показували, що справа може мати важкі наслідки, що з одного винуватого може перескочити на цілу громалу, до якої він належить, може навіть зачепити, потрясти цілу церков, коли злочинник справді був її членом. Запитуючи своє власне почуте Марко сказав собі, що ще не виробив собі ніякого переконаня про те, хто міг бути винуватим, так що навіть яке будь підозріне видавалось би йому тепер занадто сьмілим і несправедливим. Поводжене о. Филипа і брата Фульгенція було зовсім спокійне і не давало підстави до підозрив. Він силкував ся судити зовсім безсторонно і справедливо, боячись занадто піддати ся своїм почутям вільнодумця та ворога всякої догми. Він постановив ждати, аж буде знати більше, аж троха більше сьвітла прояснить пітьму сеї страшної драми.

Поки ще він стояв, побачив Целяжі в сьвяточному вбраню; вона вертала ведучи за руку Полідора, 11-літнього хлопця, що ніс під пахою книжку в оправі з золотим витиском.

— Одержав надгороду за добрі обичаї! — кричала вона з радісними горлошами. — А се більше варто, як надгорода за читанє та писанє, правда?

Правда була в тім, що Полідор, нюньковатий хлопчище, дивував навіть Боніфратрів своїм незвичайним лїнивством. Се був високий, блідолиций хлопець з ясним волосем і подовгастим лицем, з якимись замазаними обрисами. Син вічно п'яного каменяря він утратив матір уже кілька літ тому і від тоді жив з ласки добрих людей, бо батько товк каміне на шляхах. Перенятій обридженем до праці, лякаючись навіть думки, що й йому доведеть ся товкти каміне, він здав ся на волю своєї тітки, яка бажала зробити його ігнорантинцем*), цотакував їй у всьому і часто забігав до неї

*) Так називав ся колись чернечий орден, що держав школи; тепер у Франції зовуть так на сьміх усіх монахів, що вдержують свої школи.

до кухні надіючись одержати якийсь лакомий шматок. Не вважаючи на свою радість Целяжі нараз обернулась і затремтіла; з лютим обуренням вона повела очима по юрбі.

— Чуєте тих анархістів, пане Марку? Що вони виговорюють на наших побожних Боніфратрів, за те, що ті так люблять дітей, так дбають про них мов рідна мати! Ось гляньте на Полідора: він живе у свого батька на жонвільському тракті. А вчора в ночі, по богослуженю, брат Горжія відпровадив його аж до дому, щоб йому не стало ся що злого. Чи не так, Полідоре?

— Так, — відповів ляконічно хлопець якимсь тупим голосом.

— А тепер їх і лають, їм грозять! — обурювалась далі служниця. — А бідний добрага, брат Горжія, в темну ніч мандрував туди й назад два кілометри, лише на те, щоб отьому хлопакowi нічого не стало ся! Йй Богу, через таке чоловік може стратити охоту бути добрим та дбайливим!

Марко придивляючи ся хлопцю завважив його очевидно навмисну мовчанку і ту наущену сонливість, якою, бачилось, він отулював ся мов мягкою, безпечною опорою. Він перестав слухати Целяжі, якої балаканю ніколи не придавав ваги, і вернув до невеличкої гостинної, де застав свою жінку за читанем, а обох дам, як звичайно, за панчішковою роботою на якусь побожну ціль. Але він майже перелякав ся, коли його жінка випустила книжку з рук, підбігла до нього і з тривожною піжністю майже кинулась йому на шию, принадно гарна в своїм глибокім зворушеню.

— Ну, щож так? — запитала вона. — Прийде до бійки?

Він силкував ся заспокоїти її. Тоді пані Дінарк підвела очи від роботи і промовила різким, холодним тоном:

— Марку, надіюсь, що ти не будеш мішати ся в сю погану справу. Кидати підозріння та лайки на побожних братів, се-ж безглузде. Але Бог дасть своїм слугам перемогу!

Переклав:

Іван Франко.

ІЗ ПОЕЗИЙ КОНРАДА Ф. МАЄРА.

I. Теспезій.

(Мотив із Плутарха).

Два старці спочивали в тіни пінії
Бік-о-бік над криницею погожою,
Де здибались з-нечевя, шлях верстаючи.
Вони балакали — сподобавсь один одному.
„Мене зовуть Евкратом, друже, а хто ти?“
„Я Арітеєм кликав ся чимало літ,
Та много літ уже зовусь Теспезієм“.
„Дві назви мав ти?“ — „Так, Евкрате, дві я мав.
Послухай! Парубком я був гулякою,
Гаяв на конях в перегонах — мов вітри
Летіли коні. Піятики, гра, дівки,
Гнів, лютість, кров пролита, вонющая!
Я втік, та в слід за мною Евменіди йшли —
Хоч швидко біг я, все вони були при мні.
В ріку я кинувсь — з криком бухнули й вони
За мною, похідні їх блимали з над хвиль;
Я вдерсь на гору, заблудив, з обрива впав
І стратив пам'ять. Потім знов ожив — чи се
Був сон? Мягким, зеленим лугом я ступав,
Куди блаженні — так здавалось — тихими
Купками похожали, в квітах і вінцях.
Одного я пізнав і він пізнав мене:
Се мій свояк був, що недавно скинув прах
Життя земного, чесно свій проживши вік.
До мене він: „Привіт тобі, Теспезіє!“
„По що імя нове, чудаче дядику?
Як звеш мене? Чи-ж я не Арідей тобі?“
Та кучері погряс він запахущі:
„Ще раз кажі: привіт тобі, Теспезіє!“

Тоді я справді пробудивсь. Кровавий я
 Лежав на склоні, круки хижі в очи вже
 Мені дивились. Щож іще? Я иньшим став,
 Хоч коштом переважкої з серцем боротьби!
 Та непорочне се імя нове мене
 Скріпляло своїм звуком божеським“. — „Прошай,
 Евкрате!“ — „Щасть-Біг і тобі, Теспезіє!“

II. Шіллерів похорон.

Два світочі михтять понуро, вітер їх
 І дощ що хвиля намагаєть ся згасить.
 Сукно термосить на смерековій труні.
 Ані вінця, тай за труною ні душі,
 Мов сквапно злочин там який у гріб несуть.
 Спішать ся гробарі. Лиш хтось невідомий,
 Плащем широким велично обтулений
 Йшов за труною. Се був геній людськості.

III. Нідерляндський малярь.

Маленький, піжний образок
 Малює майстер. Відхиливсь, любуєсь.
 Стук-стук. „Війдїть!“ Війшов панок Флямандець.
 І гарна панна, статна як тополя,
 Лице у неї аж пашисть здоровлем.
 І шовк шумить і блискотять клейноти.
 „Нам спішно, любий майстре. Мусиш знати,
 Один збиточник напосївсь забрати
 Мені дочку. Ось завтра їх весїля.
 Змалюй мені патрет мої донї“.
 „В тій хвилі, пане! Ще лиш кілька штрихів“.
 Ті веселенько стали край шталюги:
 На білій подушці лежить мов сонна
 Прегарна голова дівоча. Майстер
 Кладе найнижший пуїнок квітчастий
 В її віночку на чоло зівяле.
 „Чи се з природи?“ „Так, з природи, пане.
 Моя дочка. Учора поховали.
 Ну, а тепер до вашої послуги“.

З німецького переклав

Іван Франко.

Українське письменство 1866—1873 років.

Недрукована праця М. Драгоманова.

(Кінець).

III.

Ми спинимо ся тепер на сформуванню сього питання й рішенню д. Нечуєм, що дійсно релєфно показав факти безпомічного стану репрезентантів українського народу перед ненаситною „причешою“. На думку д. Нечуя, джерело всіх бід українського народу в тому, що житєм його країни не орудує ідея української народности. Через се буцім-то нарід обдирали та давили пани й урядники, яких автор називає „Поляками і Москалями“; через се просьвіта, навіть університетська, плодила лише дерунів та людей без енергії, що гордували народньою працею, рвали ся до лежаного хліба, людей, як молодий Лемішковський. Описавши остатнього, яким ми його бачили, автор каже: „Ось яким його зробила наука без народности!“ Натурально, що після сього автор дійшов до такого виходу, як поворот осьвіченої людини до форм народнього побуту в усіх його подробицях. Задля більшої в сій справі звязи духовенства з народом, автор щадить у своїх сатиричних образах своїх героїв з духовної кляси, і бачить ся, зовсім не зачисляє їх до „причеш“ — описуючи з любовю і навіть подекуди з патосом так радісне задля старого Лемішки виливане дзвона, поминки й т. п. Але як не можна признати зовсім вірним пояснене д. Нечуєм усіх темних боків становища українського народу, так не можна згодити ся і з його чорним поглядом на „науку без народности“, навіть

і в описуваний ним період до кримської війни, і ще менше можна признати вірною пропоновану ним панацею.¹⁾

Інститутською наївністю визначає ся тота філософія історії України, що поясняє долю української народности виключно хитрощами сусідів. Українське плем'я нераз бувало паном своєї долі, і коли маса його опиняла ся в неволі, то завдяки аристократії, яка вийшла з неї-ж. Коли сій масі робить честь, що вона ніколи не могла признати праведною свою неволю і не раз пробувала скинути її, — то не можна-ж не признати, що у тої маси не ставало моральної сили (до котрої не доходить ся иньшим способом, як осьвітою) ані задля того, аби скинути сю неволю до кінця і зробити неможливими її відродини, ані навіть задля того, аби здержати пануючі кляси від етнографічного розриву з собою, себто від перекинення в Поляків на правому березі Дніпра і в пів-Великорусів на лівому. — За се остатнє, зрештою, нема що обвинувачувати ані українську масу, ані відділену від неї аристократію. Тоді, коли історія рішала питанє про українську народність, навіть і розв'итійші суспільности не кершували ся ідеями народа (демократизму) і народности, що існували ледви-ледви в почині. Патріотизм не існував тоді, яко народня ідея, але як народній інстинкт, що був швидше джерелом китайського самовдоволення та турецького насильства над иньшими, аніж як ідея про службу на добро всій масі народа. Тоді над інстинктом особистої користи коли й піднімало ся що-небудь, то хіба ідеї релігій і держави, переважно династичної. Індівідуальні користи і династична належність тягли стару українську аристократію до польської держави, віри й народности; — ідея релігії перетягла масу українського народу до московської, великоруської держави, до народ-

¹⁾ Зрештою хронологія д. Нечуя плутася: дія повісти його відбуває ся до кримської війни, — а тим часом у ній міщанин іде в університет і трохи пізнійше пани вже читають «Вієть». Коли-ж молодий Лемішковський учив ся в університеті після кримської війни, — тоді він мусів би дістати ся в течію українофільських ідей, і тоді повість мусіла би була змінити ся: цікаво було би бачити зображенє иньних стичок у родині Лемішок. — стичок, яких взірці представляло житє південно-західньої країни остатніми роками, а власне, цікаво було би бачити в повісти житє молодого чоловіка, перейнятого повним бажанєм зльляти ся з народом, але все ж таки зачепленого університетською просвітою, одруженє його з дівчиною з народу, або-ж роман иньшого роду — одруженє зі шляхтянкою, що принадлежала героя, між иньшим, фразами про українїзм, демократію й т. п.

ности котрої почала тягнути ся й аристократія українська новійшої просьвіти. Навіть представителі культури на Україні не думали про всенародню культуру і через те вдоволяли ся церковно-славянською та латинською, а після того радо і легко перенесли свою працю в центри московської держави, бо й там вони застали в культурних верствах таку-ж пів-руську, не-народню мову. Дальша доля питання про мову культури, що виробила ся в центрах російської імперії, яка повстала з розросту великоруського московського царства, залежала від місця тих центрів і від скількості тих, що взяли участь у літературній праці представителів різних руських племен. І коли ідея про можливо тісне зближенє літературної мови з народньою, а значить і з українською, не появляла ся в Росії до найновіших часів і навіть доси здає ся чудною ледви чи не більшости просьвіченої суспільности навіть на самій Україні, то се походить не так відти, що вона мало перейняла ся ідеєю народности, як відти, що про нарід і його просьвіту у нас доси серіозно думає дуже небогато людий, — та недавно ще й думати було би зовсім чудно, при істнованю кріпосного права. Коли-ж маса українського народу дістала ся під нагніт кріпосного права, — то се стало ся через те, що нова українська аристократія і далі розвивала ся по тим же історичним законам, що й стара, що й московська, — і що сей процес осьвячено правними нормами московської держави XVII ст., що лише набрали иньшої форми у XVIII ст., які між иньшим забезпечили на довго і власть польської аристократії над українським народом на правім боці Дніпра. Ідеї народности і тут ні при чому, бо в московській державі, через релігійну цілість людности та непереривність династично-державної історії, етнографічна різниця межі панами й селянами не виробила ся, — а про те нагніт перших над остатніми не був через те слабший анї тоді, коли московський або владимирський боярин говорив одним диялектом із своїми селянами, анї тоді, коли пани почали говорити мовою Пушкіна і навіть балакати про православіє й народність і бачити на сцені „Русскій человекъ добро помнитъ“, і „Жизнь за царя“.

І так, не відкидаючи зовсім значіння етнографічних різниць межі клясами людности в країні українського племені, ми все-ж таки думаємо, що головні причини всякого нагніту „причеп“ над українським народом були тай є далеко більше соціяльно культурні, ніж сяке чи таке становище там ідей про народність, — що

самі ті ріжницї, саме ототожненє понятя про Українця з понятєм про селянина — результат причин социяльно-культурних. Значить, тут, на социяльно-культурному полі, ми мусимо шукати поперед усього й лікарств задля виліченя вказаної д. Нечуєм слабости. Запаливши ся головню до етнографічних ідей про народність, д. Нечуй не доглянув парослі тих лікарств і в описуваному ним часі, в тій самій „науці без народности“, котру він так чорно нарисовав. Д. Нечуй представляє становище України перед кримською війною, яко гірше, ніж у часи перед Хмельницьким. Навіть в університетах він бачить лише німецьких і московських професорів, що міряли науки урядовим аршином і калічили історію по урядовій мірці, або гелертерів без житя. В самій молодіжи українських університетів він бачить лише запорозьке бурлацтво та гульню, але без запорозької любови до волі й народу. Віймки чинять лише нечисленні двигачі української ідеї, загнані долею в далекі країни. Ми, розуміє ся, не будемо рисувати рожевими красками надто звисний нам час перед кримською війною, та все-ж таки не можемо не бачити апріорної несправедливости д. Нечуя до нових порядків на Україні. Пічнемо з того, що він сильно запалює ся до старої козацької України. Заслуги козацтва не малі, — але по що прибільшувати їх? Адже-ж досить прочитати твори таки українських істориків, як напр. д. Костомарова, або заснований на серіозному досліді джерел роман д. Куліша „Чорна Рада“, — аби дійти до висновка, що не кажучи вже про київських академиків XVII ст., але й у запорожців ми даремно почали би шукати сьвідомої й повної прихильности до ідеї народу й народности; досить того, що підбивана духовенством боротьба за віру і повстаня козаків, аби добути собі шляхотські права, дотулювали ся і до поривів посполства, себто маси народу, скинути власть панів, — але не можнаж не бачити, що змаганя духовенства й козаків власне лише дотулювали ся і до поривів народу, а не сходили ся з ними зовсім. Дивлючи ся безсторонно на історію України, треба признати, що пориви українського народу до волі найшли собі ясні формули аж у висших школах на європейський лад, заведених тут аж у найновіший „московський період“ її історії, та що тут, у сих школах почало ся і вірне обробленє та поясненє значіння історії України, а значить, повстала й ідея української народности. Безсумнівно й те, що як у виробленю серед української суспільности ідей про доконечність рівности й волі народньої, так і в вироб-

леню тих фільологічних, етнографічних і історичних відомостей, що служать звичайною підставою для націоналізму, брали участь і Великоруси, як через вплив загальних ідей нової, російсько-європейської культури, що скупилася головню в столицях, так і через роботу в центрах України. Аби змякшити свій присуд про українські університети, досить було д. Нечую згадати імена Луніна, Павлова, Каченовського й інших людей, котрі в Харкові та Києві викладали загальної та російської історії, політичної економії й т. н. внесли в українську просвічену суспільність європейські ідеї, корисні задля розвою народолюбства. Не можна забути, що й перші видання пам'яток народньої української мови, перші проби означити її місце в ряді інших славянських були зроблені вихованцями харківського та московського університетів: Цертелєвим, Максимовичем, Срезневським, Метлинським, Лавровським і п., між якими д. Срезневський та д. Лавровський зовсім, бачить ся, й не родили ся на Україні.¹⁾ Коли молодий герой повісти д. Нечуя не вивіс ніяких серйозних соціальних і національних ідей із університета, то не так через те, що йому не читали викладів по-українськи, як через те, що він, очевидячки, ніяких викладів не слухав і книжок не читав. Ми не хочемо сказати, що таких людей, як Лемішковський, не продукували наші школи, — хоч і думаємо, що д. Нечуй дарма поклав свого героя навіть на перший курс університета: він зовсім не має й запаху університетського, — та ми думаємо, що вважати таких людей за типових представителів осіб, що видають наші університети, буде несправедливо.

Окрім того д. Нечуй у своїм запалі до ідеї народности, бачить ся, забуває, що ся ідея далеко не є ані виключним, ані навіть головним діячем у життю збору людей, названого народом, ані тим менше виключним діячем людського поступу, а лиш одним із багатьох інших. Так напр. навіть держава, при всіх її теперішніх хобах і при всіх помилках людей, що запалюють ся до ідей про державу задля держави, як інші запалюють ся до ідеї народности задля народности, послужила і навіть тепер служать по-

¹⁾ Див. д. Срезневського: «Запорожская Старина», Харків, 1833—1839, та д. Лавровського «Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго» в «Жур. Мин. Нар. Просв.», 1859 ч. 6, — що разом із висловом Міклошіча служить звичайно за авторитет оборонцям теорії про самостійність української мови в ряді інших славянських.

ступови, себто поліпшенню побуту людей, що належать до різних національностей. При всій своїй зацофаности російська держава від XVII ст. представляє суспільний організм, який мало-по-малу, але стало йде наперед і розширює права осіб, відкриває дороги до їх освіти. І в Росії, як і в кожній державі було таке є чимало діячів на різних полях, які приносили користь народови, навіть не думаючи ніколи про народність. Скажемо навіть більше, що навіть тепер, коли ідею держави багато людей відкидає, все-ж таки в європейських державах ідея горожансько-державна далеко тісніше звязана з поступом осіб, аніж ідея про народність, навіть і тоді, коли державна власть, змішуючи поняття про народність і державу, змагає накинути силоміць людности окраїн народність центрів. Одиноко вірна оцінка всяких політичних заходів — то добро осіб, себто просвіта їх, багатство і ширина прав; а тепер навіть централістичні держави, що ломлять права осіб наскаками на їх народні почуття, все-ж таки мусять, аби їх централістичні системи держалися хоч сяк-так міцно, робити задля осіб даної народности що небудь користне в иньших відносинах, економічних, культурних і т. и., иноді навіть у великих дозах. Своєю дорогою, користь і ідею народности в кожній країні й стороні можна докладно зміряти лише степенем дїбр моральних і економічних, які вона бажає або здатна дати особам, на котрі вона змагає розпросторити свою діяльність. Із національних рухів, що захоплюють держави й провінції Європи протягом теперішнього століття, лише ті мають у собі поступові ідеї, які ведуть до автономії та самоозначення сторін, із розбитєм виключно феодальних і поліційних звязків між ними, до демократизму та наближеня знаня до розумів і почутя мас. Але дивлячи ся з такого погляду на національні рухи, ми бачимо в них багато й протипоступового, протигуманного, напр. добру дозу шовінізму в латинізмї, вояцьке насилуванє в германізмї та московському славянофільствї, клерикалізм у Провансалів, Флямандців, Поляків, аристократизм у Мадяр і т. и. По більшій частині національні партії починають свою пропаганду безрозбірним вихвалуванєм своєї народности в теперішньому й минулому, підлизуванєм і приподобом усяким елементам, хоч би й ретроградним, аби лише притягти їх до своїх ідей, проповідю ненависти до сусїд і т. и. Коли після сього всього якийсь національний рух усе-ж таки доведе до встанови краєвої та народньої самоуправи, до піднятя добробуту та просвіти мас, сих дійсних дви-

гачів народности, — то історик мусить признати сей рух поступовим, не вважаючи на ретроградні та негуманні зігзаки його ходу. Але сучасному обсерваторови рухів в імя народности, що не може бути байдужний до красших змагань столітя — ідей волі, рівности, розуму, — натуральне бажане, аби національні рухи й починали по-просту пропагандою сих змагань, і дорогами, що просто ведуть до тріумфу їх, — і через те він далеко не завсіди може бути прихильний до всіх теперішніх національних і провінціяльно-національних рухів серед європейських суспільностей, починаючи від об'єднательних змагань Італіянтів і Німців аж до автономних змагань Провансалів, Фляманців і т. д.

Що до українського руху, то він, подібно всім рухам у Славянстві, більше винуватий в археологічнім і етнографічнім дилетанстві, ніж у безпосередних ретроградних змаганнях, які різко видно лише в українських партіях у Галичині, а його не зовсім ясна проповідь на тему зільяня з народом, подібно такій же проповіді у славянофілів, відкриває дорогу перенесеню в просвічену суспільність або скріпленю в ній останків середньовічного двовірства, — як його, те-ж не все зрозумілі вихвалюваня козацької старини зачіпають иноді досить нечисті, нетолерантні понуки. Змагання д. Нечуя найбільше грішать власне етнографічнім дилетанством. Він любить ся народнім побутом з усіми його обрядами. В описі поминок, куті, виливаня двона й т. п. ви бачите у д. Нечуя далеко не об'єктивно-скусний спосіб. Він говорить про такі річи серіозно не лише через те, що описувані ним особи все те виробляють, але й поприкає молодого Лемішковського за брак пошани для тих обрядів. Порівнюючи шляхту, описувану д. Нечуєм, з його народніми особами, звісно, не можеш не воліти остатніх: по перше, в них бачиш елемент визискуваний, кривджений; по друге, все-ж таки простий, по своєму чесний і небрежливий, трудящий. А про те тут нема ще підстав підносити до ідеалу побут Лемішок. Почати з того, що ми не розуміємо, чому то д. Нечуй узяв ся розжалоблювати нас і ідеалізувати власне побут заможного міщанства на Україні, котрого ідеали все-ж таки в тім, аби як найбільше надбати „добра“ перекупством, основи якого далекі від ідеальности. Властиво побут і ідеали сеї перекупської верстви людей — сумішка Домостроя з протонародньою Чичиковщиною при добрій дозі самоволі, яку видно і в сценах, зображуваних д. Нечуєм, напр. у сварках старого Лемішки з не-

вісткою за те, що вона взяла коня на прохід, що гості засиділи ся у неї дуже до пізна, — сценах, які наш автор рисує далеко не об'єктивно, або й сцена, як о. Теодор бє зятя, а Лемішковський викидає скрині сестер своїм жінки. Ще менше зрозуміла ідеалізація побуту духовенства, яку те-ж завважуємо у д. Нечуя. Коли його притягає те, що духовенство держить ся головно з тих обрядів, яких держить ся нарід, — то, взагалі кажучи, він значно помиляє ся в поміщеню своїх симпатій, бо духовенство в західній країні тенденціями далеко ближше до шляхти, ніж до народу. Що до опоетизованого д. Нечуєм побуту старих Лемішок, — що дійсно чинить ідеал задля нашого народу, — то чоловікови, не захопленому національно-етнографічним дилетанством, сей побут видасть ся те-ж не дуже-то далеким що до якости своїх ідеалів від шляхотського побуту, серед якого не всі-ж лїнюхи, а є й на свій лад здобувачі й господарі консументи зібраного добра. Властиво оба побуту однаково невтерпні сьвіжому й мислячому чоловікови своєю безвідійністю та безцільністю, своєю обрядовщиною, — і що до остатньої, то ми не знали би, який побут вибрати, як би нам доконче треба було вибрати: бо коли одні вважають за сором по-явити ся в певнім разі в одежі не встановленого крою, то другі вважають гріхом не покласти певним способом куті на стіл, і майже на кождий день року мають такі обовязкові обряди двовірного по-ходження, аж до обовязку напоїти на поминках дяка до положення риз. Ми думаємо, що навіть найпалкійший дилетант-етнограф за кілька місяців дійде до переситу, коли його замкнути в сю обрядову службу, котру й сам нарід починає по троха покидати, бо нарід жиє задля себе, змінюючи своє жите відповідно своїм обставинам і потреbam, а не робить етнографічної паради житя.

Отже особливо супроти остатнього ми й гадаємо, що проповідь етнографічного правовірства, яку ми бачимо в повісти д. Нечуя, до якої наш автор дійшов, виходячи з найліпших демократичних понук, але в якій він зійшов ся з письменниками, що мають дуже мало спільного з дійсним народолобством, як напр. д-ка Кохановска, гр. Л. Толстой в його остатній фазі й т. и. — се один із найневдатнійших способів відродити народности. Вже далеко практичніший иньший спосіб народолобців: заскакуванє коло „причеп“, аби принадити їх можливістю змістити всі любі сим остатнім ідеї та тенденції разом із традиційною археологічною та етнографічною формою, — як се робить ся в патріотичних рухах:

чеськім, польськім, і як се роблять декотрі з наших демократів-славянофілів. Є, гадаємо ми, третій спосіб, що повинен змістити ідею народности з любовю до мас народу і просвіти: сей спосіб у тім, аби на першому пляні покласти інтереси „чоловіка“ та шукати їх і в народности і в народі, — полишивши прикмети археологічної та етнографічної народности в усьому їх безрозбірному обемі чистим ученим, а задля практичних цілей шукати в етнографії та історії лише прикмет оттого чоловіка, вживаючи їх яко ключки або форми при подаваню суспільности й масам народу знаня й ідей, що повинні розвинути в них понятя про людську гідність і подати їм способи задля боротьби за нього з природою та з останками понять, які нагнітають чоловіка. Рухови, заснованому на таких ідеях, можна пророчити повільний, але певний на решті успіх. Вихований в таких ідеях народолюбець, особливо звязаний з народом походженєм, не буде, звісно, поступати так без такту, як поступає молодий Лемішка зі свояками-селянами, ані торочити таких нісенітниць, як той про електричність, — але не буде він уважати задля себе обовязковим і поділяти космогонічні понятя своїх родичів, ані їх забобонні обряди, лише через те, що їх поділяють люди, гідні симпатії, або навіть зневажані ріжними причепами. Він, звісно, стане на бік зневажаного в його боротьбі з причепами, але постарася вяснити йому, що можна бути чесним і трудящим чоловіком, не напоюючи дяка до положення риз, що кориснійше завести школу, ніж вилити дзвони, і може замість того аби класти кутю на сіно задля того, аби худобі було гарно, панише задля народу курс зоології та ветеринарії.

Зважуємо ся гадати, що етнографічний дилетантизм і запал виключно до ідеї народности у д. Нечуя — річ часова, викликана між иньшим і реакцією тим негуманним відносинам до української народности з боку польської аристократії та російських доктринерів, — і що визвіл його від вузької тенденційности pomoже розвинути ся його таланови і зробить із нього одного з великих „малярів рідного побуту“. Ми зважуємо ся вказати д. Нечуєви примір великого талану в російській літературі, котру д. Нечуй знає очевидячки більше ніж його товариші, — а то д. Островского. Тенденції „Причепи“ дуже похожі на ті, які висловив д. Островский в „Не въ свои сани не садись“, де він показав освічену суспільність у Вихореві, тітці й т. и. і де він з'ідеалізував великоруське купецтво в особі старого Русакова й т. и.; але не можна сказати,

аби намір автора мав успіх, себто аби йому вдалося переконати мислячих людей, що так назване западництво лежить у Вихоревщині, і привадити їх до ідеалу Русакова. В дальших творах д. Островский покинув вузькі славянофільські тенденції, звернувши ся до скусного мальованя звісного йому закутка рідного побуту; — і йому вдалося показати чимало чорних боків життя як суспільности, помазаної європеїзмом, так і пів-народнього і народнього, — і рівночасно виставити чимало осіб із народу, що будять симпатію, але не виводячи їх при тому на педестал. А річ народности виходила у д. Островского сама собою.¹⁾

Розібраними повістями та конспектами повістей обмежує ся все, що появило ся в українській белетристиці остатнього десятиліття такого, в чім вона відгукнула ся на живі питання своєї країни. Коли й не можна сказати, аби белетристика обходила ті питання, то не можна сказати й того, аби вона зробила багато задля їх вияснення, — і таким чином, на некористь як української, так і решти російської суспільности, ми не знаємо тих різнородних типів і типічних рисів, яких повне жите як народу на Україні, так і иньших елементів, звязаних із ним, як напр. переважно дрібного панства та духовенства на Україні лівобережній, народнього купецтва по містах і місточках Харківщини та Новоросії, шляхти й Жидів у південно-західній країні й т. н. І се в такий живий час, коли селянська реформа, земство, новий суд, польське повстанє з „обрусенієм“ так заворушили жите суспільности й народу, викликали таку різнородність трагічних і комічних становищ, особливо в країні з такою різнородністю людности й інтересів, як південно-західна країна, — тим часом як жите верстов, що чинять

¹⁾ Після того, як ми написали ці рядки про д. Нечуя, нам удалося пізнати два нові його нариси, надруковані у »Правді« за 1873 р., і ті нариси кажуть нам дуже бояти ся за літературну будучину автора. Перший, під заголовком »Новий чоловік«, се відривок із, як говорить ся в примітці редакції, скінченого вже романа »Чорні Хмари«, а другий — то »Казка«. Новий чоловік д. Нечуя, на лихо — зовсім старий, бо говорить, правда, народолюбні фрази, а робить лише те, що одягас ся в досить дорогу одежу в народньому стилі, та їсть вишні і залиняє ся до дівчат. У »Казці«-ж д. Нечуй ханас ся за дуже балетний спосіб, кажучи своєму героєви, лодманови на Дніпрових порогах, утонуту й бачити під водою зачаровану Січ, — опісля появити ся знов на світ у товаристві підводної дівчини й т. н. Що до тенденції, то ся казка — найсамовільніша ідеалізація старої України, — і взагалі найкрасні місця тої казки не виявляють нічого нового після Шевченка — ані що до ідей, ані що до образів.

натуральне поле української белетристики, у Великій Росії все ж таки аналізує ся, відносно, не погано, нашими белетристами кінця 40-х років, — хоч зрештою зовсім сильний талант, що малює життя великоруського народу, ми маємо лиш один, — в Островському.

Сказане про мізерію більшої частини новітньої української белетристики ще більше можна прикласти до українського віршоробства, що навіть остатніми роками чимало вродило брошурок і віршів, надрукованих і у нас, і в галицьких часописах. Не можна сказати, аби в сїм матеріалі, відносно не малим що до кількості написаних рядків, не знайшло ся з десять-двацять не поганих віршів, де вдатно передано який-небудь народий переказ або оповідане про факт із старої української історії удільного та козацького побуту, з приличним иноді коментарієм, або видно тепленьке почуте, добрий намір і думку. Такі напр. переспіви народніх переказів і фактів із народньої історії дд. Костомарова та Куліша, особливо першого. Такі переспіви майже завсїгди появляють ся тоді, коли поворот до народу й минулого має ще характер романтичний; старинні тепер переспіви д. Костомарова анальогічні, коли хочете, баладам на руські сюжети Жуковського і Пушкіна та польським — Міцкевича, з тою ріжницею, що д. Костомаров не вигадував сюжетів, а брав по-просту народні; тепер, зрештою, коли народні перекази та історії стали предметом наукового оброблення, подібні поетичні вправи стали майже непотрібні, як вигадувані в наш час декотрими поетами Великорусами биліни й балади *à la russe*, і можуть бути вживані з деякою користю хіба в педагогічних хрестоматиях, на рівні з декотрими віршами дд. Майкова, гр. Ол. Толстого й т. и. Добрі почутя висловлені в декотрих віршах д. Кониського, з яких те-ж деякі могли би бути не без користі читані дітьми, як читають ся ними ріжні описові вірші російських поетів (ранок, вечір, ніч, зима і т. и.). Вдатні вірші подибуємо з менше друкованих у д. Руданського й ин. Та все те разом таке мірне, таке нечисленне, таке розтягнене, мало оригінальне, що навіть, не прикладаючи в усїй острості Горациєві правила задля поетичних творів: *si paulum a summo decedit, — vergit ad immum*, не можна, властиво кажучи, зачислити сї віршові вправи українських поетів, після Шевченка й до поезії; кажучи коротко, бачить ся, що майже всі українські віршованя добрих двох дванацяток авторів, за остатніх 30 років, то погані вірші Шевченка. Беручи ся за такі віршованя, наперед знаєш, що здибаєш ся тут. — окрім нивми,

про яку див. висше, — з чужиною, долею, сиротою, волею, і слава Богу ще, коли з чорнобривою дівчиною, бо коли лише не наскочиш і тут на „долю“ та „сироту“, що дуже імовірно („нива“, повторяємо, немінуча, бо на сій ниві буде поет „сіяти“ і з дівчиною, перше поплакавши, чому „Бог їм долі не дав“), то мати-меш діло з чимось середнім між народньою любовною піснею та віршем Фета, себто з сюжетом, хоч і не Бог зна якої ціни, а все-ж таки не без приємности, особливо задля молодого читача. Вже про „сироту“ доконче співають усі українські письменники, — на що можна сказати, що сирітство, звісно, річ сумна; але, по перше, немінуча, а по друге, коли двацять і пять поетів у сотні віршовань не скажуть нічого про сирітство, окрім: „я сирота або він сирота“ майже без усяких подробиць становища й почуття, котрі єдино й надають вірші характер поетичного твору, а не лише конспекту, то мимохіть згадаєш за того старого козака в „Вія“, який упивши ся, плакав, що він сирота, — і замість спочуття нещасливого становищу ближнього, котре поет може й бачив, або в котрому може й був, — коли не зівнеш, то засьмієш ся. З другого боку ми зовсім розуміємо, що Українцєви жити в якімось С.-Петербурзі місяця листопада й не мати вареників, наливки й т. и. українських ласощів дуже сумно, а коли він опиить ся на дальшій півночі, з причин незалежних від нього, то ми всею душею готові спочувати авторови віршовань про сум розлуки з батьківщиною, — та все таки не назвемо поетичним твором розведене водою на скілька строф фрази: „я на чужині, а моє серце на Україні“. Що до „долі“, то, надіємо ся, читач порозуміє наш рішучий відхил від критики сього сюжета віршових вправ: чи такі тепер часи, аби про „долю“ говорити инакше, ніж у розвідках про мітольоґію? Ще менше яло ся в наші часи займати публіку в віршах мітольоґічною символікою, як напр. садженєм „барвінку“, шуканєм руті, сїянєм піску на камени й т. и., називанєм сучасників „характерниками“ й т. и., як се роблять дд. Кониський, Глібів, Куліш і ин. Сюжет „волі“, яким займають ся уже сміливійші українські віршороби, очевидячки, обіцює більше і через те видає ся принаднійшим. Але задля того, аби сей сюжет став справді інтересним у наші тяжкі часи, треба, аби було вияснено, про яку волю говорить автор, бо тепер дуже вже ріжні люди про волю балакають. Але як почати розвивати подрібно, що треба розуміти під іменем „волі“, то, бачу, треба буде чогось мов би трактат Мілля,

а не віршів. Українські поети зрештою майже завжди, коли згадують про волю, догадують ся додати „предківська“ воля або „козацька“, при чому зараз же згадують і „предківську славу“. Не вадить завважити, що Шевченко, як чоловік із дійсно геніяльним почутєм, справді часто звертав ся до зображень краси й величності картин старого козацького життя; але, по перше, Шевченко рисував у своїх віршах дійсно картини, на яких бачиш рух: тут дійсно чуєш і раду з бунчуками та булавами, і море з летючими по ньому байдаками, словом — старе життя, тим часом як у його наслідувачів бачиш саму номенклатуру; а головно — Шевченко проникав і в суть старого життя і майже завжди вірно оцінював його значіння задля теперішнього. Шевченко увесь переносив ся духом у старо-козацькі походи на Турків, повстання проти Поляків, бо тоді то було діло народнє, потрібне; коли порив до волі та діяльності виразив ся в формі нападу на Синоп або Стамбул, у формі Тарасової ночі або Уманської різні, то через те, що в тім Синопі сиділи в казематах українські бранці, через те, що тоді инакше не міг виразити ся порив до діяльності та волі. Коли Шевченкови гидкий був вид сучасної України, персоніфікований слячим і „повитим Жидами“ Чигирином, або обкиданим гноєм „переславським замчищем“, коли він, відвертаючи ся від сеї гидоти сну, рабства, пустки, відзиває ся: „Було колись в Україні ревіли гармати“ і „танцювало й лихо!“ — то не через те, аби йому так миле було ревіне гармат само про себе, а лише через те, що то все-ж таки було життя. А верни Шевченкови „предківське життя“ та „козацьку волю“ всю в наш час, він би сам від неї відвернув ся. Бодай він у своїх Гамлетівських думках, вставлених поміж кроваві картини в „Гайдамаках“, не бачить правди й ідеала в самій розправі предків своїх із ворогами, як і в ділах самих ворогів, а в своїм замітнім „Посланію до земляків“ називає гетьманів „варшавським сьмітєм“.¹⁾

¹⁾ Признаємо ся, зрештою, що таке резюме »вільних« відносин Шевченка до української старини ми робимо лише на підставі красивих його пес і найнепергічнійших тирад, — але що у Шевченка є риси й менше вільних відносин до своєї країни та її минулого. Талан і пам'ять про власне рабство давали Шевченкови широку мірку задля оцінки різних, очевидячки, симпатичних і ліберальних появ і напрямів у минулому й теперішньому, та неповнота скусного виховання і взагалі просвіти, та й »впливи часу« збивали й його; ось чому

На жаль, погані наслідувачі Шевченка зовсім не так ясно висловляють, що треба розуміти під вітханєм за „предківською славою“ та за „козацькою волею“, так що при всьому лібералізмі декого з них, вони ціляють дуже недалеко від Загоскина з його Киршею та паном Копичинським, а дехто, надій ся, може скінчити поетичну кар'єру такими віршами, які писали в часи східної війни Гулак-Артемівський та Аскоченський, що так же згадували й Синоп і предків ізза Абдул-Меджіда та фельдмаршала Паскевича. Виспівуванє про чорноморських атаманів, апотеоза, слідом за Шевченковим описом убитя синів Гонтою, подвигів такого канібальського патріотизму, як жертвованє доньки Єфаєм; се вихід на дуже небезпечну похилену площину, що відводить далеко на бік від гуманних ідей, котрі одні й можуть бути прогресивною опорою патріотизмови.

Велика спокуса української лірики на названі теми — певність у тому, що поети влучають на народні мотиви, себто на мотиви народньої поезії. На се треба завважити, що коли поезія скусна буде лише передавати мотиви народньої та особливо ще не буде відходити від народнього світогляду, — як се буває напр. із темою про „долю“, то тоді повстає питанє, до чого-ж і сама скуска поезія, котру в такім разі дуже нарочно заступити христоматією з народньої поезії. Та річ у тім, що українська народня поезія — взагалі одна з найвиднійших словесностей такого роду своєю поетичною силою, себто силою психологічної аналізи, — безконечно висша від писань українських поетів (окрім Шевченка) власне тим, що вона не вдоволяє ся самим голим повторюванєм теми, але розвиває її зі значними для народньої поезії подробицями, та окрім того з'ображує сі чи інші теми тому, що

у Шевченка видно часом відносини до життя й способи рисовани тай оцінки теперішнього й минулого, нагадуючі й російських і польських романтиків, і навіть у найенергічнішому протесті проти неправд сучасности, в його »Послانیю до земляків«, видно вплив ідей московських і виленько-варшавських стародумів, ворогів »мудрих Німців« і невірного »Заходу«, які проповідували, що правду можна пізнати лише любовю до своєї землі та її старини; і коли вінком подібної філософії не появил ся у Шевченка той квієстичний або заскорузлий світогляд, який заів Гоголя і загвоздив розуми багатьох польських письменників, то се вийшло лише власне завдяки тому червакови, що нагадував Шевченкови про неволю його молодости та його близьких, і казав йому ідеалізувати й свою стару Україну головно за її пориви до загальної волі.

вони ставлять ся житєм, а иноді рїшає піднимані народнім житєм питання зовсім вірно; коли-ж ні, то бодай ставить їх зовсім ясно. Причина сьому та, що незвісні складачі народніх українських пісень були люди дуже талановиті, а головно, що складали їх і змїняли протягом довгого часу люди, котрі самі переживали становища, що чинять теми пісень.

Так — коли навіть полишити на боці богату любовну лірику, — напр. пісні про сирітство зложені очевидячки такими сиротами, котрим прийшло ся терпіти ізза сирітства, бурлаками, найжитами, і через те такі пісні не вдоволяють ся заявою, що „ось, мовляв, я сирота“, але представляють і короткі нариси обставити життя того сирітства, еґоїзму господарів і т. и. (напр. у звисній пісні: „Та нема в сьвітї так пікому, як бурлаці молодому“). Коли народня пісня питає ся, де моя доля, то вона зразу передає або натякає на реальні причини, чому співак уважає свою долю нещасною: се — або бідність, або батьки, що розладили задумане молодою парою подружжє, або рантова смерть милого, або невільна служба, що заманила чоловіка на чужину, і коли народні співаки не все змогли дібрати ся до корінної причини їх горя і закінчували словами: „така моя доля!“, то вони бодай розуміли ясно найближшу причину свого горя, через що пісня їх і не має розлізлого характеру. Коли напр. у пісні „Про правду й неправду“ народні співаки не рїшили питання: через що тріумфує неправда? — то за те бодай досить релєфно виставили форми тріумфу неправди та кривди, які терпить правда. Коли українська народня пісня висловляє невдоволене теперішнім і згадує в жалем минуле, то вона просто й показує довідну причину такого невдоволення. „Батькам добре було жити“, каже одна пісня, „а синам досталось панщину робити“, і після сих слів зовсім ясний запит до вірла: „чи не бачив він, де сховала ся батьківська доля?“ Або коли сокіл плаче в пісні „на свою бідну голову“, — що „Де були ліси, — то тепер панські, де очерета, — государські“ й т. и., то тут очевидячки нема й тїни лише пташиного „кигиканя“, яке бачимо у тих поетів, що взяли з народньої поезії лиш епічні способи без змісту. Задля того аби зложити вірші, подібні українським народнім пісням, очевидячки, мало, маючи сяку-таку здатність до версифікації, бути або в маніловськїм або в сердитім настрою духа, і сїсти тай заспівати про дівчину та розлуку, або иноді, маючи панщинного льокая, питати ся якогось козака: „Що робити з серцем, як воно

заплаче“, та згадувати про козацьку волю або, нічогосінько не роблячи задля діла й народу, кликати земляків „сіяти правду на ниві“ та втішати їх, що сімя правди не всхне,* але зійде, і т. и. Задля того треба, маючи рівний з народніми співаками талан, пережити всі теми народньої поезії, що неможливо і що кінець-кінців дасть лише дуплікати народньої поезії, себто непотрібні повтора. Значить, очевидно, що задля того, аби бути дійсно вартим читання поетом на Україні, треба бути, по перше, сильним родиним талантом і окрім того мати ширший світогляд, ані-ж нарід, мати острійшу психологічну аналізу та вміти досконало володіти мовою й віршовою формою, бо ся остатня доведена в богатях народніх піснях до чудової досконалости. Ми навіть думаємо, що напр. любовна лірика української народньої поезії майже вичерпує свій сюжет. Що-ж до передавання иньших житєвих становищ, зачеплюваних народньою українською поезією, то як вона визначає ся своїм аналітичним соціальним характером, то задля того, аби сказати більше від народньої пісні про жите родинне, про суспільні неправди й т. и., ледви чи не треба буде полишити форму віршову й особливо ліричну, бо в ній більше сказати, в порівнаню з тим, що вже є в народній пісні, можна лише суб'єктивно, по-ораторськи, а не об'єктивно-поетично. До того-ж суб'єктивно-ораторське розробленє тем української поезії та історії либонь чи не вичерпанє Шевченком.

Після всього сказаного нами ми, звісно, увільнимо читача від спеціального розбору нових появ української музи дд. Подушки та Павлися, Носенка й т. и., хоч той розбір дав би нам нагоду зачепити одно загальне питанє, а то питанє про лірку в народньому смаку, інтересне не лиш Українцям, але й Великорусам. Властиво кажучи, ті недостачі, на підставі яких ми дозволили собі так різко поставити ся до українських віршоробів, можна вказати й у Великорусів і взагалі у російських поетів, коли вони хочуть іти під лад народности. Лише звичайно у тих поетів побіч иньших віршів, лїпше видержаних, як тих, у яких автори не хотїли ні підощо підмощувати ся, оті роблено-народні вірші гублять ся і критики основуєть свої присуди про тих письменників, полишаючи на боці подібні річи. Але не треба думати, що тотя псевдонародня та народницька лірика великоруських поетів не робить зовсім вражіня на суспільність: є сфери житя, де вона дуже ширить ся і є такі, де вона майже переважає. Ми говоримо про

школу, книжки задля котрої напихають сею народничаючою літературою, особливо про школу народню. А той матеріал, яким хочуть виховати нарід і молодіж усіх частин Росії, так само мало цінний що до скуности, як і українська лірика, а своїми ідеями, напр. шовінізмом, далеко нижшій від найвідсталійших творів вихвалювачів української старини та не має й тіни тих усе-ж таки людських ідей, які ізза безперечно людських боків української старини й життя висловляють ся, хоч і в невмілій формі, українськими ліриками.

А в тім, ми можемо назвати одну роботу новішого українського віршоробства, про яку треба сказати більше позитивного, ніж негативного. Се — „Байки“ д. Глібова. Байки належать до роду літератури, що вже віджив свій вік. Тепер байки пишуть хіба лише в літературах, що пробивають собі дорогу, на яких можна бачити незвичайно цікавий закон, як нові літератури повторяють форми й способи, вже покинені літературами скріпченими; так напр. 1871 р. вийшла провансальська перерібка Ляфонтена. Тепер у великих європейських літературах переважна артистична форма повість і роман, яко найнаручнійші задля всестороннього мальованя побуту і за одним заходом задля заведеня й викладу тенденцій автора, як би вони у нього були, — ось чому байки — рамка занадто вузька задля представлення і занадто наївно-алегорична задля виведеня тенденції. Остатня проба приспособити байку до пропаганди сучасних ідей, зроблена Ляшамбоді, не мала великого успіху через занадто вже велику мертвоту і натягненість алегорій. У нас на ілюстрації, зроблені до Крилова д. Трутовським, дивлять ся з великою цікавістю, бо вони кладуть попросту людей і при тому в сучасних становищах, на місце Крилівських звіврів і натяків на людей; але як би хто схотів підновити в такому роді байки Крилова, тому можна би сказати, що ліпше би він попросту напхав нариси сучасного побуту в формі повісти, а не в формі алегоричної байки. Таку пораду хоче ся дати иноді й д. Глібову, коли в кінці байки йому особливо вдає ся паралеля з сучасним людським житєм, як напр. у байці „Мірошник“. Дуже часто певні байкові способи, як напр. утоплене шуки у воді, збір звіврів різних пород, надане звіврям таких поступків і намірів, як напр. замисл підпалити море, чомусь-то надаваний власне синиці й т. и., видають ся тепер уже дуже наївними: тепер навіть із дїтьми і в школі байкові способи треба вживати дуже обережно,

бо свого роду раціоналізм і доглядність природознавства появляється тепер і межі дітьми і сильно підкошує хід старій байці. Ось чому треба сказати, що д. Глібов трохи припізнив ся зі своїми байками, поява яких тепер поясняє ся тим, що українська та особливо галицька словесність часто подабає на способи російської словесности 20—30-х років. Але раз признавши байки взагалі літературною формою, — байки д. Глібова можна читати не без уподоби. Більша частина їх написана живою мовою й легким віршом, — а значить, властиво оповіданє в них віддано гарно. Лише в декотрих байках мораль не відповідає оповіданю (напр. „Цікавий“, ч. 7, виходить брехачем; „Свиня на панському дворі“, ч. 10, навмисною язикатою; в байки про „Бурю“, ч. 43, не виходить мораль: любіть правду). Народности української в байках д. Глібова менше, ніж у Крилова великоруської, та за те у нього майже нема й тої відсталої моралі, того воркітливого консерватизму та квієтизму, який часто бачимо у Крилова. Такий характер має у д. Глібова хиба байка про „Дерево“ та окремі вирази, вибрики про „теперішнього світу“ (ч. 28), де д. Глібов хотів, бачить ся, заговорити по народньому, або безцільне жартованє, — здає ся, задля того самого, — жартованє, що ось тепер без коний їздять, то чого доброго і на місяци земство заведуть (ч. 42). Бажанє народничати каже д. Глібову вживати такі терміни, котрі були колись народніми, а тепер уже забуті, — напр. комісар. Іноді, напр у байці „Охрімова свита“ („Тришкинъ кафтанъ“): з усіх заходів д. Глібова понародовити, поукраїнити сюжет, не виходить нічого-сінько: лише байка вийшла довша та туманнійша від Крилівської; властиво й мудрувати було нічого, бо Крилівський „Тришка“ зовсім не в українському характері. Не більше вдатними можна вважати й заходи д. Глібова надати український характер і взагалі мало симпатичній через свою консервативну ворожню до подорожий та еміграції байці „Бжолла та мухи“. Тай взагалі рідко де в байках д. Глібова бачиш Українців і український побут і розум, показаних так живо, як показані Великоруси у Крилова, так що яко картинки народнього побуту байки д. Глібова не мають більшого значія. Але в своїому роді, яко байки, себто яко певного роду алегоричні оповіданя, байки д. Глібова дуже не погані й можуть бути дуже корисні там, де тепер байки мають іще своє значіне, себто в народньому та дїточому читаню. Без усякого сумніву в народніх школах України байки д. Глібова могли би з повним успі-

хом стати на місце байок Крилова, котрі власне тим і геніяльні, що народні, а власне через те й не загально-руські, але великоруські, і чим ліпші задля шкіл у Великій Русі, тим менше придатні на Україні...

Читач бачить, надіємо ся, з нашого критичного нарису, що хоч українські белетристи та віршарі пишуть свої твори й мовою вживаною в одній провінції Росії, що хоч нові люди у тих белетристів та поетів з малою виїмкою показують слабій природний талант, або мало розвитий, а способами творива і часто формами ідей показують добру відсталість від сучасних домагань від літератури, — але про те українська белетристика й поезія варта уваги нашої суспільности, бо вона зачіпає ті самі важні питання нашого життя, що й сучасна література, і навіть, при всіх своїх хибах, у декотрих із тих питань висловляє ся досить оригінально. Окрім того навіть і в найслабших своїх боках українська белетристика та поезія майже завсїгди має собі аналогію і в літературних творах і школах північно-руських, які в усякім разі мають подекуди практичну силу, як напр. так називане славянофільство, русофільство та великорусофільство. Що до слабих боків української поезії та белетристики ми мусимо сказати ще одно. Ми так остро судили сю белетристику та поезію лише через те, що прикладали до них домагання критики європейсько-руської, а як би ми приклали до неї домагання критики славянської, то наш присуд мусів би бути значно змінений. Хоч як гидкі нам панслярівістичні тенденції того сорту, які висловляють ся у нас звичайно, та мрії про гегемонію Росії в Славянстві, що розвивають ся на підставі шовінізму, — але не можна не признати, що остру скусну критику, ту, якої основи можна вивести з творів найліпших белетристів останніх десятиліть, як Діккенс, Теккерей, Ж. Занд, Шпільгаген, тепер із усіх славянських може видержати лише література російська та великоруська (в тім значіню, яке ми дали вище сим термінам) і виключно в творах того роду, в котрих як найменше всяких панслярівістичних, шовіністичних і т. и. тенденцій, і котрі найменше й зв'язні у русофілів усіх країв, хоч вони й російські переважно. Се — твори, в яких автори, не йдучи ні за якими спеціальними російськими або славянськими ідеями, мали на оці зобразити певне психологічне становище, або показати психоло-

гічне або соціальне питання, як воно виразилося в російській дійсності. А російськими вони вийшли неминуче через те, що автори були Росіяни та зображали російську дійсність. Називати подібні твори нам нема чого, бо прийшло би ся назвати все ліпше в російській поезії та белетристиці від Пушкіна до Островського. І коли нам чим-небудь треба гордити ся яко продуктом національної духової праці й талану, коли що небудь можна у нас показати й нашим „славянським братам“, то власне такі твори. Але доктринери нашого націоналізму та славянїзму висувують на перший плян власне тенденційну мертвечину, — і досягають того, що й у „славянських братів“ із Пушкіна знають яку-небудь „Бородинську годовщину“, але майже не знають „Евгенія Овїгина“, майже зовсім не мають понятя про Гоголя. Навпаки, кожного разу, коли наші автори йшли за навмисними національними цілями, з під пера їх виходила або мертвечина, починаючи одами Державина та Жуковського, казками та піснями *à la russe* у 20—30 роках, аж до віршів і драм Хомякова, Полевого й и., аж до банальних театральних штук на тему, як „русскій человекъ добро помнитъ“ і т. и. Або-ж коли за такими тенденціями подавав ся на час навіть талан, то сї тенденції стояли як із боку пригарок, як напр. „боротьба з Заходом“ у декотрих пьесах Островського або вибрики проти космополїтизму в „Рудині“, „Дворянському гнізді“ й т. и. Нам бачить ся навіть, що подібно тому, як здоровому чоловікови не прийде в голову бажанє доконче бути самим собою або влазити в свою власну шкуру, яко чоловікови дійсного діла, думки й науки не прийде в голову робити не діло взагалі, думку й науку, але доконче діло в своїому дусі, думку й науку свою, приватну, — так і правдивий талан ніколи надовго не запалить ся до вузьких цілей та ідей, але доконче йде за широкою, загальною, психологічною, соціальною, скусною або науковою завдачею або й ідеєю; а оригінальність особиста та національна сама собою відібе ся і в матеріалі його праці і в характері її виконаня. Але не може бути сумніву, що таке стеженє широких загальнолюдських задач у науці, скусстві та суспільній діяльності можливе з повним успіхом лише там, де національність спокійна за своє істнованє, як у нас, особливо в Великоросії, — і де через те і всякі турботи про те, аби бути доконче національним, являють ся наслідком або манїловського ідеалїзованя або реакції та шовінізму, який ніколи не може заволодіти найдіяльнїйшими силами й таланами в літературі.

У наших же слабих чисельно західних суплементів боротьба за національність, у її звязи з політичними хитаннями та крутійствами, в доконечність доказувати право на національне існування, обороняти свою народність від обмов і понижень, — доводить до такої тенденційности, до такої дрібноти ідей і змагань, яка не сприяє вибороти широких доріг духової праці і, думаємо, навіть помагає здрібненню талантів. Вічний острах за свою національність убиває духа критики, розвиває неприхильність до загальнолюдських змагань, які здають ся не одному немов би зрадницькими, і в ім'я яких дійсно партії, що належать до національностей сильніших, дозволяють собі виправдувати свій нагвіт над слабшими та більше відсталими. А тим часом здавало би ся власне, що патріотична справа оборони народности лише тоді й може бути міцна, коли вона сходиться зі справою загальнолюдського поступу культурного та соціального, і що її розробленню й заведенню її ідей у маси свого народу та з'ображенню життя тих мас із погляду, що виходить із тих ідей, і повинні би посвятити свої сили патріотичні партії слабших народностей. Але на жаль така робота без порівняння трудніша, коли говорити лише про трудність, аніж ідеалізація та самохвальство, або наївне повторюванє наївних тем середньовічної та народньої поезії. Ось чою у наших західних братів доси не здають ся чудними драми, вірші та повісти з сюжетами з часів Кракуса, Любуші, Ярослава Осьмомисла, новелі, в яких доконче проста чеська діва засоромляє німецьких культуртрегерів, Сербин уквітчаний доконче всякими можливими чеснотами (звісно, воєнними), а Турчин доконче — недолюдок і т. и., — новелі та драми, де багато, багато коли є етнографічна вірність в описах і передана фабула якої-небудь історичної події або легенди, або висловлено більше або менше горяче патріотичне почутє. Такі твори що до своєї скусної вартости можна покласти побіч наших небіжчиків Синав і Вадимів, Параш-Сибірачок, Ямщиків і т. и., котрих воскресити старають ся тепер романісти в роді Кельсьєва, драматурги в роді дд. Аверкієва та Чаєва; такі твори, правда, висувають ся із Лєти кожного разу, коли ми бажаємо зладудати „народні спектаклі“, але серіозно ніхто не вважає у нас сї ричи за дійсну російську літературу.

Подібна тенденційність у русько-українських письменників остатнього часу виходить між иньшим через недосить вияснені в Росії понятя про значінє української народности в ході росій-

ської культури в минулому й теперішньому. Чи не вона причина, чому новітні твори українських письменників і найменше відбили на собі вплив скусного перевороту, зробленого Українцем же Го-голем, який очевидячки виплеканий українською народньою поезією й на кождім кроці навіть у з'ображеню чужого Україні життя лишає ся цілковитим представителем українського генія. Українська (штучна)¹⁾ поезія та белетристика, хоч звісно й іде за ходом розвою всеї російської суспільности, але формами та скусними способами швидше подібна творам західно-славянських літератів, ніж російських, на очевидну свою шкоду містячи в собі і тенденційність та манеру часу „Пѣвца въ станѣ русскихъ воиновъ“ та „Свѣтланы“ і віршів та повістей найнаївніших відтінків російського радикалізму. За сю старомодність і невмілість своїх писань молода українська белетристика та віршоробство карає ся повною неввагою до неї суспільности. Чи не характерно справді те, що українські губернії займають, після столиць, перше місце що до кількості вживаного ними літературного товару, — як се видно з рахунку в календарі д. Суворина та з відомостей про число передплатників по губерніям, опублікованих свого часу „Современникомъ“ та „Экономическимъ Указателемъ“, а тепер „Вѣстникомъ Европы“ та „Сиб. Вѣдомостями“? А тим часом твори місцевої лірики та белетристики, не вважаючи на пікчемне число екземплярів, у яких друкують ся, зсипають ся у книгарів та дістають ся на решті в такі закамарки, в яких не вирвати їх і найпалкійшому бібліофілови. Швидший розхід творів Шевченка та перших оповідань М. Вовчка, увага, яку до них показувала критика та публіка в цілій Росії, доказує, що коли українські літерати наускають на теми й порядок ідей, що відповідає житєвим інтересам суспільности, то їм нічого жалувати ся на байдужність як місцевої, так і великоруської публіки. Відсталість же та мертвечина новітних писань українських белетристів і поетів, їх скуна плодючість, неясність ідей — ось головна причина, чому й місцева публіка, коли й читає иноді ті писаня, то майже завсїгда похитуючи головою, — а сї прикмети, вкупі з усе більше змагаючим ся впливом українських земляків від роботи в столичній літературі, се й є причина, чому й ся остатня дивить ся на всяке оброблене україн-

¹⁾ Слово „штучна“ вставлено нами; воно потрібне, аби хто не подумав, що в сїм реченю говорить ся про нар. укр. поезію. — *Рсд.*

ських тем яко на щось дуже вже спеціальне та провінціяльне, забуваючи хоч те, що добру дозу її читачів чинить публіка українських губерній. Таким чином народне життя України, колись осередка руської цивілізації та лицеві, європейської сторони Росії, лишає ся майже без оброблення, і прикмети народнього українського характеру та плоди давнійшої цивілізації народу, що все рвав ся до волі й ніколи не переривав зносин із народами західними, — не лише що лишають ся без користі задля повноти руської культури, але й розкладають ся, як усе застояле та не освіжуване духом критики; а виводи та суди про руський нарід, що повстають у літературі та суспільности по обсерваціям лише над одною північною половиною Росії, засуджені на неминучу односторонність, шкідливу часто й практично.

З російського переклав М. П.

Рудольф Вірхов — громадський діяч.

з поводу його смерти подав

Сергій Павленю.

III.

Не час і не місце розповідати тут про те, що думав Вірхов про антропологию як науку, але-ж він мав її за науку соціальну, і щоб знати, на скільки його розправи й досліди по антропології можуть характеризувати його як громадського діяча, доволі пригадати слова самого Вірхова: „Державний діяч — се практичний антрополог“.

Згадавши про антропологию, не можна обминути археології. Вірхов багато працював і по доісторичній археології. Дуже цікаві його розправи про „пальові будівлі“, про розкопки Трої, в яких він брав безпосередню участь на місці їх, і иньші.

Незадовго перед своєю смертю він казав своїм друзям: „Я доти не втомлюся працювати, доки стане моєї сили. Але не знаю, чи доведеться мені скінчити дещо, розпочате ще за молодих літ.“

Вірхов казав про свої етюди по історії медицини та про свої невикінчені й задумані праці по археології й антропології. На першу чергу він становив собі оброблення колекцій в доісторичної археології Закавказзя й Малої Азії, зібраних на останні 10 років Леманом та В. Бельком. Він тільки розпочав сю роботу дослідом про одну бляху з череса, вироблену ще 2.000 літ до Р. Хр. Почав він студіювати й над торішніми здобутками в Вірменії (археолога Белька).

Вірхов був почесним президентом німецького археологічного товариства для наукового дослідю Анатолії.

В 1859 році випало й так, що Вірхова навіть запросили перенести свою наукову й громадську діяльність за кордон. В Норвегії ще в давніх лавен звилася собі гніздо страшна проказа і розвинулась до того, що уряд не знав уже ніяких способів допомогти нещасному народови. В сі часи слава про Вірхова як ученого й громадського діяча була вже о стільки великою, що державний уряд Норвегії обернув ся до його і запросив об'їздити Норвегію, зробити потрібні дослідю і зарадити сьому страшному народньому лихови. Об'їздивши Норвегію і зробивши незвичайно цікаві дослідю про проказу, Вірхов подав норвежському урядови поради як лікарські, так і громадянські.

Кожде хоч трохи значне суспільне явище знаходило в душі Вірхова відгук і увагу. Володіючи талановитим і незвичайно творчим пером, він часто обдаровував суспільство своїми незліченими дослідюми, розвідками й иньшими розправами. З під його пера вийшла така сила наукових, публіцистичних та популярних праць, що годі було б перелічити їх у невеликому начеркові. Чи їде він робити дослідю про голод, кретинство, епідемію, проказу, холеру й иньше людське лихо; чи видає або редагує журнал або часопись; чи друкує розправу на тему дня — кожен раз він своїми працями й виданнями захоплював суспільство і втягав його в інтерес своїх дослідю і спостережень, примушував громадянський пульс бити ся дужче і знаходив співчуття і відгук, бо палкі, повні кохання до людей і довідно обставлені статі, справоздання, відчити й иньші праці не могли не вразити суспільство і лишити ся без впливу на його.

Певний друг людськості, ворог війни і всякого насильства, він одначе в своїй діяльності проводив глибоку межу між академічними суперечками й дійсністю. До Бісмарка як до заступника реакції й насильства Вірхов завше став з великою неприязню. І всяка завойовна політика не припадала йому до серця, була йому не по душі. Але-ж як настала „травматична епідемія“, Вірхов уже нікого й нічого не бачив і не знав окрім слабих, поранених та покалічених на війні.

Вірхов цілком був проти прилучення Шлезвіг-Гольштайна і війни з Австрією. А як тільки в 1866 році Бісмарк примусив Прусію воювати з Австрією, він, коли війна стала фактом, зараз

же, того-ж дня, зорганізував „Берлінське товариство помочи німецьким арміям на війні“, втяг у се товариство людей ріжних поглядів, партій і напрямків, зібрав відповідні кошти, устроїв летючі лазарети і помчав ся з ними на війну. Військові санітарні справи тоді були занадто кепськими і отся доброхітна поміч робила на війні трохи не все лікарське діло. Вірхов прийняв ся за сю справу і виконав її тільки з щирого серця та з свого великого кохання до людськості. Не можна ще не завважити того факту, що подавав він допомоги всім чисто, кому треба було, не розбираючи — свій то, чи з ворожого табору.

Настав 1870 рік. Бісмарк хитрою і зрадливою плутаниною з Наполеоном III заварив війну Прусії з Францією. Знову, як тільки рознесла ся вістка про сю війну, Вірхов знаючи, як зле стоїть лікарська й санітарна справа в німецьким війську, зараз же взяв ся за поміч і виявив ще більш інтензивну діяльність. Тут він звернув увагу на те, що хорих і поранених жовнірів возять у страшенно запаскужених і забруднених вагонах, де й здоровий чоловік ставав хорим, а їхати пораненому часто було навіть неможливо: при поїзді не було ні постелі, ні приладів, ні лікаря, ні санітара. „Берлінське товариство помочи“, засноване Вірховом, знову заворушило ся, розбужене своїм головою, невспучим професором, і тут швидко на приватні кошти Вірхов зорганізував величезний санітарно-військовий поїзд, обставлений відповідно всім науковим умовам. Вірхов зараз же сам вирудив ся з сим поїздом на війну і заїхав за пораненими на французькі землі, тоді вже забрані пруськими військами. Тут йому довело ся перше всього помагати хорим на тиф та дізентерію і самому об'їздити за раненими не тільки всі лазарети, а і всі ті місця, де стояло військо. Після вилазки Базена з Меца була така сила поранених та покалічених людей, що поїзд Вірхова став битком набитий. Слабих було стілько, що Вірхов ледви міг в ранку до 12^{1/2} годин ночі обійти всіх. Невтомний професор і його співробітники вибивали ся з сил, а не кидали праці. Тоді Вірхову довело ся 8 ночий проспати на привязанім до стелі вагона полотенці, але-ж 13 жовтня він своїх хорих привіз у Берлін. Тут були люди всяких націй, а найбільше Французи та Німці, бо Вірхов, беручи в свій санітарний поїзд, дивив ся тільки на те, чи треба людині подати поміч. Для його не було своїх і ворогів, а були тільки люди, що потребували помочи лікаря

Таке величезне діло повинно було мати богацько працівників. Вірхов умів розбуркати в кождім почуття гуманности й громадянства і тим таких людей у його було доволі.

Тут не можна не завважити двох фактів, дуже цікавих, а разом і характеристичних для Вірхова. В 1859 році на війні, в битві під м. Сольферіно біля Мантуї на р. Мінціо, сардинське та французьке війська розбили страшенно австрійську армію. Анрі Дюнан, що був свідком сього бою і того, скільки довелось терпіти раненим та покаліченим, покинутим де впали в бою без усякої помочи, і як сі нещасні мучили ся й ковали, написав і видав свої „Спомини про Сольферіно“, в яких описав усе, що бачив. Всі, хто читав сі „Спомини“, були страшенно вражені тяжкими картинами та неперикрашеною правдою, і в суспільстві по державах зачав ся рух, як би впорядкувати ся, щоб поранені завше мали на війні поміч. Самого Дюнана те, що йому довело ся бачити під Сольферіно, так уразило, що він поставив метою свого життя пропаганду ідеї організації міжнародньої помочи пораненим і слабим на війні. Ся геніяльна й без краю гуманна ідея припала всім до серця і незабаром, в 1864 році, на Женевській конвенції вперше по державах була встановлена організація „Червоного Хреста“, для помочи на війні неутрально, всім чисто, пораненим і хорим.

Вірхов перший зреалізував велику ідею Анрі Дюнана, тільки на свій лад. І от як у 1897 році в Москві відбував ся XII міжнародній лікарський конгрес і розвязували питання, кому присудити премію за услуги людськості, то всі в одну думку подивили ся на Вірхова, бо кожен думав, що сю премію заслужив найбільше Вірхов. Але-ж знаменитий професор ніби догадав ся, про що думали члени конгреса і зараз же попередив їх заявою, що ту премію заслужив Анрі Дюнан. „Міжнародній лікарський конгрес повинен ушанувати премією основателя міжнародньої помочи раненим!“ Вірхова послухали і премію присудили Анрі Дюнану.

Служба людськості, правді й науці у Вірхова стоять завше на першім місці. Енергічний, меткий до праці і невтомний, він не хоче знати спочивку, коли почує про потребу в його помочи, і доти не заспокоїть ся, поки не віддасть усього себе на користь ближнім і науці. Незлічені учені громади оцінили вже сю високу самозрiчливість найгуманнішого з учених і його діяльність, обібравши його своїм почесним членом. В 1856 році льондонська королівська лікарська громада вибрала його в число заграничних своїх

почесних членів, число яких може бути не більше 20; в 1859 році його вибрала своїм членом парижська Академія наук; на сорок Німцям вони обібрали його своїм членом берлінської Академії наук тільки в 1874 році. Щоб довго на сім не спиняти ся, доволі пригадати тільки хоч би той факт, що на сьвято сімдесятилітнього ювілею Вірхова в 1891 році прибуло 94 депутації! Там були заступники зі всього сьвіта — з Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії, а найбільше з федерації Американських Держав.

Велика його заслуга перед громадою ще в тім, що він за-снував публичні популярні відчити, не тільки взагалі для пуб-лики, а ще й спеціальні для робітників. Починаючи в 1866 року він для широкої популяризації наук і всякого знаання видавав до дня своєї смерті серію брошур: „Збірник загально-зрозумілих наукових відчитів“. Зробив він се, аби ширити між усіма кругами суспільства знання, бо „де високо стоїть наука — там високо стоїть і людина“.

Цілком ясно голошена гуманна й громадянська мета діяль-ности — служба людині й людськості.

Замовивши про популярні відчити, для характеристики їх роз-гляньмо хоч один — напр. за 1865 рік — „Про виховання жен-щини“. Думки Вірхова про се не втерали своєї сьвіжости й досі.

„Женщині, каже Вірхов, призначено бути жінкою, матірю й хозяйкою. Але-ж мене питають: невже єдине призначення жен-щини тільки в тім, щоб бути жінкою, матірю? Певна річ, що ні. Богато є таких дівчат, що їм не судилось стати жінками й мате-рями, та все-ж не можна сказати, що їх призначення бути старими дівчатами. Доля людини й її призначення — се дві ріжні речі; при-значення — зробити ся старою дівкою — не має. Навіть і для жінки і для матері вся задача життя не обмежуєть ся тільки тим, щоб бути жінкою й матірю. Богато є таких женщин, що природа облари-вала їх найширшими засобами впливати на судьбу людськості і певно, що женщина гідна присьвятити себе розвязанню і більш широких задач. Нехай кожна сама за себе обміркує й вибирає, що їй до сили і яка діяльність їй відповідає. Суспільство почасті вже ви-значило в собі, а згодом ще виробить, як натуральний результат дальшого розвитку, той ступень індивідуальної свободи, який по-трібен для того, щоб і женщина самодіяльно (selbstthätig) брала участь у розвязанню загальних задач людськості.“

„Коли призначення жінки, як жінки, по законам природи — бути жінкою, матір'ю й хозяйкою, то дівчині в школі до сього й треба наготовляти ся. Звідсіль ясно, що в школі дівчина, окрім загальноосвітніх річей, повинна вчити ся й того, що для неї потрібно при її спеціальнім призначенню — бути гарною жінкою, гарною матір'ю, гарною хозяйкою. Таке завдання становить само життя.

„Тепер настали такі соціальні умови, що вплив батька на дітей становить ся все меншим і меншим, а натомість вплив матери росте і становить ся все більшим. Поділ праці, перенесення робітних центрів геть далеко від домівки, вихідні промисли, державна й громадська служба, що захоплює чоловіка на весь день — все отсе забирає у батька всяку можливість бути вкупі з дітьми такий час, як се водило ся колись. Дома лишаєть ся сама тільки мати. От воно й стало ся з натурального поступу річей коначною потребою, щоб жінка знала стамостійно справити ся з господарством як найкраще. А для сього потрібно відповідне знання.

Двісті років тому — каже Вірхов — шановний Фенелон писав, що жінки треба навчати того, що містить у собі задачу її життя. Їй доведеть ся глядіти за вихованням і здоров'ям дітей до повного їх зросту, за звичайністю й службою домівчан, за господарством, за тим, щоб нічого не йшло марно і т. д. На всі такі речі вона повинна мати відповідне знання, свідомість, бо тут її обов'язок. Але-же і тепер — каже Вірхов — жіночі школи цілком не ведуть до тої мети, щоб виховати дівчину для життя, бо вони не роблять із неї господині, що могла-б свідомо прибрати до своїх рук усе домове господарство. А повинно було-б дівчат виховувати найперше для господи. Ні за одну дівчину, поки вона в тім зрості, що їй треба вчити ся, не можна ручити ся, що вона як дійде своєї достиглости, не піде заміж, а лишить ся на весь свій вік дівкою. Взагалі, навпаки, буває так, що дівчина виходить заміж і їй доводьть ся пнячити дітей, годувати їх, помагати слабим, порядкувати над кухнею, доглядати за господарством і т. н. Коли так, то й виховувати її треба відповідно сьому, щоб вона мала всі відомости потрібні для будучого життя.

„Для виконання правил гігієни потрібно природознавство. Були такі часи, що анатомію й фізіологію мали за науки соромітні для дівчат. Але що натуральне, те не завше буває небезпечним, навіть тоді, коли з'являєть ся в повній наготі; досвід павчив нас, що накриття буває часто куди небезпечнішим.

„Щоб порядкувати кухнею, треба-ж знати, що стравне, а що ні. Поки молода господиня не придбає собі знання, вона робить експерименти над здоров'єм своєї-ж сім'ї і все таки не здобуває розумного знання. О скільки домовий досвід у такій справі непевний, краще всього можна бачити з того, що в щоденнім життю напр. за стравне мають усе те, після чого в животі чи в жолудкові не болить або не ріже, тоді, як справді стравним треба називати тільки те, що добре йде на жолудок — переварюється, себто розпускається і ввходить у кров. Для того-ж щоб судити про ці найпростійші речі, треба принаймні знати, як устроєний жолудок і як він ухитряється переварити їжу й питво, з яких змістових частин складають ся страви й питва і що робить ся з ними змістовими частинами в людськїм організмі, на що вони здали ся, куди придатні й таке иньше. Для всього отсього потрібно знати не тільки дещо з анатомії та фізіології, але й з хемії, ботаїки і багацько иньшого. І се знання повинно бути живим і солідним, щоб господиня ніколи його не забувала, щоб воно по всяк час було при господині і завше підтримувало-б і кермувало-б її мисленням“.

В такїм же становищі, на думку Вірхова, повинні бути й питання про загрівання, про привчання до холоду, про устрій житла, про постіль і таке иньше. Про все отсе можна було-б викладати дівчатам у кожній школі.

Розвиваючи свої ідеї далі Вірхов констатує той сумний факт, що тепера для молодої матери її перша дитина мусить бути пробною, бо вона по неволі, не маючи жадного знання, випробовує над нею всякі свої педагогічні експерименти. „Нічого грїха таїти, пише Вірхов, наше домове виховання стоїть досі по своїому розвитку так впе, як стояло в минуле століття народне господарство. Се цілком первісне господарство. Наш час вимагає, щоб увести в життя науку виховання, яка поклала-б кінець усім безкраїм експериментам у вихованню дітїй на підставі якихсь чуток. Наука виховання повинна складати ся не з самої тільки теорії. Треба, щоб дівчата навчали ся й практики фізичного та морального виховання дітїй. Для сього слід користуватись діточими садами (Kindergärten), яслами (Krippen), інституціями для малих дітїй (Kleinkinderbewahranstalten), виховничими приютами (Findelhäuser) і т. п. Всі отсі інституції в жіночїм вихованню повинні мати ту саму роль, яку мають для молодого медика шпиталі й клініки.

Такі інституції, як що бракує їх де небудь, треба заснувати при жіночих школах і вони стануть для дівчат школами діяльної добродієвності й певної свідомости; зроблять ся семінаріями гарних материй та господинь і прибавлять до знання ще й умілости. Бо тут дівчата практикою будуть навчати ся виховання дітей як з фізичного, так і з морального боку.

„А тепер — каже Вірхов — весь світ стоїть перед дівчиною в якомусь замаскованному вигляді. Тільки в особі своєї власної дитини молода мати натикаєть ся на реальний предмет. Невже ви не почуваете, що тут у вихованню виявляєть ся величезна помилка, найтяжша з тих помилок, у які впадає суспільство? Невже ви не розумієте, що се-ж гріх — доручити живу дитину такій матері, що тільки над куклами готувала ся до виконання своїх серйозних материнських обовязків? Та ще до того такій матері, що платить данину всім заплутаним умовам сучасного життя, через край повного суєтних утіх, покрученого чудними модами, пригніченого фальшивими та забобонними поглядами. Отсю помилку можливо усунути тільки тоді, коли зараз за кукляною кімнатою повести теоретичне підготовання в жіночій школі, а після того практичне виховання в дитячій саду“.

З сього ясно, що Вірхов вимагає для жінки дуже широкої наукової й до того ще реальної освіти. Пісарев, розібравши сей відчит, каже, що така школа, якою вона повинна бути на думку Вірхова, при своїм реальному напрямку закладе в розумі дівчат твердий фундамент вільних ідей і певного знання.

„Після такої школи, каже Пісарев, одні дівчата, обдаровані звичайним хистом і розумовими силами, пороблять ся гарними господинями, а другі — більше вдатні — дістануть таку виправу, що самі здужають ясно зрозуміти своє окреме призначення і відповідно своїм індивідуальним духовим силам пороблять ся лікарями, натуралістами, механіками, технольогами, мислителями, писателками — чим схотять.“

Не зайвим буде тут пригадати, які думки Вірхов мав про так звану жіночу „емансіпацію“. В тім же відчиті, спинившись на сїм питанню, він так каже: „В спільнім хатиім господарстві на чоловіка натурально припадають усі позадомашні турботи, а на жінку — домашні. Інший лад у сїй справі, щоб стало ся навпаки, ніколи не зможе повернути ся в загальне правило, хоч в окремих родинях він і можливий, і навіть цілком законний. А коли-б сей

иньший лад зробив ся загальним правилом, коли-б взагалі люди спробували здійснити ідею тої емансипації жінки, до якої поривали ся окремі громадки ще за часів французької революції, то все отсе було-б для родини тільки шкідливим. Сього ніколи й не відмовляли консеквентні мислителі, що студіювали над сею справою. Емансипація жінки, зруйновання сім'ї, гуртове виховання дітей ще з повитку — все отсе неминуче складаєть ся одно при другому. З дивної плутанини поглядів се вважало ся за консеквентне здійснення ідеї свободи. Але тут треба памятати одну річ: усе, що позискує в сього жінка, не стілько в свободи, скілько в сваволі, те цілком страчує дитина. Вся безпека індивідуального розвитку з опергим на нїм повним почуттям своєї власної особи, відповідальністю і всіми запоруками незалежности, порядку й свободи — зникли-б цілковито при гуртовім вихованню дітей. Уся будучність людськості, як у газардовій грі, була-б поставлена на карту, аби лиш здійснити довільно вигадану і до того все-ж таки лише апріорну свободу жінки“.

Пісарев цілком згожуєть ся з Вірховим, що людське щоденне життя складаєть ся не на підставі якихсь роблених теорій, а на підставі законів природи.

Бравши темами для своїх публичних популярних відчитів навіть такі розправи, як про атоми, про пальові будівлі, про гігієну — в спеціальної сфери природознавства, медицини, археології, антропологии й т. п., Вірхов завше мав на меті користь суспільства, прибуток знання і розвиток громадської й особової самосвідомости та самодіяльности і тим вносив у відчити відповідні сьому елементи. Такі відчити Вірхова безперечно повинні були внести в суспільний розвиток величезні засоби.

Лишивши сі справи, перегляньмо хоч коротко спеціальну громадську діяльність Вірхова в Берлінськїм муніципалітеті та у пруськїм парламенті.

В 1859 році, себто швидко після прибуття з Вірцбурга, Вірхова вибрано членом берлінського муніципалітету і він зараз же приніс туди в собою дух громадянської завзятости й вільнодумства. Такі люди тоді були доконче потрібні, бо реакція в ті часи стояла з високо задертою головою і мало знаходило ся діячів, що не оглядали ся-б на неї і признавали-б потребу одностайної боротьби за благо міста. З Вірхова розпочала ся для Берліна нова ера. При своїм творчїм організаційнім таланті, вмлости швидко-

осягти весь зміст питання з різних боків і критично розібрати його, Вірхов незабаром зробив ся головою прогресивного кола і несподівано для всіх виявив велику свідомість в муніципальних справах. Найперше він звернув свою увагу на санітарні та скарбові справи міста і став головою й душею комісії для оздоровлення Берліна. В письмі, справозданнях, промовах — при всякій нагоді він доводив конечну потребу різних заходів для оздоровлення міста; невтомно працював над розв'язанням містових санітарних питань, робив усякі досліди й експерименти, студіював над проєктами, клопотав ся над їх виконанням і добив ся таки того, що Берлін, з неохайного, брудного, смердючого й шкідливого для здоров'я, зробив ся з гігієнічного боку найупорядкованішим з міст Європи й Америки. Все отсе було не легкою справою. Доволі пригадати, що перше всього треба було вивести з міста всі віками наскладані й набирані гної, сміття, нечисті покидки; опорядити майдани, двори й вулиці і поробити такі будівлі, куди-б звозили або зносили весь бруд і покидки; спорудити водопровод і каналізацію, щоб мати доволі доброї води на всі потреби і зганяти водою в міста всю нечисть кудись в одно місце; щось треба було робити й з тим, що виносили каналізаційні згони. Багацько було зроблено всяких дослідів і проб, поки спинили ся на думці про поля зрошення. В отсих дослідях та пробах Вірхову довело ся не тільки вести перед, а ще й самому працювати над міру й більше всіх, бо поки згодили ся з тим, що найкраще буде упорядити поля зрошення, треба було розв'язати питання про хімічне знешкодіння каналізаційних згонів, про перероб їх на пудрет, дезінфекцію і спуск в р. Ширею і т. н. Вірхов як найкраще розглядив кожен з проєктів, розібрав усе про і contra і подав справоздання, оперті на наукових дослідях, фінансових комбінаціях і фактах, здобутих пробами. Тепер щоб уявити собі всю грандіозність санітарних споружень Берліна, заснованих в ініціативи Вірхова і по його плянах, треба їх побачити, не минаючи й багатого поля зрошення.

Завдяки енергії Вірхова Берлін має тепер добру воду, найкращу влірцеву каналізацію, пишні поля зрошення, різні санітарні інституції. Для суспільної гігієни в Берліні, завдяки Вірхову, зроблено страшенно багато і ся справа стоїть там куди вище, ніж у найкращих містах Європи й Америки. Правда, коштувало се через край, напр. самі інституції для оздоровлення міста обійшли ся більше як 140 мільонів марок. За те процент смертельности людей

у Берліні куди менше, як в останніх великих містах Європи, а в того часу, як місто стало оздоровленим, упав більше як на половину.

В Німеччині багато міст переймають тепер санітарні інституції Берліна і так само можуть похвалити ся своїм взірцевим упорядкованієм санітарних справ. І з иньших держав їздять до Берліна оглядати санітарні інституції, аби завести такі самі у себе.

Окрім того Вірхов звернув не меншу увагу на питання про школи, шпиталі, приюти і т. и. Сказати просто — він дбав усіми силами про виконання програми, яку виклав у своїй „Медичній реформі“. І тут зробив він дуже багато.

В 1862 році Вірхова обібрали в пруську палату депутатів і з сього часу він виступає на арені політичної і громадської діяльності уже в ролі народнього депутата. І тут він виявив себе другом народа, його осьвіти й автономії, великим гуманістом, сторонником політичної й економічної свободи, супротивником втручання понів у шкільні й громадські справи, ворогом війн та насильства. Він енергічно проповідував конечну потребу розвитку правового порядку як у державі, так і в життю народів, боров ся проти клерикалізму й реакції за прогрес і розвиток народньої свободи, стояв за полекшення податків і тягарів, протестував і вів горячу боротьбу проти всяких реакційних та регресивних напрямків у сфері політики, економіки й релігії, ніколи нічим не поступаючись і не згожуючись ні на які компроміси. Щирий, високо чесний, твердий у поглядах і прінципах, невідступний у своїх переконаннях, він ні разу не зрадив себе, завше сміливо казав правду, нікому не лестив і голос свій подавав тільки за те, що відповідало його переконанням. Його спокійні промови, озброєні дужою льогікою, щиро виголошені, повні іронії і обставлені довідними фактами, бо він завше добре знав те, про що казав, мали великий вплив на депутатів і тим, виступаючи на чолі опозиції, він завше був страшний своїм супротивникам. Коли його одномислеників було не велике число, а через те далеко не густо виходило по його, то в отсім не його, а чужа провина; се свідчить тільки про те, що в німецькім суспільстві занадто багато людей темних, реакційних, ретроградних, інертних, байдужих.

Партія, до якої належав Вірхов, звала ся прогресивною. Він був одним із організаторів її, а далі став її головою. В 1884 році

ся партія реорганізувала ся в партію свобідномисленників. Вона стояла не тільки за політичну, але й за економічну свободу.

Зайнявши крісло депутата, Вірхов найперше звернув свою увагу на право народніх заступників контролювати державний бюджет. До Вірхова се право було тільки формою, але він перший поставив сю справу широко й реально. Бравши на себе не раз ролю справоздавця бюджетової комісії, Вірхов завше додавав сюди свою ініціативу і обстоював право народнього заступництва проти безбюджетового режиму. Його друквані розправи на сю тему, розроблену ним принципіально й широко, здали ся не тільки обороні бюджетового права народнього заступництва, а стали цікавими навіть для фінансистів, юристів і політиків.

За часів конфлікту державного уряду з палатою депутатів (1862—1865 р.) Вірхов стояв у опозиції проти урядової партії. Бісмарк в сі часи як раз вернув ся з Парижа, де був послом, і як сторонник крайньої реакції й насильства, накинув ся на опозицію, осівши на посаді міністра чужосторонніх справ. Як уже раніш було завважено, Вірхов не вірив силі заліза й крові, тоді як Бісмарк тільки сим богам і вклоняв ся.

В 1880 році Вірхов вступив у германський райхстаг повномочником другої берлінської виборчої округи, саме в розпал реакційної політики Бісмарка. Зараз же в першім засіданню 10 мая Вірхов мав публичну промову і виголосив програму прогресивної партії і прогресивної опозиції. Сказавши про те, що було дуже мало таких внесків Бісмарка, з якими згожувались прогресисти, Вірхов додав: „В отсім дуже незначнім єдианню нашім з цісарським законодавством і лежить запевне причина тої малочисельности, в якій нам доводить ся бути тут у сі часи. Ви певне гаразд знаєте, що німецький нарід пристав до иньших корисних напрямків. Ми, що колись носили германські ідеали, ми ще живемо в тім не вигіднім стані, що ніяк не можемо позбутися сих ідеалів. Ви, панове, ті, що з сими ідеалами не носили ся, ви можете втішити ся зерном, залізом, спіртом і т. н.; адже се незвичайно приємний стан, якого ми одначе вам ніяк не завидуємо. Шукайте ваших більш матеріяльних інтересів, але ж лишіте нам право, хоч би і в нашім малім числі, нагадувати про ідеали нації. Панове! Сі ідеали ми носили, ідею германської єдности ми виховали в такі часи, коли, на жаль, князь, цісарський канцлер про сю ідею не тільки нічого не відав, а прямо таки боров ся проти неї“.

Вірхов завше протестував проти з'єднання не тільки германського, а і всякого иньшого люду зрадою, підступом, залізом, кровю та насиллом, і називав такі засоби нечесними, некультурними, негуманними, ворожими для свободи, негідними людськості. Добра справа може бути тільки в гуманних та чесних засобів.

Вірхов ніколи не ховав ся й не мовчав, коли треба було виступити й сказати, і всі почували за партією прогресистів велику моральну силу. Її голова не бояв ся навіть найприкрішю правду оголосити принародно просто в очи урядови. В 1881 році напр., урядові агенти вмшали ся в вибори й агітували. Вірхов, обурений сим втручанням, 15 грудня держав у райхстазі громову промову проти державного уряду, де ставив йому в велику провину те, що він деморалізує горожан, бо замісь того, щоб підтримувати в суспільно-політичнім життю чесність і коректність, уряд узяв ся за те, щоб усякими правдами й неправдами вплинути на вибори.

Стоячи проти реакції, Вірхов завше був проти втручання попів у громадське й політичне життя народу і тим був енергічним супротивником клерикалів, ультрамонтанів центра, і ніколи не давав спуску, ущипливо й гостро відповідаючи їм.

В 1890 році за дебатами з поводу прибільшання плати учителям семінарій, один з депутатів центра в своїй промові сказав, що люди існують на землі для того, аби приготувляги себе для життя на тім сьвітї. Вірхов на се відмовив, що такий погляд, на його думку, зістанеть ся абсолютно незрозумілим для всякої розумної людини, і додав, що „люди існують для того, щоб бути людьми; се їх перший обовязок і до сього вони повинні приготувляги ся, а коли вони се роблять з розумом, то відай під кінець влучать і на небо.“

Таким Вірхов був до останньої хвилини свого життя: невтомно працював, невідступно дошукував ся правди і самозрічливо служив людськості. Вся його діяльність нерозривно звязана з його гуманними прінціпами, перейнята ними і видаєть ся невичайною чистотою й чесністю. За свого життя він був не тільки ученим, громадянином і гуманїстом, але був і заступником винуватих, бо був адвокатом пригнічених і другом та лікарем людськості. Тим його поважали навіть такі партії, до яких він не належав. Наприклад партія соціалїстів, щоб зазначити йому своє поважан-

ня, раз упорядила йому величезні овації. Не вважаючи на те, що Вірхов належав до опозиційної партії, цїсарь німецький прислав йому свій привіт в поводу святкування його вісімдесятьлітнього ювілею.

Імя великого Вірхова давно вже оточене ореолом вічної слави і від його на людей культурних віє певним чаром, бо заслуги його перед наукою й людськістю над міру великі. Тим ювілеї його празнували ся завше всім світом: учені громади, академії, університети, ріжні культурні корпорації, гуманїтарні інституції й поодинокі освічені люди послали йому в дні його ювілеїв зі всіх країв світа не сотні, а тисячі витальних телеграм і святкували день його рождення. Торік починаючи з 13 вересня більш двох тижнів часописи заміщали цілі стовниці звітками про телеграми й святкування дня вісімдесятих роковин Вірхова. Се все свідчить про те, яку велику духову сімю має Вірхов на широкому світі. А така сімя ростиме й ростиме і певно настане той час, коли зреалізує святі заповіти свого батька і сим поставить йому нерукотворний вічний пам'ятник. А для того треба що року святкувати день його рождення і як найчастійше нагадувати про ідеї сього велетня людського духа, що силою свого генія освічував людям шлях до щастя й розумного життя. Такі свята повинні мати величезну вагу в суспільній самосвідомості, бо се були-б свята тріумфу людського духа. Такі свята поновляють людей, очищають їх від усякої скверни, підносять душу, облагорожують серце, піднімають сили, надають енергії до боротьби за правду й ідеали і запалюють надії на краще життя людей.

А поки що сумно: Вірхова нема, Вірхова не стало! Звітка про його смерть в одну хвилину облетіла весь Берлін і всіх чисто вправила, бо там усі знали се славне імя і всі почували, кого у їх не стало. Зараз же біля господи Вірхова на Schellingstrasse почали збирати ся люди всіх верств і всяких напрямків. Усі вони стояли сумні, пригнічені тяжкою втратою.

Вірхова ховали з королівськими пошанами. Біля ратуша, на улиці Unter den Linden зібрали ся десятки тисяч народу і стояли густою хмарою, сумні, мовчазні. Похоронну відправу зробили в салі ратуша при великому пишному та блискучому зборі: тут були міністри, коріфеї науки й літератури, члени парламента, нечислені депутації від своїх і чужосторонніх університетів, ака-

демій, корпорацій, наукових товариств, лікарських громад, гуманітарних і інших інституцій. Професор Вальдайер від університету, старший бурмістр Берліна, депутат Трегер від партії свободомисленників сказали промови, в яких шанували заслуги покійного, як ученого, як члена муніципалітету і як громадського й політичного діяча. Всі вони провозжали труну до кладовища св. Матвія, де була заготовлена почесна могила на містові кошти. В вечері відбуло ся в ремісничій салі урочисте зібрання в пошану пам'яті Вірхова, скликане народною спілкою свободномисленників. Тут були оголошені тисячі телеграм з виразом жалю зі всіх країв світа. Між першими телеграфами, що одержала родина покійного, були телеграми цесарського канцлера, від університетів в Києва, Москви, Одеси й Петербурга й від лікарських громад із Харкова й Херсону.

Так про се оповістили часописі в своїх телеграмах.

Вірхов умер, Вірхова поховали. Та ніхто не зможе поховати того руху й тих ідей, що він лишив нам у спадщину. Дух його вітає між нами і наказує працювати на користь науки й суспільства і енергійно бороти ся з елементами ворожими людськості, свободі, культурі й прогресови. Слава його вже за життя була пишною і скликала в аудиторію тисячі слухачів, а на ювілейні свята тисячні відгуки симпатій зі всього світа. Сі відгуки симпатій були не примушеними, не офіційними, не етикетовими й обов'язковими, а незалежні, вільні й від широкого серця, як вирази з глибини душі людськості співчуття високим ідеалам геніяльного професора й гуманіста. Сі відгуки симпатій і вирази співчуття згодом обернуть ся з слова в діло, в справу — бо такий закон прогресу. І з невеликого, бо поки що сили страшенно розкидані, почнеть ся великий культурний рух. Історія веде вперед і вчиняє невідчепний вплив на погляди людей. Те, що вчора здавало ся невідповідним, шкідливим, навіть чудернацьким, сьогодні вже співчуваєть ся і проповідуєть ся, як певна річ, нехибна правда. В сім русі лишають ся позаду тільки ті, хто не годен почувати течію часу, хто свої погляди має за найвищі, за абсолютно непохитні, і, вклоняючись їм наче ідолам, бажає силоміць поставити всіх навколійки перед ними кумирами. Такі люди живуть у тяжкім летаргічним сні консерватизму, заснованого на егоїзмі, зарозумілості та виключальности їх поглядів. Прокидають ся й вони, але-ж тоді, як життя вже давно випередило їх і простує новим шляхом.

Посунувшись трохи наперед, вони все-ж таки йдуть, хоч за хвостом прогресу й цивілізації, і через свою розумову й життєву заспаність та нерухливість гальмують швидку ходу життя.

Тим сього життєвого руху ніхто не зможе поховати, а разом не зможе поховати й слави Вірхова. Така слава не вмре — не поляже, доки живуть люди і доки є на світі медицина. Така слава вічна.

Отся слава розкаже Німцям, як тяжко вони кривдили і тепер кривдять Поляків в Познані і сим чинять своїй нації велику неславу в історії перед людськостю й перед тими геніями свого народу, яких самі-ж шанують, яким вклоняють ся, якими пишались перед иньшими народностями. А життєвого руху годі спинити! Розкаже вона й Полякам, хто, не перестаючи бути великим німецьким патріотом, був для їх щирим заступником і оборонцем проти німецького режіму й винародовлення їх і які ідеї для них повинні бути сьвятощами. Але-ж згадуючи про Вірхова, або читаючи його славне справоздання про епідемію в Верхній Сілезії, вони не повинні забувати, що й самі чинять страшенно зле Русинам у Галичині, точнісінько, наче Німці Полякам в Сілезії!

І їм годі спинити життєвий рух, бо він вічний і сьвятий!

Розкаже вона й иньшим гнобителям, що життя складаєть ся не на підставі якихсь роблених теорій, з винародовленням, утисками, зневагою та гнобительством чужого права, чужої душі, чужих сьвятощів, а на підставі законів природи, вічного життєвого руху, поважання в кожнім людині і його я, високої любови й демократичної свободи.

Одеса, 1902 р. вересень.

Над сьвіжими могилами.

I. Памяти Тадея Рильського.

Подаючи в осььому н-рі Л. Н. Вістника портрет пок. Тадея Рильського, достарчений нам ласкаво д. Єфремовим із Киіва, ми до некрольога його, поданого в попередній книжці, бажали би докинути ще кілька слів.

Мені довело ся всього раз, у р. 1885 за мойого побуту в Киіві бачити пок. Рильського. Було се в невеличкім українськім товаристві, в якім окрім Рильського був його щирій, давній приятель В. Антонович, д. П—нко і ще дехто. Товариство зібрало ся досить пізно вечером; пішла оживлена, палка розмова про загальні, для всіх дорогі справи. Я характеризував галицькі відносини, розлад між старшими народовцями і молодшою генерацією, що вже тоді закроював ся на витворенє окремої, радикальної партії. Потім пішли уваги Українців, далі спомини в минулого, з часів „Основи“ — і швидко загальна розмова перейшла в діяльог двох бесідників, двох українських Діоскурів — Антоновича й Рильського. Я на жаль не тямлю деталів тої розмови, бо у мене тоді після дороги сильно розболіла була голова, але незвичайно симпатичне враженє від особи Рильського лишилось у мене на завсїгди. Було щось м'яжке та меланхолійне в його поставі, в обрисах лица, в голосі. В розмові він не запалював ся, не піднімав голосу; говорив плавно й рівно, гарною українською мовою.

Тоді я не чув нічого про його економічні студії; навпаки, читаючи його статі в варшавськім „Głosie“ та „Кіевскої Старинї“, я все думав, що у нього був чималий белетристичний талант і в нього був би коли не повістьярь, то добрий мемуарист. От тим то великою несподіванкою для мене була його праця по теорії сусп. еко-

номії, в якій він виступив у „Записках“ нашого товариства, праця написана дуже важкою мовою, та ще й виконана методом старої, „клясичної“ англійської економії Сміта-Рікардо-Міля, що трактувала економічні явища абстрактно, без звязку з історичним розвитком часу й краю, без огляду на статистику й соціальну морфологію даної місцевости. Не диво, що ся праця покійника, яка

Тадей Рильський.

певно стоїла йому не малого труду, не була скінчена і не знайшла ніде симпатичного відгуку. Не як учений економіст, а як високо-ідеальний чоловік і чесний характер, як один із немногих Поляків, що цілим своїм життям доказали серйозність своєї любови до рідної України й її народа, лишить ся Т. Рильський живим у нашій памяти.

Ів. Фр.

II. Спомини про О. Я. Кониського.

В літку 1898 року я, тільки що скінчивши гімназію, поїхав у Київ. Я вперше був у Києві. Звичайно гайсав по цілісеньким дням, як собака, що зірвала ся з припону, поки нарешті втомив ся й засів у хаті... Ото якось ішов я по Безаковській і забрив до книгарні „Кіевской Старини“. Спитав нових книжок, — мені зараз подали; я так захопив ся розгляданєм, що й не помітив, як до книгарні увійшов хтось і спитав собі тетрадку. Швидко покупець одійшов, я навіть не встиг помітити, який він був із себе. Тільки ось книгарь і питає мене :

- А чи знаєте, хто се був ?
- Не знаю, бо не помітив.
- Кониський.
- А він тут ?
- Тутечки; вчора повернув ся із Одеси.

Мені так схотіло ся побачити сього українолюбця, та годі: з'явитись просто до нього — незручно, а дістати рекомендаційного листа — ні в кого було. Мітикуючи так я вже хотів був простувати до дому, коли ось увійшов до книгарні знайомий мені Українець, що знав і Олександра Якововича. Я й розказав йому про своє бажанє. Він швиденько написав листа, і я не гаючись пішов до власного будинку Кониського на Безаковській.

Обійшовши будинок я увійшов до невеличких сінній, на дверях котрих стояли слова: „Листи. Кониський“. Я вперше бачив напись на дверях по українському; біля поштової скриньки — українські слова!

Щось зашаруділо біля дверей. Я схопив за дзвоник. Двері відчинились, і відтіть висунулась сива голова.

— Вибачте... можна до вас ?
 -- Прошу, прошу! — І дідусь широко розчинив двері. Я ввійшов до господи.

— Сідайте, — сказав дідусь, показуючи на стілець біля стола.

Я передав йому лист.

— Так ви з Лубень ? — запитав він мене. — Отсе добре. Там живе Матвій Терентович Симон -- Номис. Певно знаєте.

— Ні, я з ним не знайомий.

— Ну, то нічого; підіть до його і передайте йому мій привіт. То — цікава людина. Він прийме вас залюбки.

Я пообіцяв виконати його проханє.

— Ну, так розкажіть, як там у вас і що?

Я коротенько розповів про те, як ми почали читати українські книжки, як у нас склала ся потім громадка, як ся громадка більшала, міцнійшала; згадав і про те, що подібні громадки завелись і по иньших гімназиях.

Він дуже зацікавив ся і розпитував про все докладно.

— Бачте, — промовив він у кінці з запалом, — яка сила ідеї! Треба кинути одно маленьке зернятко, а вже воно дасть жнива! Ну, ви мене порадували, і я вас порадую. — З сими словами дідусь вийшов із господи.

Лишившись на самоті я почав оглядати кімнату. Вона невелика, з одним вікном просто дверей. На стінах розвішені патрети, між ними визначав ся патрет Кониського. Посеред хати стояв стіл, перед ним кананка, далі просто перед вікном робочий стіл... недалеко дверей параван, за ним ліжка. Проста, але вигідна кімната робила гарне вражіє.

Не встиг я гаразд обдивитись кімнату, як Олександр Якович повернув ся до господи.

— Отсе вчора я повернув ся із подорожі. Був у Одесі. Видаю там житєпись Шевченка на російській мові. Дивно, московська цензура пропустила багацько „червоних“ місць, — я ціяк на те не сподівав ся.

І він навів декільки таких „червоних“ місць із зошиту, який приніс із собою. З сього розмова зайшла взагалі про Шевченка.

— В Пирятинському повіті, недалеко Городища є хутір Гребінчин. Цікаво було-б знати, хто лишивсь після Гребінки. Там, у тих місцях десь запропастився „Іван Гус“. Я переконаний, більш того, я певен, що поема „Гус“ десь є — зберігаєть ся, бо як там не винищували під ті часи „дух Шевченків“, але подекуди він зберіг ся, хоч не він, то його дока зп. В якій небудь скринці якого небудь дідича, що потайки спочуває Шевченковим „пріям“, зберігаєть ся дорога нам поема. Нема тепер у мене часу та й старий я вже став.. А то можна-б було понишпорити скрізь там — шуканє не було-б даремне. Ви, кажете, з Лубен. Ну, так от під Лубнями є село Ісковці, де родив ся і проживав Афанасєв Чужбинський. І там дещо можна було-б розшукати...

Я відповів Олександрові Якововичу, що тим літом був в Ісковцях. Після Чужбинського нікого не осталося. Живе в тім селі Гречка, вже дід під 60 літ, той самий Гречка, що був колись у Чужбинського за хлопця-козачка. Отсей Гречка розповідав мені дещо про Чужбинського. Я спитав Олександра Якововича, чи буде йому цікаво вислухати моє коротеньке оповіданє і, одержавши згоду, розповів йому таке: Сам Гречка живе бідно, має родину; одна донька вже за мужем, є й малі хлопці 10—12 років. Хатка Греччина стоїть у самім низу, на болотньому ґрунті. Вохко там і в почи навіть у горяче літо холодно, завжди туман іде з землі. Гречка добре пам'ятає, як був він у Петербурзі із своїм паном. „Пан во мною поводи́в ся добре, вивчив мене грамоті, працею мене не томив, примхами та витребеньками памороків не забивав, лаяти — не лаяв, бити — не бив. Жив я в його хлопцем вільним. От мов зараз згадую, як один раз послав мене Чужбинський до князя у палац. Написав папірець і послав. Прийшов я туди, а часовий: „Куда?“ не пускає. Коли ось вибігає „швейцар“, сказав часовому пустити мене. Я дав лакею записку, а сам чекаю на відповідь. Коли ось чую — гукають на мене, кличуть до господи. Я, правду кажучи, трохи перелякався... Увіхожу, — все блищить, аж очи болять. „Ну, братец“, каже мені пан: „вот в этом свертокѣ все, что нужно. Неси осторожно. Клаанй ся барину“. Я схопив той вузлик і швиденько вийшов. Не счувся, як і біля часових пробіг та бігом до дому. Пан забрав вузлик, а мене все кортить знати, що там у тім вузлику. Я бачив, як пан розв'язав той вузлик і виняв відтіль якісь папери, книжки чи що — не роздививсь спершу гарзд. Почав читати. А мені аж жижки дріжать, так і кортить, що то за папери, що аж у князя зберігали ся (я малим дуже цікавий був!). Як не було пана, я швиденько до шухлядки, — не замкнута; я туди, витягнув раптово цілу низку — дивлю ся, написано здоровими буквами: „Колокол“. Я почав читати... Так гарно писалось у тім „Колоколі“, що я частенько зазира́в до шухлядки... Бачив я раз і Тараса Григоровича. Тямлю, увійшов він до господи в якимсь паном і побачивши мене, питає:

— А чий ти, хлопче, будеш?

Я сказав.

— Так ти, бачу, земляк. — І почав розпитувати мене про батька, матір, а тоді й каже: „Добрий ти хлопець, як бачу. Гляди

тільки, не зрадь рідним — не скацап ся — а то я перший тебе проклену“.

Частенько збирались у мого пана гості. Я мов сьогодні пригадую сі збори. Сиять ото вони, карти держать перед себе, і все розмовляють, — тільки не про карти. Ото і я було слухаю їхні розмови: отсе тобі балакають, балакають по московському, тоді візьмуть і забалакають по французькому, а далі по німецькому. Нудно стане тобі, що нічого не розумієш. Жалів ся я на своє горе й панови. Він і почав мене вчити.. та скоро відійшла воля, потягло до дому, я й поїхав на рідну Україну. І досі згадую ті пам'ятні слова Шевченка: „Зрадиш — я тебе перший проклену“.

Олександр Яковович вислухав уважно все те, що я йому розповів, тай каже: „Так, мимоволі отсе згадуєш ті сумні часи, коли українське слово вперше почало вибиватись із пелюшок, що його сповила „заботливая“ рука московського брата. Славний кобзарь проспівав свої думи-сльози... Голос його лунав у повітрі, могутній голос, що звав до праці. Всі, хто тільки мав „душу живу“, кинулись до роботи. Все заметушило ся, заворушило ся. Недільні школи, видане деяких книжок... І тут, як сніг на голову, сичає гадюк і крики шакалів з усіх боків... Ех, — додав він трохи згодом: добре вам. Ви живете в иньші, кращі часи, що там не кажіть мені, кращі! „Что ваша хохлацкая литература, взял всю под мышку и поньос“, було кажуть нам. І справді, не багато було книжок. А тепер і на доброго воза не забереш. Вам уже не можуть докоряти сим. Вас докоряють иньшими, новими словами, але вже не тими. Тоді все було в новину. Та й доси приходить ся чути дивні речі!

„Ото було розмовляєш, розмовляєш з „опонентом“; ну, сим-тим переконаєш його, що для початкової школи треба завести українську мову, українські підручники.. „Но, позвольте“, скаже він вам: „если дать малорусскій язык для народных школ, то чтобы остаться последовательным, придется ввести преподавание этого языка и в другія школы — городскія, уѣздныя училища и т. и. Идя далѣ, вы, конечно, будете вполне правы требовать введения своего языка и въ средне-учебныя заведенія. А раз преподаваніе в средних школах будет ведено на малорусском языкѣ, то придется дать его и университетам. Ну, это уж последнее дѣло! Нѣтъ, этого мы вам не позволим. Вы хотите, чтобы мой ребенок учил ваш язык. Ну, извините, я первый возстану против этого. Я ни

за что не допущу этого. Будет с вас и народных школ с мало-русским языком. Больше вам дать нельзя". Я не могу з деяких причин зараз назвати людей, що так казали; скажу одно, що се казали найкращі Росіяне, люди широкої освіти і, коли хочете, доброї душі".

Швидко з'явився самовар на столі. Дідусь сам наливав чай. Але, як видно, спільна розмова його втомила, чим далій — тим важче їй важче дихалось йому.

— Вибачте мене... мені зараз трудно. Але не йдіть до дому. Зараз прийде мій лікарь.

Справді незабаром з'явився лікарь, обдивився О. Я—ча і дещо йому прописав. Олександр Якович, як довів лікарь, просто стомився, бо не спав три ночі.

Коли одійшов лікарь, ми знову продовжували перервану розмову. О. Я—ч значно повеселішав, не дихав так важко. Швидко все пройшло і наша розмова продовжалася далі без перерви.

— Ви певно знаєте містечко Варву, Лохвицького повіту, там родився Бодяньський. Ми так мало знаємо про сього чоловіка; а певно після нього хто небудь лишився. Цікаво було-б розшукати хоч будь які матеріяли про жите сього діяча. Ми якось усім сим мало цікавимося. А візьміть наших сусідів Москалів. Яких тільки дрібниць не збирають вони про своїх письменників, учених!... Усяку звістку, всякий лист старанно розшукують, а потім публікують. Ми до сього не доросли ще, не доросли. Адже-ж певно коли не в самій Варві, то біля неї живе який небудь „філ“, живе декільки років і пальцем об палець не стукне, щоб розпитати кого або розшукати що".

Напившись чаю Олександр Якович перейшов до свого робочого стола і показав мені альбом різних малюнків і патретів, що мають звязок із житем Шевченка. Бачив я там і малюнок „Новога Укрѣплення“, що його зробив сам Тарас, і один дуже гарний патрет нашого кобзаря, який ще піде не друкувався. Я тоді запитав у О. Я—а, чого він сього патрета не приклав до своєї біографії Шевченка? Він відповів, що береже його для другого видання. Кожен раз, коли розмова заходила про Шевченка, очі дідуся — краще око, бо воно було в його єдине, друге забрала Тотьма!) — розгорялося, в рухах, у словах, в усьому виявлялася незвичайна пошана кобзаря України; здавалось, що й слова і голос старого становилися незвичайними.

Вже було пізно, як пішов я од Олександра Якововича. Швидко після того я поїхав із Києва і вже більше не довелося мені побачити його. Хоч я й був після того в Лубнах, але зайти до Симона все не наважувався... І тільки сим роком я відвідав його могилу на Лубенському гробовищі і вклонився його прахови. Посеред зеленого, пахучого дерева стоїть мармуровий пам'ятник, на котрому золотими буквами вибиті прості, короткі слова: „Спочивай, таточку!“ На невисокій могилі росте вічно-зелений барвінок. Я схилився на ґратку... В горі тихо шепотіли своїми верхами високі дерева, схилиючись щільно одно до одного. І в тому шепоті чулася жалоба на несправедливість земного життя, брехала тиха журба по долі людській...

Зелений барвінку, красуйся, цвіти тут вічно, нагадуй людям про самотність, сумну долю українських синів!... *П. С.*

III. Памяти Остапа Терлецького.

Саме відбувалася нагінка за нашими молодими „соціалістами“. З наших околиць сиділи вже в арештах Михайло Павлик та Остап Терлецький.

В тих повіських кружках, із яких вийшов я, панував загальним „мужицьким“ страхом перед усякими урядами, що мав свою підставу в досвіді: „Не тягайся по урядах, бо коли не що гіршого, то бодай якась драча з того вийде“.

„Арешт“, то було щось таке страшне, що люди й не питали, за що, за яку провину хто сидить у арешті, чи слушно чи ні? Досить, що сидів у арешті, то й відпекувалися від нього як від прокаженого, навіть рідня його цуралася. Та що й говорити про той закуток Гуцульщини? Наші москвофільські газети цькували на всі заставки, а народовецькі — й ті відхрещувалися від нещасних жертв. Драгоманова вважали мало не Антихристом. Адже відомо, що коли Драгоманов обернувся до свого товариша по науці й особистого знайомого, пок. проф. Омеляна Огоновського, та приславши гроші просив його передати їх для увязнених, то сей професор університету, передовий чоловік нашої суспільності, побоювався, щоб його не підозрівали за зв'язок із „арештантами“ і відіслав гроші Драгоманову назад.

Вся наша суспільність була така пририта, так політично безідейна, що не могла й зрозуміти того, що є й можуть бути ще люди, які за якусь там „ідею“ дають засажувати себе в арешти.

Всюди був страх і пригноблене, а найбільше боліло серце у тих батьків, що вибирались висилати своїх синів на університет, та ще до того до Відня. З Відня почався той нещасний рух, там проповідував Драгоманов, товариство „Січ“ уважалось осередком революції, нігілізму, анархізму — словом, таких річей, за які молодий чоловік просто йде до арешту.

До нас спровадили нашого вуйка, народовця чистої крові 60-х років, що в гімназії одягався в козацький стрій, читав Шевченка, та над Гонтюю плакав сам і ми хлопці з ним.

Батько наш думав, що вуйко молодший і ближчий нам духом, що він нам усе по порядку розтолкує і остереже перед нещастем і арештами, а головню, що нас переконає держатись у Відні подалеку від „Січи“. З плачем провозжали нас до Коломиї на залізницю до того так далекого та так небезпечного Відня.

Загальні збори. — В повітрі і між усіма нами було якесь дивне і невиразне почуття пригноблення. Товариство „Січ“ висіло на волоску. Кілька разів заглядала до товариства поліція.

Зібралось нас не знаю чи більше як 20 чоловіка навіть разом з тим хромим на одну ногу поліційним комісарем Немечком, що славився во время оно в віденському уряді славянським поліглотом і приходив на збори всіх славянських товариств.

З за президіяльного стола піднялась довга постать Івана Горбачевського, тоді студента медицини і голови товариства. Ми молоді — „ембріонами“ нас звали — знали, що й сей наш голова належить також до тої „революційної“ спілки, що й його імя було записане на чорній таблиці в уряді, що й його перетрясала поліція, та що й він сидів якийсь час у Івановій хаті!

Звіт за минулий рік був сухий. Приходу стільки, розходу стільки. Задля недостачі фондів хату товариства перенесено до маленької кімнатки (по віденськи Kabinet) та ще з тим додатком, що в ній буде на спілку з товариством жити товариш імярек, та що через те сходитись до товариства можна лише два рази на тиждень від 5 — 7 вечером. Бібліотека товариства, що останніми рсками значно прибільшилась дякуючи землякам із за кордону, стоїть у пачках і поки що користати з неї не можна, але скоро буде впорядкована.

Звіт прийнято до відомости. Горбачевський подякував; головою вибрано Софрона Недільського чи Григорія Цеглинського, вже не тямлю, і офіційна часть скінчилась. Немечек пішов геть і ми „ембріони“ присілись ближше до старших. Почалась щира і сердечна гутірка. Нас молодих прийняли між себе „старі“ як рідних; перед нами не було ніяких тайн, усе розказували, як і кого тягали до поліції, про що допитували і т. и.

З запертим духом ми ждали на ті кличі „революції“; ми молоді хотіли показатись гідними того довіря, яке оказали нам „революціонери“. Одначе з жалем і внутрішнім болем нічого революційно-соціалістично-анархістичного ми не дізнались.

Правда, було одно нелегальне. Поліція слідила за женеvськими метеликами (Парова машина і т. и.), і ті пачки з книжочками переховувались до „слухного часу“ в товаришів. Ми молоді рвались до тої чести, щоб переховувати у себе ті заборонені брошури. Переходили вони з рук до рук, з одного пода до другого в міру того, як який товариш виїздив із Відня. Чи були вони яко „хімічний препарат“ на схованці в ц. к. хімічній лябораторії, де тоді Горбачевський був асистентом, сього ні перечити ні провірювати не стану. Де ті метелики ділись з роками, не вмію сказати. Може їх миши з'їли, а може де й доси ховають ся на поді у якої добрячої віденської Zimmerfrau.

З арештантів перший появил ся в товаристві Щасний Сельський, а потім аж по кількох місяцях, відбувши свою „кару“ Остап Терлецький. За той час виріє уже в нашій уяві на Остаповій голові мученицький авреол.

Приходжу раз до Січової хати — мимоходом кажучи, до тої хати треба було перелазити попід розвішену мокру білизну, що сушилась у кухні, наша хозяйка була прачка, — і застаю там двох чи трьох „старих“ і між ними Остапа Терлецького.

Блідий, худий, згорблений, лиш його сірі очі світять ся. Мав привичку, що все лівою рукою перебирав свою русяву кучеряву бороду, яку носив клинцем. Говорив мало, а більше слухав, що казали иньші. Рідко ми з початку бачились, я не вмів зблизитись до нього, хоть як серцем того бажав, а він був якийсь замкнений у собі. Не багато нас було членів у товаристві тай загалом ми були не грошовиті, а все таки якось спромоглись, зложивсь, купили деякі меблі і наймили хату, кімнату на читальню, а кухню на б.б.ліотеку на Laudongasse в ладуім новім домі. По-

чалось у товаристві инакше житє. Газети перечитувались, відчити робались, дискусії і спори виходили нераз дуже горячі. Остап приходив кожного вечера. В диспутах рідко коли брав участь, лиш деколи обізвав ся, звичайно з відтінком добродушної іронії. Найчастійше по відчиті або дебаті брав під руку котрого з нас і починав говорити і розяснювати і то не як mentor ex cathedra, а як добрий і щирый товариш, і звичайно кінчив свою бесіду: „Ти прочитай собі ще се або те“.

Звісна річ, що з галицьких гімназій не виносить молодий чоловік багато для пізнійшого житя. Про які будь погляди на нові течії в європейській суспільности ніщо й говорити. „А от прочитай собі Бокля, Спенсера, переглянь поволеньки Ляссаля.. Ти медик, то мусиш знати, що пише Біхнер та який переворот у поглядах цілого цивілізованого сьвіта dokonав Дарвін“.

Саме тоді як раз почав у нашій суспільности проклюватись той римський архикатолицький дух, що грозив зробити з нас грекокатоликів і ніщо більше. *Natione et religione graeco-catholici*.

— А ну-ко переглянь собі Ренанове „Житє Христове“ та прочитай Штрауса і отєї наукові розвідки про сьвяті книги християнські — вони дуже цікаві!

Або знов із української історії що винесли ми з гімназій? Пригадую собі, у нас у коломийській гімназії був учителем historyi ojczystego kraju пан Machnicki. Тоді йно-що заведено той предмет викладовий. Ми Русини, а нас було більше як Поляків разом з Жидами — домагались серцем і душею історії українського народа. Проковтнули ми Пястів, Ягайлонів, Куяви, Мавовше, все те що нас нічогосінько не цікавило — прийшла черга на козаччину, на Хмельницького. При кождім викладі нашого професора нам Русинам серце краялось, кров запікалась, а пястуки так і свербіли. Наші предки все виходили „dzicz-ею, „rozbestwionem chłopstwem“ проти висококультурної, шляхетної Польщі. Коли раз на однім таким викладі йшла мова про гадяцький чи який иньший договір і п. Махніцкі з болючою для нас іронією сказав, що головним домаганем з козацького боку було, „ażeby im wolno było bez dozwoleń Rzeczypospolitej „horiłku“ wypalać“, і що то „byli ci sami Kowba-iuki z lisami i pasowy-kami“, то нам терпцю не стало, ми всі Русини застрайкували і перестали ходити на виклади п. Махніцкого.

В глибині душі своєї ми чули якусь глуху злобу до тої шляхетської Польщі та все таки стидались за тих наших предків, що виходили такими неокресаними й дикими. Ми стали тими „злосливими“ руськими патріотами, яких і до тепер ще багато. Ми чули серцем, що все, те що виходить від Поляків, виходить нам Русинам на шкоду. Ми стали супроти Поляків так сказати негативістами, але своїх ідеалів, своєї позитивної програми ми не мали. Такими вийшли ми з гімназії. Що ми почув на університеті зрозуміли духа нашої історії, тої невпинної боротьби демосу проти шляхетсько-польського утиску й визиску, се завдячуємо ми Віденці Остапови.

Сей завзятий оклик, що нам руським інтелігентам нема нішого виходу й будучности, як злитись думкою і серцем з „мужицькими“ інтересами, з тими осьміяними „лісами і пасовисками“, з тою „горілкою“, про яку нам викладав п. Махніцький, а котра у нас у Галичині називається пропінатцією, дарунком з мужицького горла в панські кишені — сей одинокий оклик, що його горючим полум'ям кинув у Галичину Михайло Драгоманов, перетовмачив і зашептив у наші серця Остап Терлецький.

Ми кинулись до читання нашої історії.

Переходили ми в нашій розвитку і той період „обожаня“ всього мужицького. Не пошкодив він. Хоть у пізнійшій життю ми тих ідеальних мужиків не знаходили, то те етнографічне „обожаня“ винесене нами з читання Чубіньського, Антоновича і Драгоманова охоронило не одного з нас від песимізму.

Признаюсь, у наших молодих душах, що так і рвались доповнити прогалини своїх відомостей, многота того, чого ми не знали, а хотіли би знати, викликувала нераз розпуку і щирій плач. Ми всі — студенти бідних верстов. Кождий чув з боєм, що на його університетську науку батько стягаєть ся і голодує нераз. Ту науку „хліба ради“ треба було конечно довершити і то в приписанім часі, поробити всі colloquia, іспити і т. и., а тут душа рвалась до тих позаурядових наук.

Були між нами такі, що ночами пересиджували над тими книжками, які їм порадив Остап. Вони чули себе грішними задля своєї „глупоті“! Наука „офіціальна“, професорські виклади на університеті пішли в кут.

„Ні! ні, мій дорогий!“ — відмаивав ся знов Остап. — „І те треба і другого не покидай. Який ти собі завід вибрав, то його

мусиш досягнути, але при тім не забувай, що всякий чоловік — зоополітикон, суспільний звір. Нас інтелігентів руських та ще до того щирих у Галичині дуже мало, а ти будеш мусіти служити рідному народови порадою в ріжних, не лише твоїх фахових пригодах. От видиш, і я старий клепчу тепер пандекти“.

Раз на тиждень, звичайно в суботу, сходились ми в якійсь третьорядній ресторані на „вечерниці“. Гуторили, співали, сьмішні приказки розказували. Між нами був товариш, Кость на імя, дуже інтелігентний хлопець, а весельчак, що просто за боки берись. Він вів перед. І Остап заходив до нашої компанії. Костя дуже любив. Хоч він був від кожного з нас старший віком понад 10 років, а досвідом і розумом ще більше, то всі ми були з ним на „ти“ і між собою щирими товаришами. Терлецький звав ся між нами лиш Остапом, а деколи Вересаєм, бо деякі знаходили подібність між його рисами і тим портретом Вересаєва, що його Терлецький привіз для нашого товариства в Київ.

При таких веселих нагодах розказував Остап деякі пригоди з свого життя.

„Діялось се в часи боснійського повстання проти Турків. У Росії, а найпаче на Україні виклювалась серед молодіжи думка, що се як раз терен, де можна буде ввести в життя теорію про южнославянську республіку з соціалістичною підкладкою. Між сербським народом існувала ще „задруга“. На тій то підставі заложить ся новий ідеальний устрій державний. І рушили добровольці на підмогу Боснякам, молоді студенти й студентки, все через Відень на поле своєї вимареної діяльності. Ті молоді люди знали мою адресу в університетській бібліотеці. Нераз сиджу за якою книжкою, а на порозі з'являє ся фігура в мережаній сорочці і кричить на все горло: Остап Терлецький! Ні слова понімецьки не знає, лиш горлає Терлецький та Терлецький. Я вже знав, у чім діло, і слуги бібліотечні знали, що як коли яка фігура серед літа в кожусі та в кальошах появить ся в бібліотеці, то вже не допускали до крику, а заводили її просто до амануєнвіса. І я став віденським агентом добровольців: торгував і пробував їм револьвери та ручниці у Gasser а, добирив їм ятагани та інші Mordinstrument“-и.

Подивитись було на Остапа, як він се розказував простуючись на вояцький лад — ми просто з сьміху пропадали. Остап, той тип кабінетного вченого, з ручницею в руках, се була штука,

яка й ві сні не всякому привидить ся. Про своє арештованє, про наслідки того арешту для своєї особи, про те викинене з колії, зруйноване житє він не говорив ніколи. Раз лише памятаю його осуд цілого процесу: „Ся нагівка за нами була „комусь“ потрібна. То школа Голуховского в відносинах до Русинів. Коли прокуратор у своїм акті обжалуваня розвів образ нашого тайного звязку з цілим соціалістичним сьвітом і нас поставив на педестал найнебезпечтїйших революціонерів, то я сказав у відповідь: „Вірте мені, пане прокураторе, се я вам кажу щиро, що я дуже би рад був, аби наша справа так стояла, як се тут представлено; але на жаль так воно не є. За які каригідні вчинки ми тут перед судом стоїмо, я просто не можу зрозуміти“.

На людські терпіння був Остап дуже вразливий. Доля наших селян і взагалі всякі обяви переслідуваня і визиску болїли його не лише в душі, але й по його лицю видно було, що вони справляють йому фізичний біль. В таких випадках набирало його обличчє якогось камяного виразу.

По страшній катастрофі в Рінґтеатрі, де живцем згорїли сотки людей, зібрались ми всі в товаристві, щоб почислитись, чи ще всі живі. Тільки й бесїди було, що про те велике нещастє. Медики, що мали доступ до патольогічного інституту, говорили про сотки нещасних попалених жергв, що покотом лежали на пошостї в інституті, про роздираючі сцени пізнаваня і т. н. Остап був блїсний, зденрвований, лиш очі сьвітились. В одну мить зловили його корчі, кровава піна виступила з рота, він дістав страшний епілентичний напад.

З чого жив Остап у Відні по стратї місця в бібліотеці, не знаю. Правда, ми всі Сїчові товариші жили тоді так, що як у одного з нас були грошенята (не гроші, бо великих грошей у нас ні в одного не було) чи то з дому чи яким заробітком, то ми всі мали, а як не було, то всі голодували або жили на Рупр. Знаю, що деякі товариші, що покїнчили університет і стали на „свій хлїб“, спомагали Остапа, „зичили“ йому, бо инакше він би був не приймив підмоги. Того всього було дуже не багато.

За посередництвом одного Українця, що знав ся з російським поетом Гаршіном, став Остап кореспондентом „Южнаго Края“. Я сам читав один лист Гаршіна до Остапа писаний по німецьки (бо й Остап писав для Ю. Края тою мовою), де Гаршін

дякує йому за кореспонденції і звертає його увагу на теми, які газеті більше цікаві. Великого зарібку з того одначе не було.

Одно знаю, що Остап у Відні голодував і тяжко бідував. Те саме сіро-буре коротеньке пальто тямлю на його плечах за всі ті шість років, які я пробував у Відні. Він сам не раз глазував собі зі своєї гардероби. „Сьогодні — каже було — не хотіли мене пустити до цісарської бібліотеки, бо деж таки такого обідранця та в цісарські палати?“

А Остап ходив до бібліотек, цісарської й університетської, та збирав матеріали до своїх праць про пащину та культурний розвій Галичини від часу австрійського пановання. За політикою він слідив без утину. В газети й журиали всяких мов — він знав по англійськи і по французьки — так і загірив ся. Тільки не політика кабінетів та т. зв. великодержавна займала його, але більше клясова, соціяльна боротьба.

Раз якось у парламенті виголосив князь Ліхтенштайн бесіду підмазану дуже соціяльним олієм, — аж дивно на князя та ще такого, що його „Neue freie Presse“ звала клявном парламенту.

— Сю промову виробив йому Маєр від Vaterland'a — каже Остап.

— Та й ти Остапе був приватним секретарем у Володимира Федоровича за часу його послухання.

— Був!

— І виробляв які промови своєму принципалови?

На се він не відповідав нічого.

Се була завзатуша боротьба голодного пролетарія за шматок сухого хліба. А про те сей слабосилий, хворобою зломаний та викинений із колії чоловік мав ще в собі стілько сил і енергії, що не лише став для нашої віденської кольонії провідником і вчителем, але сам, 40-літній, разом з молодими хлопцями юристами клепає і доклепує ті навісні пандекти, аби раз стати знов на свої ноги. Став нарешті *utriusque juris doctor* і адвокат.

Раз здавало ся що й Остапови вєсмїхнулось щастє, та й то лиш уєсмїхнулось. На ферії все звайшов ся хтось із товаришів,

що взяв його з собою на село в Галичину. Пробирав він у 1884 році у родини Окуневських у Яворові, в гуцульських горах. Там його всі любили і високо поважали. Остап віджив. До мене писав листи повні щастя й віри в будущину. Тут він заручився з Емілією Окуневською.

Та з сих заручин нічого не вийшло, головно через нещасну Остапову хворобу. Він вернув до Відня ще більше злований....

Я. О — ський.

В справі „Академічного Дому“.

З нагоди поставленого галицькій суспільности питання про спосіб ужиття останків академічного фонду, порушив я тому два місяці на сторонах Л. Н. Вістника справу засновання першого українсько-руського Академічного дому у Львові, проєктуючи на се обернути останки академічного фонду й ті звороти, які з розданих із нього грошей будуть впливати. З того часу справа тих останків, як звісно читачам галицьких часописей, дуже замотала ся й пішла в проволоку. Так звана „львівська громада“ (кажу — так звана, бо склад тих вібрань, що виступають з тим іменем, досить припадковий і тільки дуже конвенціонально можуть вони називати ся сим іменем) ухвалила була обернути ті останки на потреби академічної молодіжи й завязати для орудування ними осібне товариство. Проєкт статута такого товариства був предложений відпоручникам львівських товариств. Та що молодіж запротестувала против тої ухвали і того проєкту (ображена головно тим, що проєкт фактично майже виключав академічну молодіж від сього товариства) і ухвалила навіть певного рода бойкот против запомог такого товариства, черпаних з академічного фонду, відпоручники товариств ухвалили відложити справу й скликати збори всіх, хто жертвував на академічний фонд, для рішення справи його останків. Потім „львівська громада“ змінила се о стільки, що ухвалила рішення сеї справи передати зборам національно-демократичної партії в краю. На сім справа стоїть і доси.

Тим часом як справа тих останків академічного фонду пішла в таку далеку проволоку, викликаючи чимало роздрознення між прихильниками різних плянів у сій справі (полеміка репрезентантів молодіжи з комітетом академічного фонду), проєкт академічного

дому лишив ся на боці. Комітет академічного фонду підніс деякі закиди против сього проєкту й заявив ся за роздаванням стипендій, як за ліпшою формою ужиття фондів. В предложенім ним проєкті статута товариства „Академічна Поміч“ між ріжними формами запомагання молодіжи заснованне академічного дому полишено на кінець з завіткою — „коли буде можна“, так що сей проєкт тратив у такій комбінації всяке реальне значінне. Академічна-ж молодіж, стоячи при своїй давнійшій ухвалі, щоб останки академічного фонду передати на справи страйкові та завзято поборюючи гадку — звернути її на потреби академічної молодіжи, в близшу оцінку пляну академічного дому й зовсім не входила.

Але за той час мав я також можливість переконати ся, з одного боку — як багато людей з нашої суспільности співчувають проєктові академічного дому: люди зі Львова й з провінції заявляли в розмовах зі мною й иньшими способами, що привязують велику вагу до такого академічного дому й уважають його доконче потрібним в иньшніх часах. Знайомі мої в Україні заявляли охоту жертвувати певні суми на такий дім, застерігаючи лише — що зрештою й само по собі було б зрозуміле — права до користання з такого дому студентам із російської України.

З другого боку в зносинах своїх з академічною молодіжою мав я нагоду переконати ся ще більше про пекучу потребу такого дому. Число академіків сьвітських факультетів, що мусять дбати про свій прожиток, зростає. Тим часом загострення національної боротьби відбиваєть ся на заробітках: коли зголошувєть ся студент по лекції, його питають уже про народність і довідавши ся, що то Русин, відсилають ні з чим. Те-ж саме, чую, робить ся і з иньшими заробітками. Особливо студенти філософії, яких число сильно збільшило ся в остатніх роках, дуже терплять від браку заробітків, бо не можуть пересижувати поза Львовом, апі йти на діурни, що не дають можливости ходити на виклади. Запомогові фонди академічної громади вичерпали ся за часи сецесії, і коли крайцари привезені з вакацій або заощаджені гіркою працею в гімназії, вже проїджені, починаєть ся голодуванне — „обідають що другий або що третій день, а вечеряють ще рідше“. Се оповідають студенти спокійно, навіть не без гумору, але з сям не можна жартувати, памятаючи, як часто тратять у такій біді люди й здоровле й енергію і всякі ідеальні змагання на віки.

Тому я рішаю ся проєкт академічного дому підтримувати далі, незалежно від справи останків академічного фонду. Хоч передання сих останків на академічний дім могло б значно посунути справу наперед, бо разом з тими заявами жертв, які я вже маю, відразу можна б поставити один академічний дім, — але як би справа та не була порішена, не можна через те зрікати ся так жизненної й потрібної річи як академічний дім, і мусимо пошукати для нього иньших жерел, коли останки академічного фонду будуть ужиті на иньшу мету. І я зголошую ся тепер сею дорогою до нашої суспільности, аби люди, яким ся справа лежить на серці, а можуть причинити ся певною матеріальною помічю на сю ціль, зголошували — чи то в пресі, чи то иньшими способами, свої заміри жертвувати на академічний дім певні суми. Ріжні недоношені проєкти інституцій, які від свого засновання плачуть тільки на неможливість вийти в житє й сповняти своє призначення, надокучили нам уже досить. Тому до справи академічного дому візьмемо ся лише тоді, коли зголошення жергв чи иньші жерела дадуть нам можливість відразу приступити до діла — до здвигнення академічного дому.

М. Грушевський.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Нові розмови в рос. пресі про укр. слово. Д. Старицька-Черняхівська на друкувала в часописі „Русская Мысль“ чималу статтю „Новинки української поезії“. Кажучи про розвиток та поступ української поезії в останні часи, авторка високо пі носить поетів Лесю Українку та Кримського. Розвідка д. Черняхівської чергується з віршами тих авторів, що вона розглядує; вірші надруковано в оригіналі і в чудовому перекладі д. Старицького. Нема що казати про користь отаких статей для української справи по російських часописах, але на жаль таких статей з'являється дуже мало. Не можна тільки не занотувати одної хиби в статі д. Черняхівської. В кінці своєї розвідки вона каже: „Сподіваємось, що прикладами з двох наведених поетів нам пощастило довести що „українська поезія має моральне право на існування“. Кому і з якої речі д. Черняхівській хотілось зненацька довести, що у-

країнська поезія має право на існування? Чи не російській „патріотичній пресі“ з „Московскими Вѣдомостями“ на чолі?... Так даремна-ж праця! Тай з якої речі нам домагались їхнього признання?! Що до більше менше порядної частини російських часописів та суспільства, то їм сього доводити непогрібно. Як доказ такої думки подаємо тут виняток з „хроніки“ другого місячника „Образованіє“. Часопись звернула увагу на те, що „патріотична преса“ останніми часами не лаяла Українців за те, що вони уперто балакають на своїй мужичій мові і нахабно не розуміють російської мови. Пояснює се часопись тим, що російським „патріотам“ обридло вже повторяти ті ж самі дотепи та товкти все одно та одно, що мовляв українська мова не потрібна та що українську літературу треба як найскорше знищити. До того-ж часто повторене все однієї дурниці й непомірне вихвалювання власної мови, каже часопись, набило оскому й читачам, що нехотя

пригадували вислов гоголівської свахи, яка впевняла, що всі сьвягі балакали „російською мовою“. Далі часопись каже, що поки „патріоти“ мовчали, „хохли“ набрались сьміливости (?) і знов „забалакали“ про конечну потребу волі українській мові. Тут часопись наводить статю д. Мордовця в „Новостях“, де старий загадав довести таку потребу української мови на підставі авторитету духовних осіб, як от сьвященника Гречулевича, що українська мова потрібна мовляв хоч би вже для того, щоб спинити народ від штунди та баптизму, голошенням по церквах проповідий по українськи. Часопись „Образование“ висьміває таке міркування д. Мордовця і каже, що українська проповідь не спинить розвитку штунди і що міркування „до бісового батька хитрого діда“ Мордовця пошиті білими нитками; він ніби хоче когось залякати „що ось мовляв коли українській мові і далі не признають прав горожанства, то увесь український наїд піде у штунду“. На кінці „Образование“ каже, що цілком даремно симпатичний „дід“ витяг із схованки о. Гречулевича, в тім не було жадної потреби, та розвитком сектарства не можна доказати права на існування української мови. „Але за те, каже часопись, воно (право) може бути доказаним далеко простіше: раз українська мова існує, раз сьєю мовою балакають мільони людий, раз на сій мові пишуть книжки, то й у церкві й у школі, і в суді і в літературі ся мова повинна користуватись правом горожанства“. *Г. Ков Кол.*

Timeo Danaos et dona ferentes. На вересень 1903 російська

Академія Наук захожуєть ся скликати з'їзд славистів, що матиме цілу низку теоретичних і практичних завдань: обговорюванне питань з обсягу славянської фільольогії, виданне систематичних праць — наукової бібліографії, енциклопедії славянської фільольогії, етнографічних та лінгвістичних мап, програм для збирання й записування народних говорів, то що („Кієвлянинъ“, ч. 289). Про скликанне з'їзду славянських учених міркувало ся ще на нещасливої пам'яті Київському археологічному з'їзді, але до сього часу се питання не посулось наперед Нічого й говорити, яку користь міг би зробити такий з'їзд, але тільки в тому разі, коли б він обмежував себе виключно науковою працею і цілком відсеував ся від політики, чи краще сказати — політиканства. А тим часом нема певної запоруки, що сього не станеть ся, бо головним діячем того з'їзду має бути відомий саме в сій сфері київський професор Флоринский. Його діяльність останніми часами завадто була „блискуча“ й виразна, щоб можна було вагати ся що до тієї ролі, яку він грати-ме певне й на з'їзді. Отже хоч порішено запросити всіх славянських учених, але для таких, що не підходять під смак проф. Флоринського, ледве чи знайдеть ся на йому місце, як не знайшло ся вже двічі на археологічних з'їздах (у Київі та в Харкові). *С. Є.*

Нам злаєть ся навпаки, що коли справу візьме в свої руки петербургська Академія Наук, то можна наїяти ся більш об'єктивного поступування і шовіністи в

роді д. Флоринського не будуть там мати рішучого голосу. *Ред.*

Замітка про народню творчість. Часто доводить ся чути про занепад народньої поезії, про вогнепал народнього смаку і взагалі шудупад творчости. В таких скаргах багато є й правди, але не вся тут правда. Народня творчість і останніми часами не вичернала ся цілком і дає иноді високі зразки артистичної вартости. Цікава з сього приводу замітка надрукована в „Харьковскихъ губ. Вѣдомостяхъ“ (ч. 259); автор її д. Л. С. запевняє, що українська пісня „панує серед фабричних труб, клубів чорного диму та різких свистків.“ Знайоми робітники дали йому відомости про те, що у їх співаєть ся, і перше місце між робітницькими піснями займають пісні українські, до того-ж зовсім не попсовані, гарні змістом і формою. Цікаво, що навіть тепер є серед робітників, сказати-б, фахові співаки, що пильно стежать, аби текст і голос пісень не псували ся. Д. Л. С. цілком певен, що народня пісня не вимре ні від впливу великих міст, ні фабрики та заводи не можуть знищити потягу до своєрідної творчости серед народу. Не мають сили сього зробити, додамо від себе, й ті заходи, яких уживає адміністрація по наших селах, аби знищити народню поезію, забороняючи селянам співати та додержувати своїх звичаїв. *С. Є.*

Відчити з української етнографії в Парижі. Відомий соціолог Максим Ковалевський дожив „высшей русской школы“ в Парижі про цікаві праці в обсягу української етнографії та звичайового права, зібрані заходами

харківського статистичного комітету. Що-б популяризувати цілі в наукового боку відомости, адміністрація тієї школи порішила запросити секретаря харківського комітету д. Іванова до Парижа й відчитати кілька викладів з етнографії та звичайового права на Україні („Южный край“, ч. 7522).

С. Є.

Подано до цензури: 1) Блажен чоловік, що й скотину милує, Гната Галайди; 2) Про сиріток, збірничок для дітти, зібрав Г. Галайда.

Цензура заборонила: 1) Франка — Перехресні стежки; 2) Франка — До світла.

Цензура дозволила: 1) Левіцького М. — За коліївщини; 2) Мордовця — Дзвонар і Старці; 3) Кошицького — Стельмахи; 4) Матківського — Росповідки; 5) Левіцького — Рибалка Панас Круть; 6) Добром усе переможеш, оповіданє в життя Кіртівів, Гната Галайди (друге виданє, розширене).

Драматичною цензурою дозволено: 1) Січовий орел, в одній дії, і 2) Галочка, в п'яти діях, Г. Доброскока.

Хорватська Академія в Загребі. Хорватська Академія Наук, звана також полуднево-славянською, основана приватними фондами і піддержувана ними й доси, се мабуть найбільшійша зі всіх європейських академій, що носять офіційально сей титул. Усього майна має вона одначе все таки коло 1.000.000 кор., а річний бюджет її виносить тепер 63.000 корон. За те публікує вона ось які видання: 1) Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium. 2) Rad (кождої секції окремо).

3) *Starine*. 4) *Zbornik za narod. život*. 5) *Ljetopis*. Ті видання відповідають менше більше отсимвиданням Наукового Товариства ім. Шевченка: 1) Жерела до історії України-Руси. 2) Памятки укр.-руської мови і літератури. 3) Записки. 4) Збірник мат.-прир.-лік. секції. 5) Етнографічний Збірник. 6) Хроніка. Як відомо, наше Товариство має ще цілий ряд інших публікацій, яких хорватська Академія не має. Діяльність нашого Товариства є проте далеко ширша, хоч його бюджет о одну третину менший, тай то п кривавий переважно з невеличких засобів Товариства. В.

Румунська Академія в Букарешті. Хоч Румуни невеличкий народ, то все, маючи свою державу, старають ся поступати разом із культурою наперед і основують у себе всякі культурні інституції, що попирають сей поступ. Крім ріжних товариств, що попирають науку, мають вони два університети (Букарешт і Ясси) та Академію Наук, що належить до значно заможних. Вона має свійого власного майна 3 мільони франків; крім того дістає вона що року державну субвенцію в сумі 30.000 і від короля в сумі 14.000 франків на біжучі видатки, разом отже 44.000 фр. Між майном Академії є багато фондів призначених на премії за праці. Сього року розписані на них аж 27 конкурсів. Між нагородами є деякі дуже значні, приміром: 7 нагород по 1.500—2.000 фр., 17 по 5.000 фр., 2 по 8.500 фр., 1 на 12.000 фр. Значить принуки й моральної й матеріальної до наукової праці в Румунів багато. Поламо також склад урядничого персоналю Ака-

демії, наводячи в скобках річну платню поодиноких урядників: 1 секретар-архівар (5.400 фр.), 1 секретар витань (4.000 фр.), 2 урядники (по 3.600 фр.), каснер (6.600 фр.), помічник каснера (3.600 фр.). Крім того Академія має величезну бібліотеку, до якої прилучено недавно й центральну бібліотеку букаештеньську. Бібліотека має свій окремий персонал, що складається: з бібліотекаря (6.600 фр.) 3 помічників (по 3.000—4.000 фр.), і 4 асистентів (по 2.400—3.000 фр.). Що до публікацій, то Академія друкує отсі витаня: 1) *Analele. Partea administrativa si desbaterile*. 2) *Analele. Memoriile Sectiunii Istorice*. 3) *Analele Mem. Sect. Literare*. 4) *Analele. Mem. Sect. Scientifice*. 5) *Materiale pentru climatologia Romaniei*. Виданя сі виходять величезними томами, формату кварта. Крім того видає Академія ще окремо праці ріжних авторів, що надходять віт часу до часу. Коли порівняємо сі виданя з виданнями Наук. Тов. ім. Шевченка, то переконяємо ся, що наше Товариство при таких фондах, як має Академія, видавало б далеко більше, бо вже й тепер має воно більше видань. Сей факт і є для нас великою надією на булуче, бо він вказує наглядно, що при добрій волі одиниць і невтомній їх праці можна зробити навіть невеличкими силами. Коли наше Товариство зросте в такі засоби матеріальні, якими обертає румунська Академія, тоді — можемо бути сього певні — розвине воно таку наукову й літературну діяльність, що протягом кількох десятків літ дасть нам можливість догонити наших сусідів у культурних змаганнях і

статі разом із ними у ряді культурних націй.

В.

II. Нові книжки

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, виходять у Львові щодва місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік XI. Кн. V. Т. XLIX. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 215. 8°. Ціна 3 К. Зміст: 1) Лукян Кобилниця, епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в. написав др. Іван Франко. Ст. 1—40. — 2) Угроські духовні вірші, подав Володимир Гнатюк. Вірші з Бачки й Сриму, ч. 128—225; покажчики. Ст. 165—272. — 3) Міселланеа: а) Кілька заміток до „Чуда св. Кирилла, папи римського“, подав М. Грушевський; б) Полтва—Полтава, подав Т. Рєзаківич; в) Олексій Андрєєвський, некрологічна замітка М. Грушевського. Ст. 1—8. — 4) Наукова хроніка: Київські мініатюри при Трійській Іконостасі, написав Мих. Грушевський. Ст. 1—11. — 5) Бібліографія (рецензії й справоздання). Ст. 1—49.

Українсько-руська Бібліотека.

Видає фільольогічна секція Наукового Товариства імени Шевченка. Писаня Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видане. Том другий. Повісті й оповідання. З перводруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив др. Олександр Колесса. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XII+495, 8°. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Повісті та оповідання. Ст. 1—229. — 2) Оповідання, повістки, казки і т. п. для народу і молодіжи. Ст. 231—

460. — 3) Нарис із гуцульського життя написаний німецькою мовою. Ст. 461—470. 4) Додаток. Слава Ігоря. Ст. 471—495.

Українсько-руська Бібліотека.

Видає фільольогічна секція Наукового Товариства імени Шевченка. Том IV. Писаня Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видане. Тому третього друга часть. Драматичні переклади. З автографів у перше видав др. Іван Франко. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XIV+532, 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Гамлет. Ст. 1—173. — 2) Макбет. Ст. 175—373. — 3) Мазепа. Історична трагедія Рудольфа Готшала. Ст. 375—532.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Вип. III. Ч. II. 1902, май—серпень. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 24, 8°. Ціна 30 сот. Зміст: Засідання Виділу. — Засідання секцій. (А. Крижановський і М. Грушевський — Генеалогія князів Бибельських. Др. І. Франко — Козак Пляхта. М. Грушевський — Два селянські контракти з початку XVI в. М. Грушевський — М. Лазаревський, некролог. С. Томашівський — Польсько-руські відносини в XVIII ст. у новім представленю. Др. І. Франко — З історії Галичини 1848—60 рр. Ф. Колесса — Про автентичність Анабази Ксенофонта. М. Павлик — Доповнення до повного видання творів О. Федьковича. Др. В. Левицький — Метова геометрія в геометричній оптиці). — Звітаня комісій. — Участь Товариства в обході присвяченим пам'яті Фр. Ржегоржа. — Спра-

возданя з етнографічної експедиції. — Товариства й інституції, що далі приступили до обміну виданнями з Товариством. — Нові видання Товариства.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. II. N. 10. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 48, 8°. Ціна 30 сот. Зміст: Die Generalversammlung. — Sitzungen des Ausschusses. — Sitzungen der Sectionen. (Dr. Iv. Franko — Beiträge zur Geschichte des polnischen Elementes in der Ukraine. M. Hruševskýj — Sind die Urkunden des Fürsten Leo authentisch? S. Tomašivskýj — Das Kijever Kosakenthum im Jahre 1855. M. Haluščynskýj — Über das Memorandum betreffs der Vertheidigung der Rechte der Orthodoxen und der Dissidenten zur Zeit des Vierjährigen Landtages Th. Vovk — Über das magdalenische Handwerk in der Ukraine. G. Kmit — Über die ländlichen Verhältnisse in Galzien um die Mitte des XIX Jhd. S. Tomašivskýj — Übersicht über den Stand der Bevölkerung des Lemberger Kreises um die Mitte des XVII. Jhd. Dr. I. Franko — Die h ilige Clemens zu Cherson. M. Zubryčkyj — Beiträge zur Geschichte des Volksschulwesens. Dr. I. Franko — M. Dykarivs hinterlassene Werke, Vlad. Hnatiuk — Über die galizisch-ruthenischen Volks Legenden. I. Verchratskyj — Über den Dialect der galizischen Lemken. V. Hnatiuk — Über die ungaro-ruthenischen religiösen Gedichte. Dr. V. Levyčkyj — Materialien zur mathematischen und physikali-

schen Terminologie. Dr. M. Kos — Über die Augenkrankheiten der Recuten während der dreijährigen Dienstzeit. — Sitzungen der Commissionen. — Die Bethheilung der Gesellschaft am Jubiläum des „Historisch philologischen Vereines“ zu Charkiv. — Rechenschaftsbericht der ethnographischen Expedition. — Vereine und Institutionen, die dem Austausch mit den Publicationen der Gesellschaft beigetreten sind. — Neue Publicationen der Gesellschaft.

Володимир Гнатюк. Угроруські духовні вірші. (Відбітка з „Записок“ т. XLVI — XLVII і XLIX). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 272, 8°. Ціна 2.50 кор.

Лукач Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в. Написав др. Іван Франко. (Відб. з XLIX т. „Записок“). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 40, 8°. Ціна 40 сот.

Г. Тен. Філософія штуки. Переложив Олександр Барнінський. Друге виданє. (Наукова Бібліотека. Ч. 10.) Львів, 1902. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 97, 8°. Ціна 1 кор.

Г. Фльобер. Іродіяда. Переклад Михайла Грушевського, з додатком статі про Г. Фльобера. (Літературно-Наукова Бібліотека. Ч. 36.) У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спільки. Ст. 72, 16°. Ціна 30 сот.

Остап Терлецький. Москвофіли й народовці в 70-их рр.

(Літ. Наук. Бібліотека. Ч. 37.) У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. Ст. IV+64. 16°. Ціна 30 сот.*

Іван Тургенєв. Ася. Оповідання. Переклала Марія Грушевська. (Літ. Наук. Бібліотека. Ч. 38—39.) У Львові, 1902. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 30. 16°. Ціна 40 сот.

Лев Боровиковський. Маруся. Українська балада. Видав і пояснив др. Іван Франко. Тексти й пояснення вибраних творів української й інших літератур. I. (Літ. Наук. Бібліотека. Ч. 40.) У Львові, 1902. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 46. 16°. Ціна 25 сот.

Данте Алігері. Пекло. Пісні I—X. Переклав В. Сивенький. (Літ. Наук. Бібліотека. Ч. 41—42.) У Львові, 1902. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 84. 16°. Ціна 40 сот.

Др. Владислав Олехнович. Раси Європи і їх історичні взаємини. Переклав Володимир Гнатюк. (Літ. Наук. Бібліотека. Ч. 43—45.) У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 144. 16°. Ціна 70 сот.

Ганна Барвінокъ. (О. М. Кулішева). Оповідання зъ народнихъ усть. Зъ портретомъ авторки й зъ передмовою Б. Гринченка. У Києві, 1902. Зъ друкарні Петра Барського. Ст. XXVIII+544, вел. 8°. Ціна 1.75 руб. Зміст: I. Ганна Барвінок, Б. Гринченка (передмова). II. До Ганни Барвінок, II. Куліша (вірш). Оповідання: 1. Лихо не без добра.

— 2. В осени літо. — 3. Жидівський кріпак. — 4. З дороги. — 5. Сирітський жаль. — 6. Не було з малку — не буде й до останку. — 7. Хатне лихо. — 8. Нещаслива доля — 9. Наші і піч. — 10. Домоптарь.

Трудящий шукає долі, а доля трудящого. — 12. Чорт у кріпачтві. — 13. Вірна пара. — 14. Квітки з сльозами, сльози з квітками. — 15. Перемогла. — 16. Жіноче бідування. — 17. Пяниця. — 18. Молотники. — 19. Половинщик. — 20. Русалка. — 21. Треба набігти тропи. — 22. Праправнучка Баби Борця. — 23. Молодича боротьба. — 24. Забісована дівчина Катруся. — 25. Королівщина. — 26. Гречаники. — 27. Батькова помилка. — 28. Сумне подружжє. — 29. Накритка. — 30. До иншої ходить. — Оповідання д. Кулішевої виходять перший раз усі окремою книжкою і дають нам наглядний показ її 40-літньої літературної праці. Теми до оповідань узяті просто з народніх уст, визначають ся пераз дуже гарним артистичним викінченням, а побіч того все незвичайним теплом і любовю до мільонів чорних, пригноблених і поневолених мас. Ми радуємо ся вельми, що на Україні зміряють тепер видавничі кружки до видаваня повних збірок творів поодиноких письменників, бо лише тим способом потраплять вони доказати, що наша література не останньорядна, та що в ній є твори, з якими не стил показати ся на світовім літературнім ринку. Для нашої публіки подадуть вони знов у руки лектуру, яка зможе заступити чужі видання, що досі було майже неможливе з огляду на незвичайну розкиданість

творів наших письменників по різних локальних, часто неприступних публікаціях, із яких багато стало давно вже бібліографічною рідкістю. Надіємось, що твори д. Кулішевої будуть у цих видавництвах на однім із почесних місць.

В.

Фрідріх Герц. Земельне питання а соціалізм. Шість головних питань нашої сільської політики. (Бібліотека для суспільних наук. Ч. 2.) З німецького переклав Микола Левицький. Накладом Миколи Грабчука. Чернівці, 1902. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. VI+52, 8°. Ціна 40 с.

Товариш, ілюстрований календар товариства „Просьвіта“ на рік звичайний 1903. Річник II. (Видав. тов. „Просьвіта“. Ч. 272—273.) Коштом і заходом товариства „Просьвіта“. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 236, 8° + анонси. Ціна 1 кор. — Минулого року піднесли ми були, що „Товариш“, якого появилася був перший річник, се найліпший руський календар у Галичині. Тепер вийшов його другий річник під фірмою „Просьвіти“ і належить признати, що він стоїть на висоті тамтого річногого. Такі статі, як: „Коротка арифметика“, „Світ нашого сонця“, „Управа рослин господарських“, „Гра в шахи“ — хоч остання може й трохи за трудна для селянина — дуже гарні і корисні. Та вже минулого року зазначили ми, що на деякі статі ми не могли б підписати ся. Те саме мусимо піднести й сього року. Такі річи, як: „Зачинаймо від себе“, „Що значить видіти ціль ясно“, „Мовчи язичку“ і інші (головно подані при календарію),

не надають ся до календаря та ще й виданого під фірмою „Просьвіти“, а бодай не в цілости, як вони подані. „Всі незнайки, крім мене“ — можна б зробити висновок про автора, прочитавши ті статі, а прецінь і сам автор не заперечить, що то трошки сьмішно приписувати собі всезнайство. Ліпше отже намісь таких статейок подати інші, тим більше, що писати є про що, як то видно й з інших статей, навіть дуже гарних, що ми й зазначили. Одна реальна статя, з якої небудь галузи лютеського знання, принесе більше користи, як десять таких проповідій. Говоримо се не для якихось докорів авторови, але в інтересі самого видавництва і маємо наїю, що автор схоче на далі узглядити наші уваги. *В.*

Ілюстрований буковинський православний Календар на рік звичайний 1903. Річник XXX. (Видає „Рускої Бесіди“. Ч. 166) Чернівці, 1902. З друкарні „Рускої Ради“. Ст. 84, вел. 8° + анонси. Ціна 60 сот. — Сей календар складаєть ся з трьох частий: календарської, інформаційної та популярно-наукової. Уложений він не впе, але на нашу думку трошки за монотонний. Різнять ся від тамтого річногого тим, що не має белетристичного відділу. З уваги, що на Буковині нема багато белетристичних видань, ми воліли б бачити в сім календарі белетристичний відділ і то уложений так, як минулого року, де поміщено праці майже виключно самих Буковинців. У Галичині календар без белетристики більше відповідний, бо тут виходить більше число календарів і цілий ряд інших популярних видань; на

Буковині інші відносини, тому белетристики не треба-б пропускати.

В.

Християнський Календар Місіонаря на рік 1903. Річник третій. Жовква, 1903. Печатня ОО Василян. Ст. 168, 8°. Ціна 60 сот. — Вісколи Василяни заснували свою друкарню в Жовкві, від тоді й почала зростати популярна духовна література руська, яка, не можна сказати, щоби й перше лежала цілковито облогом, але була дуже нужденна і уживана до різних цілей, що не все йшли в парі з вимогами греко-католицької церкви. Язичіє, приміром, що так загніздо ся в нас, було власне вислідком тої літератури, яка голосила публично, що проста мова, народня, не надаєть ся до писаня про такі річи, як релігія, бо вона вимагає „возвишенного стиля“ і т. и. Дальшим наслідком таких поглядів була й дальша еволюція язичія, що поволи почало перемянати ся в російську мову, а за тим пішли й погляди про „адін народ“ і т. и. Василяни стали відразу на народнім ґрунті і почали видавати книжки та брошури народньою мовою (хоч переміни правописи на фонетичну не перевели всюди консеквентно у своїх виданях) і можемо мати надію, що ся література випре з часом усякі „изданія“ та „чтенія“ та дасть духовну поживу тим, що її бажать, у загально зрозумілій і доступній мові. Можна надіятись, що Василяни постараять ся також за народній переклад сьвятого письма, тим більше, що се не розходить ся з їх змаганями і поглядами. Від недавна почали вони видавати також календар, який в духовної

точки погляду уложений дуже добре, а змістом своїм перевишає о ціле небо такі календарі, як „Временникъ“, або „Общества Качковского“, що мають також претенсію заспокоювати „духовні потреби“ народа. Національне становище укладачів календаря замарковане всюди сильно, а з поодиноких їх статей віє велика любов до нашої народности. Порадно було-б, щоби в календарі подавано як найбільше позитивних, наукових статей, бо через те важність його ще більше піднесеть ся,

В.

Приятель жовніра. Календар на рік 1903 для всіх, що належать до оружної сили держави, а то: для жовнірів в чинній службі, для резервістів, для палєжачих до австрійської і угорської оборони краюї і ополченя як також для ветеранів і для всіх приятелів військового стану. Вінтерберт, Відень і Новий Йорк, 1902. Друкарня І. Штайнбренера. Ст. 128 + оголошеня, вел. 8°. Ціна 90 сот. Минулого року була в нас згадка про сей календар. Він вважаєть великим числом ілюстрацій та оповідань із військового життя. У зміст тих оповідань не вдаємо ся, бо між ними нема нічого такого, що мало-б більшу літературну стійність і над чим варто-б було застановляти ся. Вони можуть одначе бути корисні для вояків хоч би з того боку, що подають бодай яку таку лектуру воякам та не дозволяють їм забути читати. Коли одначе минулого року була в сїм календарі досить поправна мова — то в сьогорічній вона виглядає на цілковиту іронію. Вистане навести хоч би один приклад: „Вже дня

15 і 16 серпня 1878 достарчив и к. 38 полк піхоти повстанцям під Какани і Кольотіч побідних боротьб". (ст. 31) Не треба навіть бути дуже письменним, аби видіти, що таке реченє, се цілковите чудовище в нашій мові. А таких чудовищ повно порозсипуваних по цілій книжці. І проти того мусимо ми як найенергічніше застерегти ся. Коли чужинці хочуть робити інтерес на наших селянах, то най дають бодай у своїх виданнях чисту мову, а не засмічують її всякою половою. Ми маємо повне право домагати ся сього від них. А доки вони того не зроблять, доти ми не повинні дозволувати ширити ся таким виданням між народом, лише поручати йому власні наші і далеко ліпші в кожного погляду.

В.

Лев Лопатинський. Параця, комедія в 3 актах зі сьпівами. Львів, 1902. Накладом Н. С. Горука. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 148, 8⁰. Ціна 2 кор.

Володимир Бирчак. Матура. Новелі. Львів, 1902. Накладом А. Хойнацького. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 90, 8⁰. Ціна 1 кор. Зміст: 1) Матура. Ст. 3—34. — 2) Нетля і Лилик. Ст. 37—48. — 3) Нема шансів. Ст. 51. — 4) Моя історія. Ст. 55—64. — 5) Взаїмність. Ст. 67—68. — 6) Перше розчарованє. Ст. 71—72. — 7) Перестаньмо курити. Ст. 75—88.

Що далій робити? Відозва в справі великого стрейку хлопського. Написав Семен Вітик. Львів, 1902. Накладом редакції „Волі“. З друкарні уділової. Ст. 72, 4⁰. Ціна 20 сот.

Туберкульоза у людей і зві-

рят. Написав Михайло Охнич, ц. к. повітовий лікар ветеринарії в Печеніжвині. Коломия, 1902. З печатні А. І. Мизевича. Ст. 64, мал. 8⁰. Ціна 60 сот.

Катерина. Опера в 3 актах. Музика Н. Аркаса. Лібрето по Т. Г. Шевченку. Накладом М. Губчака. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 52, 16⁰.

Пісні в лицах. Народня опера в 3 діях М. Л. Кропивницького. Музика Порошина. Накладом М. Губчака. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 52, 16⁰.

Сильвестер Лепкий. Театер а народ. Розвідка. (Народня Бібліотека. Ч. 1.) Львів, 1902. Накладом Богдана Левченка і Спілки. Друкарня уділова. Ст. 8, 16⁰. Ціна 6 сот.

Не пора! Хор мішаний в супроводі фортепяна і хор мужеский „а capella“, слова І. Франка, гармонізація Дениса Січинського. (Видавн. Станіславівського Бояна. Ч. 1.) Другий наклад. Перемишль, 1902. З друкарні М. Джулинського. Ст. 4, 4⁰. Ціна 40 сот.

Як почувеш в ночі... На тенор в супроводі фортепяна, слова І. Франка. (З циклю поезій „Зівяле листє“). Музика Дениса Січинського. (Видавництво „Станіславівського Бояна“. Ч. 7.) Перемишль, 1902. З друкарні М. Джулинського. Ст. 4, 4⁰. Ціна 60 сот.

В народ! Руський марш з „Небесних Сьпівців“, на фортепян уложив Ромуальд Зарицкий. Чистий дохід призначуєсь на народний фонд. Перемишль, 1902. Накладом автора. Друком М. Джулинського. Ст. 6, 4⁰. Ціна 1 кор.

О місіяхъ и духовныхъ вправахъ. Посланіє пастырське Андрея Шептицького, митрополита галицького і т. д. Жовква, 1902. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 29, 8^о.

О канонічній визитації. Посланіє пастырське Андрея Шептицького, митрополита галицького і т. д. Жовква, 1902. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 35, 8^о.

О папскѣмъ ювілею. Посланіє пастырське Андрея Шептицького, митрополита галицького і т. д. Жовква, 1902. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 30, 8^о.

Аделя Смольницка. Марилька, вальс на фортеп'яно. Чистий дохід призначений на руску захоронку в Коломиї. Львів, 1902. З літографії А. Пришляка. Ст. 6, 4^о. Ціна 2 кор.

Ігнатій Полотнюкъ. Напѣвникъ церковный. Часть I. Стави-славѣвъ, 1902. Накладомъ автора. З друкарні М. Джулинського в Перемшля. Ст. 168, 4^о. Ціна 4 К.

Константинъ Курылло. Alfresco. Поезії. Львѣвъ, 1902. Накладомъ автора. Изъ типографії В. А. Шійковського. Ст. 80, 12^о. Ціна 1 кор. Автор отсеї книжечки появил ся перший раз на літературнім полі — сього-ж року, замістивши в „Альманаху“, виданім богословами, кілька „поезій в прозі“ під спільною назвою „В задумі“. „Поезії“ ті не є властиво поезіями: се більше стилістичні вправи молодого чоловіка, що розмахуєть ся писати.. Та коли вони вийшли з друку, автор оголосив протест у „Галичанинѣ“ проти того, що їх надруковано.. фонетикою. Один сей факт вистарчає для оцінки ідей і думок автора — і ми відразу подумали, що він не

вибєть ся при такім способі думок на ніяку літературну силу без огляду на те, чи буде друкувати свої твори „псевдоетимольогією“, чи може навіть кирилицею, чи язичієм, чи російською, чи якою иньшою мовою. І ми не завели ся в нашім погляді Вистане навести тут один його стишок із епіграфом в Шевченка: „Думи мої, думи мої“ (що за лібералізм!), щоби про се перекопати ся:

Думи мої, пѣсни мої,
мечты мої бѣлі, (sic!)
чомъ менѣ вы на серденьку,
такъ тяжко осѣли?
Ей вы мріи, пѣсни мої,
задумай дѣти!
хочъ часомъ на васъ заплачу,
мушу васъ любити...

Подібної вартости як сей — майже всі стихи у збірці, а є ще й слабші. Коли доламо до сього, що автор уважав за потрібне передрукувати того самого року „В задумі“ — як би не знати які перли першорядного поета — та що чисту народню мову попсиував усякими „мечтами“ та формами, незвичайними в літературній нашій мові, пр. зло-темной (gen. sing.), блаженновъ (abl. sing.) і т. и. то й будемо мати невеличкий образ розхваленого „Галичаниномъ“ „поета“... В.

Polonia irredenta. Von Roman Sembratowycz. Frankfurt am Main, 1903. Neuer Frankfurter Verlag. Ст. 158, вел. 8^о. Ціна 2 марки (2.40 кор.)

Ukrainica в рос. часописах. В ч. 143 „С.-Петербурзькихъ Вѣдомостей“ подано за „Краї єм“ відомости про сучасний стан Русинів у Галичині, про політичні партії, культурну діяльність, пресу і т. и.

В ч. 156 „Харьковскихъ губ. Вѣдомостей“ д. Коваленко-Коломацький надрукував бібліографічну замітку про „Кіевску Старину“, звертаючи найбільшу увагу на українську белетристику та публіцистичні статі, друковані в сім місячнику.

В ч. 171 „Кіевской Газеты“ надруковано етнографічну статтю д-ра Демича „Ночь на Ивана Купала по народнымъ повѣрьямъ“.

В ч. 290 „Русскихъ Вѣдомостей“ надруковано широкий допис з Відня, що розповідає докладно про справу українського університету у Львові та інтерпеляцію й дискусію з того приводу в віденській раді державній. С. 6.

„Новости Дня“ ч. 6963 і 6970 с. р. подали статтю про д-ра І. Франка, пера М. Сукеннікова п. н. „У Ивана Франка“. Стаття написана прихильно, хоч і не без властивого російським фелетоністам силувано-забавного тону. Розуміється, метою автора було подати більше свої особисті враження, ніж яку небуть студію про д. Франка, з якого літературною та суспільною діяльністю д. С. не дуже докладно познайомлений. Той сам автор подав перед тим у кількох н-рах С.-Петербурзьких Вѣдомостей ряд кореспонденцій із Львова, де передав зміст своїх розмов із виднішими діячами галицької Руси на політичні теми в тім числі з о. Петрушевичем, Б. Дідицьким, д-ром В. Охримовичем і Ів. Франком. Автор своїми симпатіями хилить ся до галицьких русофілів і сам признаєть ся, що йшов до українофілів, в тім числі й до д-ра Франка, з тою надією побачити в їх поглядах можливість якогось поєднання обох галицько-

руських партій. На жаль, д. Сукенніков мабуть не хоче чи не вміє з розмов із галицькими українофілами зрозуміти, для чого його надії були неоправдані.

Україніца в французьких і німецьких часописах. У жовтневій книжці женецької *Bibliothèque universelle et Revue suisse* вийшла новеля з укр. життя пз. Sawka Doukar, nouvelle ruthène par L. Zemlak. Ми ще не мали нагоди бачити, що се за „Земляк“ пише руські новелі по французьки.

Віденський тижневик „Die Zeit“ подав у ч. 21 (з 23 жовтня) студію Ів. Франка про польську поетку Марію Кононвічку, а в ч. 22 з 1 падолиста його статтю „Bauernstrikes in Galizien“.

Щоденна віденська газета „Die Zeit“ у ч. 27 (з д. 23 жовтня) подала першу й другу частину статі Ів. Франка про селянські страйки в Галичині; те, що надруковано в тижневику „Die Zeit“, було третьою частиною ширшої студії автора про сю появу.

В недільнім долатку дневника „Die Zeit“ („Die Sonntags-Zeit“) із д. 1 падолиста надруковано переклад новелі Стефанька „Скін“. (Das letzte Stündchen, von Vasyly Stefanyk Aus dem Ruthenischen von Iwan Franko.)

В четвертій сьогорічній книжці *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristenthums*, видаваної д-ром Ервіном Прайшемом у Гіссені, посвяила ся друга частина праці д-ра Ів. Франка *Beiträge aus dem Kirchengeschichtlichen zu den Apokryphen des Neuen Testaments*“, стор. 315—335.

III. Театр і штука.

Український театр. Драматичне товариство дд. Саксаганського й Садовського в літку і в осени давало вистави в Харкові, Миколаєві та Вознесенському; на зиму переїздить до Одесси. Товариство Суходольського в літку грало в Києві та Севастополі, на зиму переїхало знов до Києва. Товариство Сулова, що майже цілком перейшло на російський ґрунт, довгий час давало вистави в Москві. Про менші трупи є звістка з Калуги й Полтави. Про аматорські вистави пишуть з Александрії („Безталанна“), Києва („Жидівка-вихрестка“ і „Сто тисяч“), Павливки („За двома зайцями“), Полтави („Жидівка вихрестка“) та Дорпата („Бурлака“).

До Каменця загощила, мабуть чи не вперше в Галичині до Росії „Дружина русько-народного театру“ під управою д. Губчака. Звістки, які ми маємо про гостину „Дружини“ в Каменці, односторонньо говорять про великий успіх галицьких артистів. Бажано, щоб такі мандрівки на Україну були частіші, бо сям способом Українці знайомилися б з сучасним репертуаром нашого театру в Галичині. Часопись „Волинь“ в ч. 230 помістила дуже прихильну замітку про вистави „Дружини“ в Каменці. С 6.

Українські вистави в Москві. В Москві сливе цілісненьке літо гостювала українська трупа під зарядом д. О. З. Сулова. В останньому часі трупа придбала нову силу д. Л. Я Манька. Я бачив його перед 15-ма роками, тим то й занадто цікаво було порівняти колишні враження що до його

гри з теперішніми; до того ж ще був бенефіс його, йшла його-ж таки драма: „Що посієш, те й пожнеш“, на 5 дій (перерібка, як занотовано було в програмі, але з чого саме, не вказано). Зміст драми такий: Господар заїзжого двору (Василенко) має двох синів — гультая (Манько), женатого з примховатою та ще язикатою жінкою (Зарницька) і парубка благельного собі, але щирого й пуглячого (Марьяненко). Старший знаходить 17 т. карб. — згубу подорожнього пана. Батько їх переховує у себе, але мусить видати сини гроші на гайнування, аби він хоронив таємницю. А той лигається з якимсь писарчуком, що його вмовляє придушити батька. Йх намрови перешкоджає молодший брат. Кінчить ся дія покутою брата-гульвіси. Батько зважується повернути панови гроші. Вся провина спадає на підмовцю. Глядачів було дуже мало і це цілковито вплинуло на ансамбль. Грано мляво, мабуть без ніякісненьких проб, бо суфлер галасував на весь театр. Судячи з „подавання“ його, мова пєси добра, але ж артисти, навіть сам автор, калічили її не соромлячись. Самі співи та танці зарятувували виставу. Було невимовно сумно. Я не пізнавав ні Зарницької, ані Манька. Це вже був не той Манько, що самісненьким махом свитки та морганнем ока колись-то електризував усенький театр, а гладка, поважна, з доволі охриплим голосом людина, що чотири рази байдужлівісненько одержувала якісь-то подарунки. Бачучи, як трупа дискредитує батьківщину, я страшенно обурювався на акторів, але-ж позирнувши по театрі, мені

ставало жаль на землячків. Чи винуватитиму тих, котрі є тільки нестеменицьким відбитком сучасного культурного розвою нашого? Десь, на чужій чужині притулилось бідолашне байстрия України в відчуженому театрі з „окремими кабінетами“, поруч із шансонеткою, у якої й бере раз-у-раз участь, аби не попухнути з голоду. Чом, мовляв, не податись їм на Україну? Авже-ж подались би, як би певні були, що там і славоночки заживуть й грошенят зароблять. Сутужно тепереньки професіоналови-артистови українському скрізь, бо вже й батько Кропивницький із квітками українського театру в Одесі тисячні мав страти. Де-ж тут сіромашні, по-при злиднях ще нашого репертуару, брати гору над московською драмою притоптаними псами „виключно з народнього побуту“? Доки наша література кермуватиметься ріжними „циркулярами, отношеніями, предписаніями, указаніями“ і таке инше, доти й шкода нам сподівати ся поступу нашого підупалого театру.

II. Черкидько.

Нові українські пєси. Відомий наш драматург Ів. Тобилевич (Карпенко-Карий) написав нову історичну пєсу „Гандзя“ з часів Руїни. Д. Кропивницький написав три пєси: „Копон Блискавиченко“, „Чайківський або Олекса Попович“ (перерібка з повісти Гребінки) і „Енеїда“ (перерібка „Енеїди“ Котляревського С. Є.

Живописна Україна. В Москві тепер гостює VII вистава картин Товариства акварелістів російських, до якого належить і звісний наш маляр С. І. Васильківський. Вистава ця як кількістю

номерів, так і змістом та технікою свідчить ще раз про підупад штуки в Росії й про панування серед малярів переважно комерційних цілій. Навіть профанови видко, що все мальовано на швидко, виключно на продаж (не дурно-ж у катальозі геть усім числам покладено чималеньку ціну). Васильківський сим разом виставив 11 номерів, з яких 6 тичать ся України, инші — крайовиди кримські. Ось реєстр перших: 1) „Кобзарь, що співає псалми“ біля цвинтаря разом з трома старцями, підграваячи собі на лірі. На першому пляні лежить ниць поводити. Тільки слухають сніву чомусь самі жінки. Це найбільший і найкращий малюнок В—го. 2) „Запорозький козак“ з конякою, узбровний у гущавині, дуже нагадує його ж таки запорожця в „Мальовничій Україні“ Яворницького. 3) „Чортотлицька Січа Запорозька“ над підвечір з рибалками на березі — досить гарненький малюнок з натури. 4) „На Донці“ — звичайніський північно-український крайовид, що Україну проте нагадує мало. 5) „Ранок“ : хутір на узгір'ю, з гусьми на першому пляні. Барви занадто сорокаті. 6) „Чумацька валка“, найгірший малюнок В—о; якась-то, сказав би, ляпанщина. Між малюнками Москалів-худогів Україну знаходимо у д. Каразина „У баштана“ : їде у трикінь якийсь військовий і щось питаєть ся у жінок; позад його шляхом чвалає валка чумаків; у далечині мріє степ; та ще у д. Степанова : „На заході“ : сонце заходить, вечерові тіни лягають на зеленяві муріжки, онедалік тополі та білі хатки, що поринають у садках і огородах.

В останньому малюнку можна спостерегти й крапельку трастрою.

П. Перекидько.

Націоналізм у музиці. У французькій часописі *Revue de Paris* надруковано статтю відомого французького композитора Альфреда Брюно „*La musique en Russie*“ з приводу його мандрівки до Петербурга по дорученню французького міністра красної штуки з метою основного вистудіювання російської музики. Брюно високо підносить музику в національною окрасою. „Будучність належить штуці, поступови й правді“, а одною з важких ознак Брюно вважає виразно зазначену національну окрасу. Греко-православна церковна музика теж вразила Брюно своєю оригінальністю. Взагалі про російську музику він каже: „Молодість російської музики, її виразний національний характер, усе що в ній є живуче, прекрасне й благородне, все се примушує думати, що їй судилось зайняти одно з перших місць в історії світового духового розвитку.“ Ну, ну, тільки без пересади! *Г. Ков. -- Кол.*

IV. З громадського життя.

Хвороба Миколи Левитського. В кінці жовтня (ст. ст.) по російських часописах з'явилась уразлива звістка про хворобу славнозвісного не тільки в Росії, але і в Галичині організатора робітницьких спілок Миколи Левитського. Хвороба його виникла, як сповіщають газети, на ґрунті хронічного недоїдання... Читали ми сю звістку й не хотіли вняти віри. Але мусіли повірити, маючи на увазі сучасний устрій громадського

життя, а особливо життя російського, де люди ідеї все ще засуджені бувають на загин від голодної смерті, коли їм не допоможе суспільство. Ось що між иньшим пише газета „*Курьеръ*“ з приводу хвороби Миколи Васильовича: „Хвороба його не падаєть ся до діагнозу і читачі певно дуже здивують ся, коли довіляють ся, що хвороба М. В. Левитського знаходить ся поза сферами лікарського впливу: ідейний трудівник, що віддав кращі роки свого життя на некористливе для себе служення новому ділу, хорий... хронічним недоїданням! Річ в тім, що останні два роки М. В. Левитський знаходив ся в страшних злигоднях з боку матеріального, що цілком підточили сили та енергію борця за світлі.“ „Переслідування ідеї, повне ігнорування власних інтересів, живлення „на швидку“ аби чим і аби як, звичайно, взяли своє і немолодий уже діяч звалив ся з ніг. Цікаво, каже газета, занотувати іронію долі, що отак нещадно глузує над кращими заходами видатних людей. Через руки М. В. Левитського перейшло більш сотки тисяч рублів на уряджання спілок, він забезпечив гаразди соток і тисяч людей, а сам трохи не вмірає з голоду!“ Газета дивуєть ся. Певно, що під час розпуки вона забула на мить, де вона видаєть ся і якої держави подію нотує... Звістка про хворобу М. В. облетіла всі південні часописі, звідусіль посыпались йому співчутливі телеграми та гроші, а незабаром у Херсонській газеті „*Югъ*“ з'явилась відповідна телеграма М. В., а в „*Одесскихъ Новостяхъ*“ лист до його „*Одеськихъ братів та друзів*“, де

він висловлює щире подяку за співчуття і сповіщає, що він одужав та знов став до праці.

Г. Ков.—Кол.

Русини в Америці. В ч. 216 „Волини“ надруковано замітку священика Немоловського про побут наших переселенців у Америці, куди вони йдуть з великими надіями на нове краще життя. Матеріально справді вони здебільшого виграють, але за дуже дорогої ціни: тяжка праця, брак освіти й просвітних інституцій, що давали б їм розумні розривки й відтягали від спокус великоміського життя — все це дуже важко відбивається на наших переселенцях. Більшість їх не видержує спокус і тяжко піячить, убиваючи на горілці гірко запрацьований ірш.

С. Є.

Переселенці з України. В ч. 49 „Екатеринославського Листка“ надруковано замітку про переселенців у Сибір. Найбільше виходить людей з України, а саме з губерній Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Київської та Херсонської. Взагалі українські губернії стоять на першому місці в переселенській таблиці, — саме ті губернії, що до недавнього часу ще вважали їх за „житницю Росії“. Зле видко живе в тій „житниці“, коли одна частина людности тікає світ за очі, а друга злиднями доводить ся аж до аграрних розрухів, що широкою хвилею розкотили ся були на початку цього року по Харківщині та Полтавщині. *С. Є.*

Народні читальні в Харківщині. В ч. 7400 часопису „Южный Край“ надруковано замітку д. Ковалевського про діяльність Харківського „комітета по устрой-

ству сельскихъ библиотекъ и народныхъ читалень“. Комітет за-сновано 1894 р. й застав він на цілу Харківщину 1 (одну!) бібліотеку; за 8 років свого існування комітет завів коло 300 бібліотек-читалень і де далі розвиває свою діяльність. Спочатку народ не дуже прихильно дивив ся на бібліотеки, бо бачив у їх приклучку до нових податків та злидства: „се нове ярмо на нашу шию“, — говорили люди про бібліотеку. Практика потроху перевернула такий погляд серед народу і тепер бібліотеки функціонують досить добре і мають вплив на людність. Річ певна, що вплив і взагалі користь від бібліотек значно побільшили ся б, коли б єї бібліотеки складали ся цілком з українських книжок, зрозумілих народом формою і мовою. На превеликий жаль, тільки мізерне число українських книжок може йти до народа офіційним шляхом — через бібліотеки та читальні; майже всі ж інші — заборонені і ще недавно міністерство внутрішніх справ відмовило негативно Таврійському земству на його прохання, щоб можна було держати в народніх бібліотеках усі дозволені цензурою книжки. *С. Є.*

Фреквенція в болгарській „Високій Школі“. Болгарська „Висока Школа“ в Софії уряджена на взір європейських університетів і дає ті самі права своїм абсольтентам, які деінде вони мають від університетів. Вона складається з трьох факультетів: I. Історично-філософського, II. Фізично-математичного, III. Правничого. Своім устроєм зближається проте „Висока Школа“ найбільше до устрою російських універси-

тетів. Цікаво приглянути ся фреквенції сеї школи. Ось як вона виглядає в числах:

Рік 1900/1.		
	Звич. ст.	Надзв.
Іст.-філь. фак.	161	19
Фіз.-мат. фак.	103	1
Правни. фак.	188	11
	<u>352</u>	<u>31</u>
Разом	483	

Рік 1901/2.		
	Звич. ст.	Надзв.
Іст.-філь. фак.	118 + 1	3 + 11
Фіз.-мат. фак.	123 + 4	—
Правни. фак.	226	2
	<u>472</u>	<u>16</u>
Разом	488	

Рік 1902/3.		
	Студенти	Студентки
Іст.-філь. фак.	86	19
Фіз.-мат. фак.	135	19
Правни. фак.	268	2
	<u>489</u>	<u>40</u>
Разом	529	

До сих чисел завважно отсе: В 1900 р. фігурують у статистиці студентів лише звичайні і надзвичайні студенти; в 1901 р. прибувають уже й студентки і то звичайних 5, надзвичайних 11; в 1902 р. наведені числа студентів і студенток окремо, але кілько між ними звичайних і надзвичайних — не виказано. З тих чисел бачимо, що болгарських студентів не дуже багато в Софії і що в кождім разі їх далеко менше, як пр. наших студентів у Львові. Ми бачимо теж, що число те зростає дуже незначно. Коли ж до того додамо, що „Висока Школа“ одинока на цілу Болга-

рію та що населенє Болгарії вносить понад 5 мільонів, то переконаємо ся, що Болгари не рвуть ся занадто до висшої осьвіти...

В.

Статистика народностей в Угорщині. Що значить національна нетерпимість і гнет, показують нам по троха цифри з останньої переписи людности в Угорщині. Наукові розсліди виявляють, що мадярське племє дуже неплідне (як Французи) та що число вродин перевищує число випадків смерти лише дуже незначно. Тимчасом офіційальна статистика Угорщини показує цілком не те. За останнє десятилітє зросли Мадяри (без Хорватії) о цілих 3%. Їх число не чинило 1890 р. навіть половини всеї людности Угорщини, бо тільки 48.5%, тепер вносить уже більше як половину, бо 51.4%. За те иньші народности поспадали в долину: Німці з 13.1% усього населеня спали на 11.8%, Словаки з 12.5% на 11.9%, Румуни з 17.1% на 16.7%, Сербї й Хорвати з 4.6% на 3.7%. Одні Русини полишили ся при давнійшій стапї, 2.5%, хоч хто знає плідність угорських Русинів, мусить дивувати ся, чому їх число за десять літ не зросло ні трохи. Крім Мадяр збільшило ся ще незначно число „иньших націй“, дрібних, і то з 1.7% на 2%. Не треба бути ані вченим чоловіком, ані фаховим статистиком, аби з тих цифер пізнати наглядно тенденційність і фальшивість мадярської статистики. Бо якжеж можливо, аби в тій самій Угорщині зростали одні Мадяри, а всі иньші народности зменьшували ся? Так, вони зменьшують ся, але тим, що їх зачисляють насильно до Мадярів.

Навіть у Хорватії, що рядить ся автономно, зросло число Малярів і: 3·2% на 3·8%. Взагалі Малярі й Німці зросли процентово в Хорватії більше від пньших народностей. За те Словінці зникли зовсім із угорської статистики, хоч 1890 р. було їх іще 94.679. Цікаво, де вони поділи ся? В.

Еміграція Словаків. Як добре дієть ся Словакам в Угорщині, видно з того, що останніми часами їх що року емігрує по 20—30 тисяч до Злучених Держав, Аргентини, Бразилії, Канади, Австралії, Росії, Хорватії та Босни. Докладнійше побачимо сю еміграцію на отсих числах: В 1869 р. було в 12 словацьких столицях 1,997.096 душ; в 1900 р. було в тих самих столицях 2,240.044 душ (усіх народностей), приріст виносив проте за 30 літ 242.948 душ, або 12·16%. Статистика вродин і смерти в тих самих столицях і за той сам час виказує, що вродин було більше о 550.761 від випадків смерти. Значить, число населеня повинно було збільшитись о таку саму цифру, коли-ж стало ся внакше, то решта, 307.813 душ муїло ви-емігрувати. Пересічно вносять проте число емігрантів 10.000 душ, то значить більше, як число приросту, полишеного дома. Еміграція та має одначе й добру сторону: емігранти присилають

річно коло 7 мільонів зр. для своїх родин у краю. В 1896 р. прислали вони 7,290.620 зр., а з того лишило ся між Словаками 6,500.000 зр. Се й підпирає значно економічно Словаків. В.

Фреквенція в австрійських університетах. В усіх австрійських університетах було в літнім півроці 1902 р. 16.584 студентів. З того ходили: на теологію — 1138, на права — 8658, на медицину — 2470, на філософію — 4318. Женщия було 367; з того ходили на права — 29, на медицину — 11, на філософію — 327. Що до числа студентів на поодиноких університетах, то воно представляєть ся так:

Теолог. Прав. Медич. Фільос.

Відень	291	2993	1278	1541
Прага (ч. у.)	130	1867	290	848
Прага (н. у.)	48	650	—	325
Краків	114	681	139	611
Львів	147	1009	90	355
Інсбрук	287	296	194	197
Грац	86	801	248	325
Червівці	36	371	—	111
Олумуц т. ф.	189	—	—	—
Зальцбург	60	—	—	—

Як видно з того, число студентів медицини спадає, за те студентів філософії зростає. Число студентів теології і прав не виказує великих змін. В.